

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Jest to cyfrowa wersja książki, która przez pokolenia przechowywana była na bibliotecznych półkach, zanim została troskliwie zeskanowana przez Google w ramach projektu światowej biblioteki sieciowej.

Prawa autorskie do niej zdały już wygasnąć i książka stała się częścią powszechnego dziedzictwa. Książka należąca do powszechnego dziedzictwa to książka nigdy nie objęta prawami autorskimi lub do której prawa te wygasły. Zaliczenie książki do powszechnego dziedzictwa zależy od kraju. Książki należące do powszechnego dziedzictwa to nasze wrota do przeszłości. Stanowią nieoceniony dorobek historyczny i kulturowy oraz źródło cennej wiedzy.

Uwagi, notatki i inne zapisy na marginesach, obecne w oryginalnym wolumenie, znajdują się również w tym pliku – przypominając długą podróż tej książki od wydawcy do biblioteki, a wreszcie do Ciebie.

Zasady użytkowania

Google szczeni się współpracą z bibliotekami w ramach projektu digitalizacji materiałów będących powszechnym dziedzictwem oraz ich upubliczniania. Książki będące takim dziedzictwem stanowią własność publiczną, a my po prostu staramy się je zachować dla przyszłych pokoleń. Niemniej jednak, prace takie są kosztowne. W związku z tym, aby nadal móc dostarczać te materiały, podjęliśmy środki, takie jak np. ograniczenia techniczne zapobiegające automatyzacji zapytań po to, aby zapobiegać nadużyciom ze strony podmiotów komercyjnych.

Prosimy również o:

- Wykorzystywanie tych plików jedynie w celach niekomercyjnych
Google Book Search to usługa przeznaczona dla osób prywatnych, prosimy o korzystanie z tych plików jedynie w niekomercyjnych celach prywatnych.
- Nieautomatyzowanie zapytań
Prosimy o niewysyłanie zautomatyzowanych zapytań jakiegokolwiek rodzaju do systemu Google. W przypadku prowadzenia badań nad tłumaczeniami maszynowymi, optycznym rozpoznawaniem znaków lub innymi dziedzinami, w których przydatny jest dostęp do dużych ilości tekstu, prosimy o kontakt z nami. Zachęcamy do korzystania z materiałów będących powszechnym dziedzictwem do takich celów. Możemy być w tym pomocni.
- Zachowywanie przypisań
Znak wodny "Google" w każdym pliku jest niezbędny do informowania o tym projekcie i ułatwiania znajdowania dodatkowych materiałów za pośrednictwem Google Book Search. Prosimy go nie usuwać.
- Przestrzeganie prawa
W każdym przypadku użytkownik ponosi odpowiedzialność za zgodność swoich działań z prawem. Nie wolno przyjmować, że skoro dana książka została uznana za część powszechnego dziedzictwa w Stanach Zjednoczonych, to dzieło to jest w ten sam sposób traktowane w innych krajach. Ochrona praw autorskich do danej książki zależy od przepisów poszczególnych krajów, a my nie możemy ręczyć, czy dany sposób użytkowania którejkolwiek książki jest dozwolony. Prosimy nie przyjmować, że dostępność jakiegokolwiek książki w Google Book Search oznacza, że można jej używać w dowolny sposób, w każdym miejscu świata. Kary za naruszenie praw autorskich mogą być bardzo dotkliwe.

Informacje o usłudze Google Book Search

Misją Google jest uporządkowanie światowych zasobów informacji, aby stały się powszechnie dostępne i użyteczne. Google Book Search ułatwia czytelnikom znajdowanie książek z całego świata, a autorom i wydawcom dotarcie do nowych czytelników. Cały tekst tej książki można przeszukiwać w internecie pod adresem <http://books.google.com/>

A 665174

891.858

C977 *dzi*

PROPERTY OF
*University of
Michigan
Libraries*

1847

ARTES SCIENTIA VERITAS

BIBLIOTEKA PISARZY POLSKICH.

TOM XXXII.

PISMA

MICHAŁA CZAJKOWSKIEGO.

TOM DZIEWIĄTY.

DZIWNE ŻYCIA POLAKÓW I POLEK.

LIPSK:
F. A. BROCKHAUS.

—
1865.

DZIWNE ŻYCIA
POLAKÓW I POLEK

PRZEZ

MICHAŁA CZAJKOWSKIEGO.

DZIEŁO PO PIERWSZY RAZ WYDANE.

LIPSK:
F. A. BROCKHAUS.
—
1865.

891.858
0977 dgi

LUDWICE ZE ŚNIADECKICH

JENERAŁOWEJ SADYKOWEJ.

Te próbki dziwnego życia Polaków i Polek, miłością dla Polski wyrzuconych z polskiego świata — Tobie poświęcam, moja Jedyna — Tyś mnie zrozumiała i sercem i duszą — Tyś mi jedyna była towarzyszką, radą i pociechą, w tem mojem dziwnem życiu. — I twoje życie dziwne.

Dwie dusze zrodzone, by siebie zrozumiały — dwa serca, by były obok siebie — dla Polski — z nad Wilejki i z nad Kodeńki brzegów, Bóg złączył nad brzegami Bosforu. — Śmierć nas rozłączy z tem dziwnem życiem, ale i po śmierci się złączymy, by patrzeć na naszą tyloletnią pracę i modlić się. Boże, Tyś nas złączył — Tyś nas natchnął wielką myślą, błogosławił naszym usiłowaniom — uwieńcz je zwycięstwem.

Niech kiedyś późny potomek mówiąc o naszych dziwnych życiach, powie: oboje kochali, wierzyli i służyli Polsce.

AUTOR.

W dzień św. Ludwika
25 sierpnia 1862 roku
w Stambule.

	Strona
ALEKSANDER PAUSZA	1
JULIA WĄSOWICZÓWNA	45
JULIAN DUSZYŃSKI	87
ISKINDER PASZA-ANTONI ILIŃSKI	135
HENRYK SŁUŻAŁSKI	173
ADAM BARANOWSKI, Sandzaktor pułku kozaków Otto- mańskich	221

ALEKSANDER PAUSZA.

ALEKSANDER PAUSZA.

Rodzina Pauszów jest znamienitą na Wołyniu, nie tytułami kupionemi, nie majątkiem źle nabytym, ale uczciwością i świętą miłością Ojczyzny. — Pan Marszałek Zawisza nie czarny; ale z Czernichowa, który doszedł do tej doskonałości w rachunkach, że żaden żyd z nim rachować się nie chciał — a w robieniu majątku taką miał tajemnicę, że wioski, intraty i inwentarze tak mu przyrastały, jak grzyby w dębowym lesie, po deszczu, i trzymał się tego prawidła, żeby jak najwięcej zbierać, a najmniej wydawać — był pokrewnym Pauszów, i zawsze mawiał: Z tych Pauszów to nigdy nic nie będzie; ledwie to na świat wylizie, to zaraz mu matka z gramatyki Kopczyńskiego przyspiewuje — święta miłości Ojczyzny — i dla tego też giną jak rude myszy gdzieś tam pod Raclawicami, pod Smoleńskiem, albo ich wywożą na Sybir, na Kaukaz, na azyackie podróże żeby tam patryi szukali. Mnie nie tak matka uczyła. — Kto płaci temu służ, a jak złapiesz grosz, to w kaletę włóż, a w kalecie niech grosz nie pleśnieje, niech się rusza, na zarobki a zawsze na zastawę. To też z rządcy pana Małachowskiego posiadłem i cały majątek i wdowę po nim. I teraz Bogu chwała jestem Pan całą gębą, nie poluję, nie bankietuję; Pan Pausza Chorąży powiatowy za mnie i obiady daje i polowania sprawia — a ja lustruję poczty, kabaki i majątki wdów i sierot, bo to najświętsza powinność Marszałka, czuwać nad dworzaniąską opieką, żeby lud miał dobry i sprawiedliwej miary trunk

a panowie obywatele dobre konie do jeżdżenia — nie tak jak Pauszowie — i cóż im z tego, że Jaxa Marcinkowski napisał:

A kiedy się nakoguci pan Pausza
Moskal strusi, ogon pod siebie i sza —

Kiedy ja workiem podzwonię, i Moskale i żydzi i panowie szlachta biegną do mnie jak koty do sadła —

Tak mawiał pan Zawisza, i taka była istotnie z Czernobelskiej dzielnicy rodzina Pauszów. —

W roku 1826 jeszcze, Pan Antoni Pausza, deputat sądu głównego drugiego departamentu, Gubernii Wołyńskiej, za to, że więcej się zajmował Ojczyzną, jak sprawami cywilnemi panów obywateli — za to, że został Narodowcem i Templarjuszem, żeby Ojczyznę postawić na nogi — wskazanym został na wieczne wygnanie do Tobolska, żeby tam cywilizował plemiona sybirskie, i utworzył, na pociechę Cara i Moskwy i Niemców, podporę starej Moskwy, nową narodowość Sybiraków.

A Pan Aleksander Pausza, narodzony w wiosce Miłosłowce — wyszedłszy z gimnazyum Międzychodzkiego księży Pijarów, z pod kuratorstwa naukowego Jaśnie Wielmożnego Józefa Steckiego — douczał się światowości w Humiennikach przy Jaśnie Wielmożnej Marszałkowej Nowowiejskiej, ostatniej Matronie Polce z Wołynia — muzyki przy panie Popielównie, panie respektowej Jaśnie Wielmożnej Marszałkowej; z tego rodu króla Popiela, co go myszy zjadły na Gople jeziorze; — praprawnuka jak zagrała i zaśpiewała, to nie tak jak Orfeusz wabiła do siebie boże zwierzęta, ona szczury odstraszała. I pan Jaxa w swojej Popieladzie powiedział:

Jak Popielówna w klawisze ruszy,
Szczur choćby jaki, zaraz popruszy —
Jak wytnie Solo, to wszystkie szczury,
Ogony pod się, i hajda w dziury —
Wtenczas miławo z trela na trela,
Gnębi morderców króla Popiela.

Pan Aleksander Pausza, widać że w przemianach żywota swego nigdy nie był szczurem, jak Pułkownik Mikołaj Kamieński krową, albo Seweryn Pilchowski marchewką, bo wtenczas się najwięcej przysiadł do panny Popielówny — i pani Marszałkowa Nowowiejska miała zwyczaj opowiadać.

— O szarej godzinie, kiedy się zacznie muzyka, a Oleś, tak bowiem zwała Pauszę, siądzie przy mojej Popielce, to wtenczas ona także trele wycina, tak miławo, tak miławo, że aż mi się moja młodość przypomina. —

Kursa muzyki w wieczór, o szarym mroku się odbywały — a Pani Marszałkowa im asystowała i nikt więcej.

Pani Marszałkowa na całym Wołyniu, gdzie już wszystko na kopyt francuzki przerobiono, pozostała jak Fenix polski, by kiedyś, przez przypomnienie odrodzić obyczaje i zwyczaje polskie. — Zawsze w robronie na rogówkach, suto obrzuconej falbanami, tak szeroko, że i przy krynolinie Cesarzowej Eugenii, Cesarzowej Francuzów by się nie powstydziała. W trzewikach na wysokich korkach, a tak skrzypiących, jak wozy tatarskie żeby przez rozgłos uniknąć od podejrzenia nawet kryjomych schadzek złodziejskich, niewolnych sprawek. — W koczodanie na głowie, na którym można stawiać było wazony z kwiatów, a nawet posadzić kurę na jajach, jak to dzisiaj w modzie z wymysłu pewnego Marszałka Francyi, nie powiatowego, nie gubernskiego, ale wojska francuzkiego, tego dzielnego rycerstwa, przed którym dziś nic nie ustąpi — Moskale, Niemcy, Meksykianie, Chińczycy nawet, wszystko na łój, na masło — jak gdyby było w Kozaczyźnie, za czasów królów polskich i za starych Atamanów Kozacych.

Mówią, że pewny Marszałek Francyi, książę i wielki czyli sławny wojownik, już dobrze przyszedłszy za pięćdziesiąty krzyżyk, ożenił się z młodą i piękną panną — był bardzo kontent z krynolin, nakształt wieży Małakowa i kazał dać jak najwyborniejszą stal do zakirysowania swej żony w krynolinę. — Zapomniał ów bohater, że Małaków był wzięty, że kule koniczne i cylindrowe ze sztukców gwintowanych i stal kirysów przebijają. — Jednego dnia zastał stal krynoliny swojej ukochanej w drobne kawałki połamaną, westchnął — ale pocieszył się, że już i kirysów w wojsku kasują, bo to na nic przy dzisiejszych wynalazkach wojennych. — Marszałek, człowiek wojny i postępu, wziął się do kapelusza, i w miejscu kwiatów, wsadził na wierzch głowy żony jaja i kokoszkę najpiękniejszą między najpiękniejszymi w Algierze. Cieszył się, jakby Archimedes był cieszył odkryciem kwadratury koła, słysząc jak kokoszka kwo-

ktąła, widząc jak dziobała na wszystkie strony. Ale niestety, jednego dnia zastał kokoszkę przestraszoną w kącie pokoju, jaja pobite na posadzce — westchnął znowu i powiedział: jak Archimedes nie odkrył kwadratury koła, tak i ja nie odkryję obrony niedostępnej do tej twierdzy. Jednak że nie upadł na duchu, napisał do Cesarzowej Eugenii memoar, dowodzący z własnego przykładu nieużyteczność stali w krynolinach i kokoszek na kapeluszach a proszący o nowy jaki wynalazek. Może Cesarzowa Eugenia wyciągnie z grobu trzewiki na wysokich korkach i skrzypiące i rzuci w świat mody jako nowy wynalazek, na poprawę obyczajów.

Świat przyjmie z oklaskami, i niewdzięczny nie powie, że to nie nowe rzeczy, ale stare przenicowane, że od dawnych wieków w takie blokhausy, w takie reduty zbrojono płeć piękną i przekonano się, że to na nic się nie zdało. Papież swoje, a król Włochy swoje — czyli Pan Bóg swoje, a djabeł swoje. — Kto Pan Bóg, kto djabeł, trudno odgadnąć. Pani Nowowiejska wierną była zwyczajom praprababek, tych matron, które Polsce dały i wychowały — Żółkiewskich, Chodkiewiczów.

Wierną była i we wszystkim i jeszcze u niej w zupie pływały stada kaczek, gęsi i łabędzi, popstrzonych w złote i srebrne folgi a we środku przedziwne nadziania pasztetowe. — Jeszcze pieczone było przywdziane w mundury, pawie, kapłonie, cietrzewie i trzeba było te klejonki mundurowane zgrabnie odwalić, nim się dobrać do smacznego mięsiwa. — Szparagi, jak las złoto-głowy, sterczały na srebrzystym wzgórzu świeżego masła. — Rzeżucha do sałaty, na drzewach obciążonych płótnem, wyglądała jak cyprysy stambulskich smentarzy. — Ciasta jak pałace z oknami i drzwiami, skłnące złotem i srebrem, marmurem i drogiemi kamieniami. — Galarety jak ptaszęta rozmaitych kolorów i rodzajów, a lody jak owoce krajowe i zagraniczne. — A serwisy takie, jakie opisał Wielki Poeta w swoim Tadeuszu.

Goście i to najdostojniejsi zjeżdżali się do Humiennik jak na odpust, aby oglądać te relikwie zwyczajów i obyczajów starej Polski. — Po każdej biesiadzie, jak Amen jest nieodbitem do zakończenia modlitwy, tak dla pani Marszałkowej było

nieodbitem wyprowadzić gości do ogrodu, gdzie się miał odbyć jakiś cudowny rozgłos.

Jak tylko pani Marszałkowa stawała przy wchodzie ogrodu, z największą powagą i propozycją do odegrania swej roli, Pan Aleksander Pausza, jak mówią Ukraińcy, myszkciem przesuwiał się między drzewami w głąb ogrodu.

Jak pani Marszałkowa zawołała,

— Echo. —

Pan Pausza odpowiadał.

— Słucham Jaśnie Wielmożny Marszałkowej. —

Uradowana obracała się do przytomnych.

— A widzicie Panowie, ale jeszcze spróbuję — i znowu wołała — Echo. —

A pan Pan Pausza wnet dał odpowiedź:

— Co Jaśnie Wielmożna Marszałkowa rozkaże. —

Uśmiech radości jeszcze bardziej się rozwijał na licu starem Marszałkowej.

Niechże mi Panowie powiedzą, słuchajcie jeszcze raz — i znowu zawołała — Echo. —

Pausza w mig zagrzmiął z krzaku.

— Zaraz, zaraz Jaśnie Wielmożna Marszałkowa. —

Do łez rozczulona Marszałkowa wracała do zamku, aby kończyć rozprawy o tem dziwnym zjawisku i do nowych prób się przygotowywać.

W takim towarzystwie, jak mówią, ocierał się Aleksander Pausza, między ludźmi, aby wyjść kiedyś na człowieka.

Był on bardzo roztargnionym. Jednego dnia zapomniawszy o wielkim balu wydawanym przez panią Nowowiejską, poszedł z rana na bekasy, na rudę, i polowanie udało się doskonale; miał przy torbie z kopę dubeltów, krzyków i ficklaczów, szedł prosto do Humienickiego zamku, by złożyć swoją zwierzynę u stóp pani Marszałkowskiej.

Tańce już były rozpoczęte, muzyka grzmiała, ale pani Marszałkowej, jakby czegoś brakowało, bo nie było jej Olesia, zdało się, że zabawa nie idzie rażno, ochoczo, jakby ona chciała. — Pausza właśnie wtenczas podchodził pod okna sali tanów — zapomniał o swoim ubiorze, o zabłoceniu, nie szukał nawet drzwi, tylko przez okno wskoczył do sali. Piorunem złożył torbę ze

zwierzyną i strzelbę u stóp Marszałkowej, chwycił pierwszą lepszą pannę, jaka mu się nawinęła, i zaczął z nią wycinać mazurka, w hopaka, w hołubce.

Marszałkowa z radości o mało co nie zemdląła.

— Otóż to prawdziwy Koleander, złożył u mych stóp rynsztunek Marsa i jak Kupidon poleciał łowić Nimfy mój Oleś, a jakże on pięknie ubrany — w koturnach jak dawni Rzymianie i w tunice jak grecki Alcybiades. —

Marszałkowa wzięła postoly rzemienne za kotury a koszulę na wierzch wyrzuconą za tunikę i chciała koniecznie, aby jej synowiec, Janusz i Mikołaj Nowowiejscy w taki sam strój przybrali się na przyszły bal.

Innego razu gubernator Giżycki, z kilku Jenerałami Kosińskimi przybyli do Humiennik, i było tam wielkie przyjęcie obywateli Rowieńskiego powiatu, którego Marszałkiem był syn pani Nowowiejskiej, Janusz — wszyscy obywatele byli w mundurach. I pan Pausza się wystroił, ale nim poszli na pokoje, fechtował się szpadą, nie spotkawszy pochwy, włożył gołą szpadę w portepej obywatelski, takóŜ nie wziął pod mundur kamizelki ze złotej lamy dar pani Marszałkowej. Któryś z przytomnych powiedział: zapomniałeś kamizelki — i podał mu ją — bez namysłu pan Aleksander włożył ją na mundur, zapiął — i tak się prezentował.

I Gubernator i Jenerałowie dziwili się temu strojowi, pani Marszałkowej bardzo się podobał. — I dowodziła, że to jest strój Aleksandra Wielkiego Macedońskiego, który nigdy nie nosił miecza w pochwie, żeby być gotowym natychmiast do cięcia, a na kamizelkę, że to jest pancerz bohaterów Homera i z tego wywnioskowała, że Aleksander Pausza nie tylko może, ale musi być Aleksandrem Wielkim, że on zbawi Polskę.

Gubernator Giżycki przerwał.

— Pod Miłostowem. —

I żeby więcej z czem Marszałkowa nie wygadała się przed Moskałami, zaprowadził ją do ogrodu na reprezentacyą echa.

Pausza nie stracił miny, śmiał się ze swego roztrzeпаństwa — ale mu w myśl zagwoździły się słowa:

— On zbawi Polskę pod Miłostowem. —

Pauszowie to jak psy gończe dobrego miotu; bez układa-

nia, z natury gonią, tak i Pauszów jak tylko wzmiankę o Patrii zrobią, zaraz śpiewka matczyna — święta miłości Ojczyzny — do duszy się ciśnie i całym żywotem owłada.

Pan Aleksander nie tylko że wszedł do towarzystwa patryotycznego, odnowionego z ruin Templaryuszów przez Jana Omiecimskiego i jego przyjaciół z Berdyczowskiej ziemi, ale zaczął rysować kartę Miłostowa, i na niej układać plan wielkiej bitwy. — Rzeczka wychodząca z Humiennik dzieliła się na dwie gałęzie, okalała pola i wieś Miłostów, i za Miłostowem łączyła się znowu w jedno koryto, na którym była długa grobla gazona faszynami i most z dębowych krągłaków — brzegami rozgałęzionej rzeki ciągnęły się bagna trzęsawiste, niepodobne do przebycia dla bydłęcia, a bardzo trudne dla człowieka. — W jednym miejscu tylko z lewej strony Miłostowa, biorąc go czołem do szlaku z powiatowego miasta Rojona, było przejście przez bagno i bród przez rzekę, ale okryte gęstą Olszyną. Aleksander Pausza w swoim planie, swojem stutysięcznym wojskiem na papierze, osadzał Miłostów, malował na lewym skrzydle dwie części kawaleryi, a artyleryą konną ukrywał w Olszynie, nad przejściem i brodem — trzecią część kawaleryi i jedną dywizyę piechoty wyprawiał przez most i groble na szlak kowieński przeciwko moskiewskiej dwunastotysięcznej armii także na papierze.

Wysłane wojsko przed groble miało się cofać i wciągać za sobą nieprzyjaciela do wioski, z nad drogi, w które wojsko Pauszy miało ustępować po krótkiej obronie, na lewą stronę wioski, do zmasowanej piechoty. Po wejściu tylnej straży nieprzyjacielskiej na groble jazda Pauszy ukryta w Olszynie z artyleryą miała przejść rzekę w bród i rzucić się na tył nieprzyjaciela, piechota zmasowana uderzyć z całą gwałtownością na bagnety, na jego flank prawy i silnie osadzić Miłostów — wtenczas jazda cofająca się miała pozrywać mostki wiodące do Humiennik, pozrywać upusty, porozkopywać groble i zalać tym sposobem pole z Moskalami, żeby to, co nie było pobitem przez wojsko Pauszy, było utopionem przez wody, tak żeby ani jeden Moskal z żywą duszą nie uszedł, żeby Moskale nie mieli z Miłostowa tej pociechy, jaką mieli dawni Grecy z Termopylów, wiedzy o pobiciu swoich. — Zażarty był pan Ale-

ksander w swoim planie i mówił — Kiedy pan Wyhowski sprawił taką kurtę Moskalom pod Konotopami, dla czegoż Aleksander Pausza nie może ją im powtórzyć pod Miłostowem. Wszak Wyhowscy i Pauszowie z jednej dzielnicy, z Czernobylskiej.

Plan bitwy pod Miłostowem był zrobionym, opisanym w roku 1828 i czekał tylko na okazję.

A wódz tymczasem jeździł po Wołyniu, Ukrainie i Podolu i upatrywał pułkowodzców, młodców na pułki — i krasiewe zuzulki czyli kukulki, w przenośnym znaczeniu ukraińskim, panienki — a posażne — żeby do prowadzenia wojny mieć jak najwięcej pieniędzy, pieniędzy i pieniędzy.

O pułkowodców nie było trudno; każdy gotów stanąć przed pułkiem, byle był pułk — Polak, mianowicie szlachcic, nie wątpi nigdy o swojej zdolności choć zrodzony wśród polskich piasków; gotów do marynarki, byle na Admirala, choć nie trzymał w rękę tylko batóg, gotów do wojska, byle na Jenerała.

I o Zuzule nie trudno; każda rada, by jej kto rękę uściśnął — otarł buziaka wąsikiem, ale o posag co innego.

Przyjechał do pana Prezesa Iwanowskiego, tam ładna wnuczka, i młoda i hoża — i dobrego rodu, urodzona z Zaleskiej, córki Zaleskiego z Piatki — co także kochał Patryą i nie do Zawiszy ale do Pauszów był podobnym. — Pan Prezes Dorobkiewicz, ale bogaty — w zasięgach jak żyto i pszenicę, trzymał pieniądze miedziane, srebrne i złote. Co dzień z rana po pacierzach i po pod Twoją obronę uciekamy się, bo był Sodalisem Marianusem nakładał na goloną głowę konfederatkę rogatą i szedł do swojego skarbcu.

Wszedłszy stawał przed zasiękiem miedzi, piętaków, kopijek i gruzów, zdejmował czapkę, i kłaniał nisko aż do ziemi — mówiąc:

— Sława Bogu, kłaniam wam poczciwe chłopki, z was rośnie szlachta, z was rosną Pany. —

Stawał przed zasiękiem srebrny z rublów i półrublów, czapki nie zdejmował tylko trochę uchylił. — Na zdrowie wam bracia szlachto, obdzieracie chłopów, a panom oddajecie na pożyczkę, na przepadło. —

Potem stawał przed zasiękiem złota, konfederatkę włoczył

na głowę, na bakier i plunął w złoto. — Wy szelmy panowie, obdzieracie chłopów, oszukujecie szlachtę, żeby potem trwonić to paskudne złoto na rozpustę, tfu — djabeł was niech trzyma. —

I wychodził ze skarbcza i to co dzień powtarzał, ale na Patryę i tego paskudnego złota nawet nie dawał, ale za to, kiedy wydał raz obiad na sto osób, wszystkie dania na srebrnych półmiskach, i wszystkie talerze były srebrne — a do bakalii słodkich i deseru szczerozłote — żadnego talerza nie wynoszono wymywać i wycierać, tylko rzucano do skrzyń stojących w jadalnej izbie, a świeżemi branemi z pułek mieniano a było przeszło sześćdziesiąt dań i ze dwadzieścia słodkich deserów. — Z tego serwisu ileby to było służby dla Ojczyzny, ale pan Prezes na to niepokojny; nie był on złym Polakiem, broń Boże, ale choć wierzył, jak Sodalis Marianus w zmartwychwstanie trupów, nie wierzył w zmartwychwstanie Ojczyzny. Jak się czubili Aleksander pierwszy z Wielkim Napoleonem i gadano o Polsce, on powtarzał — «Niech temu Pan Bóg daje, kto nam dobrze życzy.» — I gdyby były polskie wojska przyszły, byłby im dostarczył koni ze swoich najpiękniejszych i najliczniejszych stad — ma się rozumieć za brzęczącą monetę do zasiek, jak dostarczał gwardyom moskiewskim. Ale i to już była wielka zasługa polska, że chował konie, nie owce ani świnie — bo gdzie są konie, tam będzie jazda, w potrzebie — gdzie są owce i świnie, tam nie uciulasz jazdy. Za to jedno warto, aby imię pana Prezesa Iwanowskiego było zapisanem między obywatelami dobrze się zasługującymi Polsce — przecie na coś użytecznemi dla Ojczyzny.

Miał Prezes i drugą wielką zaletę: nie zapierał się swojego początku, swojego dorobku — i jak relikwijną cześć chował dla rodziny Dorożyńskich, rodziny swojego dawnego Pana i Dobrodzieja. — Z żadnym Dorożyńskim, choćby z młokosem, na targu jarmarkowym w Berdyczowie, albo w sali kontraktowej w Kijowie nie rozmawiał, nie zdjawszy czapki. Najdzielniejsze konie swojego stada, i huncwotów panów ze słotego zasia-ka, bo Dorożyńscy podupadli, co rok im w darze na urodziny i na imienniny posyłał. I to piękne cnoty były, prawda i wdzięczność — oznaki serca i sumienia.

Pan Prezes zwąchnął pismo nosem, do jakich to progów chcą się wdrapać nogi pana Pauszy, i jednego dnia ni ztąd ni z owąd zaczął dowodzić, że Pauszowie, to wielka i starodawna rodzina polska, że nie są zwyczajnej szlachty, ale Panowie lepsi jak Branicy, Jaroszyńscy, Sobańscy, co się podarabiali w ostatnich czasach majątków — że Pauszowie za Jagiełły byli Panami a zapewne i za Piastów. — Pan Aleksander rósł w dumę i już myślał, będą pieniądze na Miłostowską bitwę. — Nazajutrz dzień rano pan Prezes do skarbcza zaprowadził pana Aleksandra i przy nim w zwyczajny sposób oddał dobry dzień swoim zasiekom. — Pausza spuścił nosa, bo był dowcipny. — A tu jak gradem sypnęły inne przygody, przy stole dano czarną polewkę z gęsi, pan Aleksander nadrabiał miną, ledwie przełknął polewkę, a tu panna daje mu ananasa, co w modnym ukraińskim świecie znaczy to samo co harbuz — zjadł Pausza ananasa, bo był łakomy, a kolce skorupy ze słości połknął. — Kazał zaprzęść konie, pożegnał, i kiedy siadał do powozu, znalazł tam dwa wielkie harbuzy nie było już o drogę powrotu pytać.

Jak pojechał, tak pojechał i nie wrócił, a pannę wydano za Poniatowskiego z Tahańczy — nie dla tego, że nosił królewskiej rodziny nazwisko, ale że był synem dziedzica Tahańczy posiadającego fabrykę sukna, fabrykę skór i arędującego u rządu kabak czyli odkup w Kijowie i w całej Ukrainie. — Nie uważano na to, że Jaxa Marcinkowski napisał:

O Poniatowscy, jakie wasze losy głupie —
Jeden siedział na tronie, drugi na odkupie.

Nie zważano, że wszyscy Poniatowscy Tahanieccy służyli i służą Moskalom — wydano pannę — bo pan Prezes miał w swoich zasiękach chłopów, szlachtę i panów a tej nie miał, do jakiej należą Poniatowscy. Pausza nie dostał nerwu wojennego, i bitwa pod Miłostowem zostawała w planie.

Nie z jednego komina dym się kurzy, nie jedna Waćpanna na świecie — nie tyle świata co w oknie świeci. Zwiedzał Pausza magnateryę podolską, i tam były panny i porażne — już na to nie zważał, że w dewizach herbowych u jednych były: hop hoc po naszymu — u drugich: hif huf po waszemu. — Ślepe, kulawe, garbate, byle miały dukaty a przynajmniej karbo-

wance. — Jak Tukaj balady Mickiewicza byłby diabłu zapisał duszę, byle mieć złoto, na wydanie bitwy pod Miłostowem.

Pausza był urodziwym młodzieńcem w całym znaczeniu tego wyrazu, nie tylko w oczach pani Marszałkowej Nowowiejskiej, ale w oczach i sercach nie jednej Popielki. Miał imię Aleksander, jak bohater Macedoński, jak król polski Jagiellon, i jak Cesarz Zbawca Wszech-Rosyi — piękne imię, ale Miłostow, nieintratny, zaledwie zdolny na plac bitwy, do zbawienia Polski.

Cezary, Augusty, Dariusze — z Tahańczy podostawali żony i ładne i posażne, choć w moskiewskich mundurach i z moskiewskimi sercami pod nimi, bo mieli Tahańczą z fabrykami i odkupem. — Aleksander z Miłostowa, oprócz polskiego serca i planu na wielką bitwę, nic nie miał — i żony posażnej nie dostał.

Jeśli Iwanicki był Lozanem polskim w Dubieńskim, Aleksander Pausza był nim bezzawodnie w Rówieńskim: dziwne o nim przygody w tym względzie znano — i na byczej skórce rozciągniętej sposobem Dydony nie możnaby je spisać: dość jedną wzmiankować na próbkę o reszcie.

Urzędnik wyborowy, dostojnego stopnia, należący do jednej z pierwszych rodzin Wołynia, podstarzały, mający dwie córki zamężne; dostał bzika i ożenił się z panną młodszą o więcej jak połowę lat od siebie, młodszą od swoich córek, i bardzo ładną: obrzydliwa to rozpusta ślubna, nikczemniąca pannę, a bardziej jeszcze nikczemniąca starca, ale uprawniona religijnymi prawami i dziejąca się na tym Bożym świecie.

Dziwna to natura ludzka. — Zalotnica choćby jaka, której cnota upadła przed urokiem miłości, młodości albo sławy — i choćby te upadki ciągle się powtarzały jak paroksyzmy, ciągnie wszystkich oczy i serca ku sobie — duch miłości ją owiewa, ku niej nęci — pobłaza i ją wielbi nad dziewicę suchej cnoty, niemiłującego serca choćby najkrasiwszą. — Ale ku dziewicy, która się za pieniądze, albo za dobry byt sprzedała, i służy lichemu starcowi za rozpustę, jest wstręt, jest clikwość — choćby było najpiękniejsza; bezeczna wonia starca owiewa ją do koła — schydzona, odpycha od siebie nieprze-

zwyciężoną odrazą, spodleniem najszlachetniejszego uczucia — uczucia miłości.

Aleksander Pausza, choć szlachetny i dzielny młodzieniec — nabrał trochę zwyczaju moskiewskich żołdatów nie przebierać — co na placu, to nieprzyjaciel. Urzędniczka została jego kochanką, a urzędnik najserdeczniejszym przyjacielem — gotowym nawet wziąć udział w bitwie pod Miłostowem, ale tylko pieniądze, czego było potrzeba naszemu bohaterowi, ale co wcale się nie podobało zięciom urzędnika. — Nastąpiły rozmówki, wpółdonosy, w końcu jeden z zięciów powiedział starcowi małżonkowi, że jego młoda żona miewa co noc schadzki z Pauszą w jejże sypialnym pokoju. Piekło zazdrości rzucił w serce obmierzonego starca; myślał, bolał, przeżywał sposoby zemsty — a była to zasłużona kara przez tego starca, za liche zhydzenie piękności i młodości; to jego cierpienie było dobrze zasłużone — przemrukiwał: zabiję — zabiję.

Pausza uważał, że coś się knuje przeciw niemu, ale przez swoje plany bitwy pod Miłostowem mającej się wydać, wyćwiczony do stawiania czoła nieprzyjacielowi na każdy wypadek — wstępnemu bojowi odpowiadać bojem wstępnym — wybiegom, wybiegami. — Ubrał w szlafrok na maniaka podobno miotłę z babinca, na głowę wyrobiony z gałganów nałożył czapkę grecką, a na czoło błyszczące okulary, które nosił dla mody, nie dla potrzeby — i tego maniaka postawił przy łożu urzędniczkim, tak żeby za otwarciem drzwi błysk szkieł od okularów uderzył w oczy wchodzącego — otworzył okno do ogrodu, bo to było w maju czy w czerwcu, a sam skrył się pod kotarę uspakając strach urzędniczki.

Tymczasem urzędnik pożerany płomieniem zazdrości i dyszącą zemstą, cichaczem wydobył z pokrowca strzelbę Sagalas London, z którą niegdyś chodził na polowanie na kuropatwy i na bekasy, bo był dobrym strzelcem, choć mu się ręce jak galareta trzęsły od rozpusty i starości; wypróbował zamek i skalnę, wsypał proch, przetknął zapal, wpakował w lufę sztof i sześć grankuleg — i na chwilę jak szatan się uradował. Zawołał starego sługę, towarzysza z młodości, i świadka tej niecnej młodości, dał mu kindżał w rękę i powiedział; staniesz pod oknem sypialnego pokoju mojej żony, od ogrodu — a kto-

by on nie był, kto by z tamtąd wyskakiwał — kot — szczur, ja sam, rozplątasz kindżałem — bo jak nie, to ja ciebie stara bestyo rozplątam — i czekał nocy. — Nadeszła — idzie starzec, serce mu bije złością i zazdrością — ręce się trzęsą. Drzwi odemknął, patrzy, okulary mu zabłysły jak gwiazdy śmierci, przyłożył się do strzelby, trzęsie się lufa — wycelił — wypalił — maniak się zwałił — dym prochu w oczy starcowi lunął — i tylko słyszał jakiś ruch, za oknem krzyk — skoczył na trupa — chwycił rękoma okulary i w rękę trzyma i mnie. — Przeciera oczy i widzi przed sobą żonę — z rozpuszczonym włosom — z okiem błyszczącym gniewem, piękną ubiorem nieładu. — Wstydz się starcze, po co było się żenić, żeby potem żonę posądzać — zaprzepaściłeś moje młode lata, obiecywałeś złote góry, a teraz cóż mi dajesz, wstyd i hańbę. Wiedziałam o doniesieniach, o twoim bezecnem niedowiarstwie i żeby ciebie starca rozumu nauczyć, ubrałam maniaka — masz, mścij się, idź na pośmiewisko ludzi, jakeś na to zasłużył — pfe, wstydz się starcze. I zaczęła płakać. — W tej samej chwili wpadł Aleksander Pausza, przybrany w jakiś tułub barankowy — pyta co to jest — urzędnika biorze za rękę — a za nim zięciowie, córki, służba. — Już nie zemsta, nie zazdrość, nie złość — ale śmieszność, [wstyd padły na starca — jak grzmot Boży — oniemiał, stoi w miejscu, i mnie w rękę okulary — plon swojego czynu.

Jędrzej, stary sługa, wziął pana za rękę. — Chodź Pan, po co tu stać będziemy, po co tu stać będziemy między tą młodzieżą. —

Zaprowadził, jak dziecko niania wie, do pańskiego pokoju. — Po co było się żenić, a ja mówiłem, ręce trzęsą się jak drahle, piękny mi mąż, dobrze to mówią chłopci — nie żęń się, nie żęń Bandura — teraz jeśli Pani syna narodzi, to będzie w okularach — piękny mi dziedzic — pańskiego imienia, pańskiego majątku. —

Starzec milczał i gorzko płakał — choć mu Jędrzej nie mówił, co mu z okna spadło na plecy, i że tego kindżałem nie przepłatał — pan go także nim nie przepłatał — o nic nie pytał. — Tylko zięciów córki z domu powypędzał, a pana Aleksandra zostawił przyjacielem domu. Na dobitek pan Aleksander zięcia donosiciela na pojedynek wyzwiał, żeby ukarać go za długi język, lewe ucho mu oberznął, ucho od serca. — Ta przygoda.

rozgłosiła się nie tylko po całym powiecie, ale i po trzech guberniach. — A kobiety lubią takich bohaterów, choćby dla samej ciekawości.

Małżeństwo nie dopisało panu Aleksandrowi, choć Kupidon z Cyterą byli mu przyjaźnemi; puścił się na jarmark do Berdyczowa i na kontrakty do Kijowa — czy tam nie znajdzie złota. W tym względzie był on Alchemikiem dawnych wieków, tylko że jego Alembik był nie ze szkła, nie z gliny, ale w głowie, w myśli — na gwałt mu trzeba złota — bo już gadano o mającym nastąpić powstaniu w Królestwie Polskiem, u odrodzonych Templaryuszów w skupowano konie, sposobiono rynsztunki, broń, sposobiono Kozaków do służby. — Puszczono rozgłos o pojawieniu się mnogich stad wilków na stepach. — Koło Berdyczowa, na szlaku pocztowym, między słupami werstwowemi, malowanemi w barwy cesarskie, moskiewskie, wilcy zjadły pięciu huzarów kresowych, tylko buty zostawiły i broń i podkowy końskie. — Koło Murowanej Machnowki jechał sankami pop z żoną, z dzieckiem i małym chłopakiem za powoziciela — napadnięty przez wilków, rzucił im woźnicę, wilcy go powąchali i biegli, dalej rzucił dziecko, to samo, rzucił żonę i na tę się nie pooskomili, ale i konie zatrzymały, i popa z końmi poszarpały i zjadły. — We wsi Agatówce, przez dach, który rozebrali jakby najwprawniejsi porywacze, wleźli do chaty stojącej przy kołowrocie i zjedli dziada, babę i czworo prosiąt chowanych na Wielkanoc: to wszystko przez kursorie, okólnikami kapitana Isprawnika, głoszone po powiecie — i na tej zasadzie dozwolono obywatelom gotować się nie tylko do odparcia, ale nawet do wytępienia wilków. — Obywatele korzystali z dozwolenia rąco, ochoczo. A kapitan Isprawnik, choć Moskal, kupił sobie intratną wieś i powiedział: tak polubiłem tych Panów Polaków, że już i sam zostanę Polakiem. —

Żydzi Berdyczowscy mówili: wszystko można, byle ostrożnie — szlachta ma rozum, wie, że kto smaruje, ten jedzie — i Isprawnik ma rozum, bo wie, że lepszy wróbel w kieszeni, jak indyk w powietrzu — wie, że Pan Bóg wysoko, Car daleko, a Panowie obywatele tu blisko. — I wszystko dobrze szło przy końcu tego 1830 roku, tylko pan Aleksander jak nie miał, tak

nie miał pieniędzy i mozolił się powtarzając — kto nie ma po-brzękaczy, ten nie może mieć posługaczy. —

W Berdyczowie na jarmarku, Kuźmy i Damiana, wprawdzie znalazł jednego ochotnika na półkowódce, i to nie gołego ale obrośniętego — pana Leona Zakrzewskiego — synowiec jenerała Konfederackich i Kościuszkowskich czasów — i księżnej Radziwiłowej z Sieniawy, mającego tedy prawo na półkownika. — Przewornym to był chłopiec; żeby uniknąć strachu i wypadków, gradu, powodzi i posuchy sprzedał wieś ojczystą, zagospodarowaną, zabudowaną i intratną za dwadzieścia pięć tysięcy czerwonych złotych — i porękawicze, dwóch karych koni, dychawicznych i jasnokościstych — bryczki bez rysorów i odkrytej z fabryki z Połonnego, starego kilimka mogącego służyć za derkę, z wyrobu na Sławuty — i w skrzynkę żelazną opatrzoną w zamek na podwójny rygiel z kluczem sercowym i dwie kłódki. — W skrzynkę cały kapitał wzięty za wioskę złożył w workach opieczętowanych. Remanenta i sprzęty domowe osobno sprzedał za dwa tysiące pięćset dukatów i piętnaście rubli srebrnych zdawkową monetą — złoto w trzos włożył i opasał pod koszulę na gołym ciele, zdawkową monetę miał w kieszeni i nią przebrząkiwał. — Zostawił sobie pałasz stryjowski, Augustówkę z napisem — kto chce, to i może — parę pistoletów hiszpańskich — i starego sługę, poddanego, głuchego zupełnie, ślepego na pół i zającę, tak iż nie można było się dopytać od niego żadnej rzeczy.

Tak uekwipowany, puścił się jak Bernadyn kwestarz z domu do domu, do krewnych, do znajomych i do niezajomych — ale do domów uczciwych, niepodejrzanych. Do pokoleń tatarskich, żydowskich, choćby nawet wyneofitowanych chrztem, bynajmniej nie zajeżdżał — omijał je, jak szczywany wędrownik wschodu, omija zadżumione miasta.

Do każdego miejsca, gdzie przyjeżdżał, zaraz znosił swoją skrzynię — i stawiał w najpewniejszym miejscu, nie żeby ją wiatr nie zawiał, ale żeby po nią nie ciągnęła pożądlivość jaka. — Jeśli był w karczmie na popasie, kamieniem siedział na skrzyni — noclegów w karczmie nie odbywał, nawet w miastach — ale zajeżdżał, albo do klasztoru albo do plebana, albo do jakiego mieszczanina zacnego chrześcijanina — do popa nawet,

jeśli nie było dworu — a do karczmy nigdy — rankami i wieczorami nie miał zwyczaju jeździć; nie dla tego aby nie dostał kataru, ale żeby się nie zdybać z niepotrzebną chołotą.

Wszędzie go doskonale przyjmowano i goszczono. — Matki w nadziei złapania zięcia, panny dostania męża — doktorzy, że zachoruje — karciarze, że go zaoskomi stosik albo faraonik — klasztory, że zapisze na kościół. Ale on nie chorował, nie grał w karty — mówił, że żona nie potrzebny ambaras, dość już ma ze swoim głuchym — pcheł znosić nie mógł, a kobiety zawsze pchlarki — Pan Bóg ma swój kościół, pieniędzy nie potrzebował, dość mu było modłów — i czasami się modlił, żeby na skrzynce nie zasnąć i lepiej pilnować.

Błogo mu płynęło życie. — Razu jednego w Korowińczykach Małych, u Jana Omiecińskiego, było mnogie zgromadzenie, w niem pan Leon Zakrzewski i Ignacy Strumiło. — Grano w karty, w djabełka — pełno było na stole złota, srebra i bombaszek czyli assygnat — Leonkowi ślinka płynęła, patrząc na nie, ale nie grał. Strumiło go zachęcał, uczył, dawał teorię, jak stawiać, jak kombinować, jak zagartywać pieniądze wygrane. — To ostatnie bardzo się podobało Zakrzewskiemu, ale nie grał, i jak komandor z Don Żuana na teatrze, siedział wyprostowany na krześle. — Zauważano jednak, że ukradkiem wziął ze stołu dwie talie już zgranych kart, i pomalutku wsadził w kieszeń, potem wstał i wyszedł.

Po chwili Strumiło, który najlepiej to zauważał, wstał także.

— Chodźcie a zobaczycie, co robi Pan Leon. —

Poszli do oficyn, gdzie było mieszkanie Zakrzewskiego, okiennice pozamykane, choć słońca nie było, było chmurno — południe — drzwi ze środka zamknięte na zasuwkę i na klucz — przez szpary jednak dopatrzono, jak Pan Leon kłęczał przy swojej skrzyni, ciągnął djabełka na dwie talie kart — i po skrzyni pisał jakieś liczby. — Poszli do okiennic, podpiłowali śruby — tak był zajęty, że tego nie słyszał — raptem okiennice się otworzyły — i wrzaństwo ze wszech stron — banko wygraliśmy. —

Jak piorunem rażony zastygł pan Leon, drzwi wylamano a on kłęczał przy skrzynce obejmując ją oburącz. — Strumiło złapał za kredkę i zaczął sumować liczby — tysiąc pięćdziesiąt.

i sześć dukatów; zapłać zaraz, bo w karty nie masz — poczekaj — ryba fisz — gield auf den tisz — czyli pieniądze na stół, tak mówią Niemcy, a oni wymyślili Landsknechta; przewaliśmy go djabelkiem, bo Niemcy djabli — pieniądze, pieniądze, pieniądze płąć. — Pan Leon przyszedł do siebie — klął się w ojca, w matkę, na wszystkich świętych, na Boga — że on nie na dukaty ale na złotówki grał.

— To płąć złotówkami. —

Zapłacił nieborak z trzosa, płacząc jak dziecko, kiedy mu łakocie starsi wydrą.

Nazajutrz dzień w Berdyczowie u Rauszera wszystkie te pieniądze prze hulano — ale odtąd pan Leon, kiedy przypadkiem znalazł się przy grających w karty, to ręce trzymał w kieszeniach, jakby mu je tam krawiec wszył. — I ciągle powtarzał — Ja nie gram, ani zamýślam nawet, bynajmniej — niech Panowie o tem nie sądzą. —

Słyszał pan Leon, że półkównicy, jak nie, mogą mieć z pułku rocznego dochodu sto tysięcy rubli assygnacyjnych, krągło — i wtenczas są uczciwymi ludźmi — że w wojnie można mieć więcej, bo są rabunki, kontrybucye — na te obrachunki rycerska dusza stryjaska w nim się odezwała i na gwałt chciał być pułkownikiem.

Pausza go przyjmował, ale chciał więźniów skrzynki na formacyą, wymieniając mu przykłady Dominika Radziwiła — Marcina Tarnowskiego — Ryszczeńskiego. — Ale on na to odpowiadał:

— Ja nie Radziwił, nie Tarnowski, ani nawet Ryszczeński, — formować nie ehczę, ale ehczę dowodzić, a szczególniejsz administrować. —

I na tem rzecz została w zawieszeniu. — Jarmark Berdyczowski nie wiele przyniósł korzyści — ale przynajmniej upatrzył pułkównicę i skrzynię, i to już było coś. —

W Kijowie na kontraktach był szczęśliwszym; znalazł drugiego pułkównicę — Józefa Ezechiela Głębockiego — ten nie dusiciel pieniędzy jak Zakrzewski, ale trwoniciel — Pan i Polak aż do szpiku swoich kości — i życie i worek i to co w worku dla Ojczyzny. — Matka go przysłała z Tarnowskiego, choć nie zupełnie letniego, do urzędzenia majątku w Kijowskim, i dała

mu pełnomocnictwo prawne i na doradcę pana Olearskiego, Krakowiaka. W macierzyńskiej miłości chciała i myślała, że sokoła utrzyma na wodzy Kostogryz — Głębocki Ukrainiec sokołogo rodu, znanego dobrze na Rusi — zaraz się zrozumiał z Pauszą. Trzeba pieniędzy i bedziemy je mieli, trzeba grać w karty.

Głębocki natychmiast zastawił Widyborszczyznę za sto tysięcy rubli, żeby mieć forszus na grę.

Pausza nie miał pieniędzy, ale miał w procesie jakąś sukcesyą nieprawnie posiadaną przez Charlińskich. Codzień lepił kartki w kontraktowej sali, puszczając na sprzedarz ten spadek pod procesem, ale miłośnik na kupno się nie znachodził i kartki codzień zdzierano ze ścian — zapewne to była sprawka jakiegoś wysłańca Charlińskich.

Była wówczas w Kijowie jakaś panna Pauszanka, siostra czy ciotka marszałka Kijowskiego, takż Pauszy; ta Olesiewi co dzień dawała na przysmaki pół-rubelka. Oleś z tym pół-rubelkim i z kluczykiem od pustej szkatułki co dzień chodził na jakieś gry, nie wiadomo dokąd i wracając wieczorem, z dobrą miną mówił Głębockiemu: Zgrałem się do kluczyka, ale zobaczemy jutro. — Tymczasem Głębocki na prawdę grał w wista, w faraona, w sztosia i w djabełka z Lipkowskimi, z wujaszkiem Borzęckim, z Wąsowiczem, z Gałęckim, z Kazimierzem Sadowskim, z Ignacym Strumiło i z innymi — najdzielniejszymi Polakami — najświetniejszymi wówczas i sercem polskiem, i miłości dla Polski i całe sto tysięcy i więcej poszło w świat.

I obydwu, jeden z kluczykiem, drugi z Olewskim, przyjechali do Brusilowa — i nie mieliśmy za co ratafi kupić, na pociechę, żeby nie przyjechał Omieciński z Pilchowskim.

Jak z kamienia szło — Pausza wrócił do Miłostowa — bez grosza a Olearski zawiózł Ezechiela do Żelechowa, bez grosza takż.

A tu już się zaczęło na dobre w Warszawie. Szkoła Podchorążych Wielkiego Księcia wystraszyła — wojsko wypędziło Moskali. Naród cały stanął gotów do broni. — O dalibóg, gdyby tam był Aleksander Pausza albo Ezechiel Głębocki, z polskiem sercem, na miejscu Chłopickiego z soldacką głową, byłoby lepiej. — Paskudził Chłopicki swoją głową słupajki, to

co zrobiły polskie dzielne serca. — A Niemcy, Austriacy przez Jezuitów fraszkowych, i wolnodumców konstytucyjnych, przeskadzali mężowi cnoty i poświęcenia się, księciu Adamowi Czartoryskiemu zasięść na tronie Jagiellonów, który mu się należał i z prawa i z potrzeby narodu.

Pausza zabrał swoje plany i z generałem Będowskim pojechał do Warszawy i Głębocki także tam ruszył — zginęli obydwaj w tym tłoku orężnych i nieorężnych Polaków. — O Głębockim zasłyszano, że wszedł do trzeciego ułanów, ranny dwoma kulami pod Grochowem, został złożonym w lazarecie. — Pausza doczekał się w zdrowiu ogłoszenia na Naczelnego Wodza, Jana Skrzyneckiego, męża serca i bohaterskiej woli — i pewnie by on był Janem czwartym, gdyby go nie byli obsiedli Jezuiti i schyrleni panowie. — Zanadto nudził Pana Boga modłami, zanadto wysypiał się, aby dogadzać nałogowi pańskiemu — ażeby mógł zostać Wielkim Wodzem i Królem Polski.

Pausza trafił do Jenerała Skrzyneckiego i tak mu umiał przedstawić i wykomentować swój plan bitwy pod Miłostowem — że ten, było to po nieudaniu się wyprawy Dwernickiego, i wejściu tego sprytnego szlachcica do Galicyi — po stanęciu Jenerała Chrzanowskiego w Zamościu, który nigdy i przez wiek metuzalowy, nie zdecydował się, by nie tylko przejść Bug, ale nawet dojść do Bugu — dał rozkaz Jenerałowi Chrzanowskiemu, aby Pausza dał tyle piechoty, jazdy i artyleryi, ile zażąda — z którą ten oficer ma się udać na Wołyń — Pausza już był porucznikiem w legii konnej wołyńsko-ruskiej.

Nasz bohater, jak ów pieszak francuzki niosący w swoim toristrze laskę marszałkowską — niósł w swojej kieszeni rozkaz na Zbawcę Polski.

W Zamościu, Pausza zastał oprócz Jenerała Chrzanowskiego, swoich dawnych znajomych i przyjaciół — powstańców dowodzonych przez Karóla Różyckiego, których niesłusznie zwano powstaniem wołyńskiem, a które powinno się zwać powstaniem berdyczowskiem, bo tam wzięło swoje początkowanie — swój rdzeń.

Powstanie to, które później zostało pierwszym pułkiem Kozaczym odradzającej się Polski; Ludwika Steckiego pułk był drugim — okryło się szeroką sławą na Wołyniu, Podolu i Ukra-

inie — przebiegając te kraje polskie błyskawicą i tłukąc Moskali — pod nosem Jenerała Chrzanowskiego, jeszcze bardziej pod nosem moskiewskiego Jenerała Rudigera obcozującego w Wojeślavicach, pod Uchaniami zabrało cały pułk konnych strzelców moskiewskich, Siwierski, tak że tylko jeden Augustulus Poniatowski z Tahańczy z czterema żołnierzami uciekł na pieszo przez żyta, żeby Carowi dochować próbkę z jego pułku — bo car Mikołaj sam kiedyś w tym Pułku służył — a dowodził nim w ostatniej przygodzie jego syn miłości, pułkownik Bogdanów. — Naprowadzono do Zamościa jeńców, koni, broni, kasy, cerkiewne sprzęty, sztandary — zdawało się, że to powinno było ucieszyć Jenerała Chrzanowskiego, i Pausza z tym rachunkiem wszedł ze swoim rozkazem.

Chrzanowski był gorzko-kwaśnej twarzy, jak to mu najczęściej się trafiło, podobnej do tej, jaką mają stare panny ulegające konstypacyi — przeczytał rozkaz, zmierzył Pauszę od stóp do głowy.

— Jakiego Wacpan stopnia jesteś? —

— Porucznikiem zostałem mianowany w Legii konnej litewsko-wołyńskiej. —

— Czy byłeś w jakich szkołach wojennych. —

— U księży Pijarów w Międzyrzeczu, gdzie ksiądz Zarzycki uczył zastosowywać trygonometrią do użytku artylerji. —

— A wieszże, co to podstawa, co to linia operacyjna? —

— Podstawa, to wieś Miłostów, linia operacyjna, to grobla, proszę Pana Jenerała przypatrzeć się — i położył mu przed oczy kartę swojego planu.

Chrzanowski popatrzył, skoczył z miejsca.

— A to Jenerał Skrzynecki zwaryjował, idź Wacpan precz, ani jednej podkowy nie dam. —

Zwiesił Pausza nos na kwintę i szedł między powstańców opowiadać przygodę. — Tłum był wielki, bo oprócz powstańców Karóla Różyckiego, przybyli pojedynczo Józef i Herman Potoccy, Lipkowscy, Podhorscy, Sobańscy — i całe to dzielne obywatelstwo z powstania dowodzonego przez Jenerała Kołyską, których prywata wprowadziła do Galicyi — serce bolało patrzeć na ten prawdziwy kwiat Polski, bo ludzi takiego serca, takiego hartu, takiego poświęcenia się, i na dwóch półkulach

ziemi znaleźć nie można. — Byli tam i Krakusi z pierwszego pułku, te kostogryzy, jak ich zwali Ukraince, którzy chrupali Moskali w każdej bitwie jak kostki z wiszeń. — Pausza im jął opowiadać swoje żale — i kończył:

— Co to z nami będzie — Jenerał Chłopiicki deputacyi ziem litewskich i ruskich odpowiedział, ani jednej skałki nie dam prowincjom zabranym. — Chłopiicki chciał pleśnieć pod Warszawą — Chrzanowski to samo chce po Zamościem — a widziacie jakie to zdobycze — jakie to laury dostarczył wam Karól Różycki z ludźmi prowincyi zabranych. —

Brawo, hura zewsząd wrzeszczano, szampan się lał, i o małym co' nie ogłoszono Aleksandra Pauszę na miejsce Chrzanowskiego.

Chrzanowskiego ubodła ta manifestacya waryacka jego Krakusów, poszedł sam na wyprawę z kilku tysiącami w okolice Hrubieszowa. — Na wyprawie stracił oficera i kilkunastu jeźdźców z Krakusów, ale złapali jednego Dońca — i tego wprowadzili do Zamościa, tuż za Jenerałem Chrzanowskim, pierwszego na smyczy jak psa. Śmiech, żarty jeszcze dotkliwsze, rozsierdzony Jeneralik kazał Pauszy wracać do Warszawy ciupasem — a powstańców Karóla Różyckiego z końmi wskazał na post czterdziesto dniowy, odmawiając im żywności i furazu — jako niewciągniętym w kontrolę wojskową, chociaż pełnili i dobrze i długo obowiązki żołnierza. — A kiedy Karól Różycki szablą i spisą po kozaczemu dostał żywności i furazu, i resztkami udarował wojsko będące pod rozkazami Jenerała Chrzanowskiego — ten posłał Karóla Różyckiego z jego hufcem do Tomaszowa, nad granicę austriacką, żeby tam się mundurowali i organizowali — nie mogąc ich posłać do djabła, posłać ich chciał do Niemca. — Kiedy później, później, wszystkim a wszystkim, Turkom, Włochom, Portugalczykom, Czerkiesom, Hotentotom nawet ofiarowano Jenerała Chrzanowskiego na Naczelnego Wodza, na poparcie chciano dowieść, że miał geniusz porządku i władzy — i geniusz wojny dawnych Tatarów Tamerlana i Dżengiskana — upatrywano w nim fizyonomią tatarską nawet — chociaż kronika wyraźnie mówi, że pani Chrzanowska bohaterka Trębowni i jej dzielny mąż, byli neofici, a neofitami nie zwano nawróceńców Tatarów. Nie lubił Ukrainców, tak jak nie lubią Frankiści i Jezuici — a krew się zmieszała zemstą za

dawne psoty. — Ale Bóg nie dopuścił swoim Ukraińcom szukać gościny u Niemca — obronną ręką wrócił ich Polsce, na pole nowych zasług nowej sławy.

Wrócił Aleksander Pausza ze swoim planem do Warszawy, jak wracają francuzcy piechury z tornistrami i z laskami marszałkowskimi — kłął Neofitów i powtarzał — Bogdaj to mieć do czynienia z prawdziwym szlachcicem jak Jenerał Skrzynecki. — I przez tego posłanym został na adjutanta do Jenerała Szeptyckiego, żeby go wyciągnął do Świętokrzyskich gór na równiny Sandomierskie — lepiej nawet pod Miłostów, jak zostawić go w tych Świętokrzyskich górach — gdzie nawet nie robił i tego, co robił Szreter księdza kanonika Praniewiczza, bo ten przynajmniej wchodził i wychodził z Białowiejskiej puszczy, a Jenerał nie wychodził, ale siedział na najwyższej górze — koło klasztoru — jak gdyby chciał swoje dzielne jazdy, Litewsko-Ruską i Nadwiślańską na Mnichów przerobić — przeczuwał wiek Jezuityzmu i manifestacyi, a na starość miał wstręt od szablistości — jednego rzemiosła nakazanego przez Boga i Świętych pańskich Polakom.

Doprowadził Pausza nowego Jenerała aż pod Janów, ale nieszcześnie, bo jazda pierzchnęła przez Chodczę w las — a Jenerał na kałamaszkę i dalej przez Lipsk, ale nie nad Elstrą, ale Sandomierski, przez nową Słupią, do klasztoru w Świętokrzyskie góry — zostawił wiadomość jeździe, żeby tam się zbierała. — Ale tak się nie stało. — Pausza w Chodczańskim lesie zdybał się ze swoim dawnym znajomym Wołynianinem, kapitanem Łagowskim, zwanym w narzeczu młodzieży — Kapciem — Kapcio tylko co został wyzwolony z rąk Dońców przez Kozaków Karóla Różyckiego — wyzwolony z lipską bryką naładowaną, ale nietkniętą. — Zagiął on parol na braci ziem ruskich, nie było jego interesem jechać na modły do klasztoru, i Pauszy droga do Miłostowa nie szła przez Świętokrzyskie góry, choć mówią, że wszystkie drogi wiodą do Rzymu. — Do Rzymu może, ale nie do Miłostowa. — Po naradzie postanowili przeistoczyć rozkazy Jenerała Szeptyckiego i zostawić dzielne jazdy przy korpusie Jenerała Samuela Różyckiego. — Rzecz łatwa, Szeptycki, z kałamaszki nie z konia, jak powinien Jenerał, dawał rozkazy, i to Bóg nie komu, ciurom, którzy pierwsi zmykali.

Pausza był adjutantem Jenerała, zameldował, że Jenerał dla przyprowadzenia spiesznie sukursów udał się do Nowej Słupi, a jazdę zostawił i prosił o rozkazy. — Jazda została i odtąd była dzielna, gotowa powtórzyć Samo-Sierę, gdyby ta się znalazła na drodze.

Kilka słów o Kapciu koniecznie są potrzebnymi do tego wspomnienia. — Żagowskich rodzina pochodzi z połonnego, Piotr Ludomir Żagowski, pułkownik wojsk polskich, towarzyszył i współwzięciem pułkownika Krzyżanowskiego i kapitana Majewskiego, jeden z tych rycerzy Kościuszkowsko-Napoleońskich, który pierwszy szedł po Jenerale Kwaśniewskim, i dzielnością i patriotyzmem i niehramotnością — zaszczytnie położył imię Żagowskich w kronice życia politycznego Polski. I brat jego Kapcio był także w wojsku, ale gdzie i kiedy, niewiadomo; kiedy wyszedł także, nie wiadomo, nie poszedł w ślady brata — bohaterka go znudziła, a do handelku miał chętkę. — Pieniądzy wówczas nie było, akcyi' jeszcze nie znano na Wołyniu. Jak mógł sprawić sobie bryczkę z płócienną budą, ale ogromną, cztery konie w chomentach lipskich, furmana i lokaja najął. — A w brykę wpakował następny towar: siostrzenicę ładną, składną i nie przechodzącą wiekiem dwudziestu lat — małpę w czerwonej kacawajce i na łańcuszku — charta lotnego i pełno słoików z musztardą aromatyczną i sympatyczną. — Piękna panna dla paniczów i dla ćwików nadszarzałych z dodatkiem musztardy — małpa dla wielkich pań — a chart dla dzielnych myśliwców ruskich ziem — i tak jeździł z domu do domu rzemiennym dyszlem, od pana Ignacego Stempkowskiego sławnego posiadacza zbioru czapek, od niedźwiedziego kołpaka Władysława Łokietka aż do konfederatki Kazimierza Puławskiego — od berdyczowskiej jarmarkówki aż do Szłyka Kochinchińskiego, przeszło trzy tysiące, a każda odmienna — z napisami i datami jak przystało na muzeum Żołudek — do pana Edwarda Petrykowskiego, do Laliniec, gdzie był zbiór kańczugów, batogów a nawet i dyscyplin — od kańczuga księcia Witolda wziętego na Hanie Nogańskiej hordy, aż do dyscypliny, którą ćwiczili w Romanowie ojcowie Jezuitci pana Janusza Woronicza, żeby się zaparł pochodzenia kozaczego. — Do panów Krajewskich, Domaradzkich, Szaszkieviczów, Borowickich i t. d.; — wszędzie przeda-

wał swój towar hurtem albo na rozrób — i tem był sławny Kاپcio.

Kiedy Polska dźwigała się na nogi i już bój wrogowi wydała, Kاپcio nie chciał siedzieć jak u baby za piecem, albo jak Bernadyn kwestarz po jednym kółku się kręcić. — Ruszył po rozum do głowy, a że nie był w ciemę bity — siadł na brykę i popędził do Lwowa; podówczas tam przesiadywał książę Michał Radziwiłł, jak berdyczowscy żydzi mówią, jeden z Radziwiłłów z główką i kredką — ale przytem dobry Polak, dał dowody brzęczące, co u Polaka więcej znaczy, jak ofiara życia, swojego współczucia powstania Karóla Różyckiego. — Kاپcio o tem wiedział, bo wiedział o wszystkim, co się działo na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Do niego tedy jak w dym prosto wpadł.

— Jaśnie Oświecony Mości Książę, słyszałeś już, co to twoje powstanie, bo to twoje, pod Karólem Różyckiem dokazuje — pod Mołaczkami, pod Tyszycą, pod Uchaniem — pod Hżą — i wszędzie — dzielni, waleczni, godni twej opieki — ale wyglądają oni teraz jak te pułki, które Jan trzeci pod Wiedeń prowadził, na obronę temu przekłętemu Niemcowi; Jan trzeci mówił: — Zobaczycie jak będą strojni wróciwszy z wyprawy — i tak się stało, bo u Turczyna wszystkiego złota i dyftyków i dżumetów i szербetów, a u Moskali dziegieć, słonina i baranki egipskie — otóż twoje wojsko obdarte i Bóg wie, co dalej będzie. —

Ta mowa przemówiła do serca Radziwiłła, natychmiast nakupiono sukna, płótna, skór — za Radziwiłłowską sumę i w kilkunastu furgonach pod strażą Kاپcia wyprawiono do Krakowa.

W Krakowie Kاپcio zmienił plan, za gotowy i dobry pieniąż zaliwerował płótno, sukno i skóry dla rezerw polskich sztyftujących się w Kieleckim, żeby je prędzej wyprowadzić na linię bojową — i to był czyn czysto patriotyczny — nowi żołnierze zdadzą się Polace, a pieniądze Kاپciowi. — Poczworzył swój dawny towar w niektórych artykułach, a niektóre zmienił i tak zabrał cztery siostrzenice — w miejscu mały wina węgierskiego, w miejscu chartu tytoniu tureckiego — musztarda została, jako podstawa handlu i dodatku do siostrzenic — i tak się puścił — a w drodze, jako będący na stopie wojennej, łapał

kury, gęsi, kaczkę po wsiach i kładł do bryki, tak że kiedy go Dońcy w Chodczeńskim lesie złapali, wzięli go za kokosznika, nie mieli czasu dobrać się do innych towarów, ale skórę tego wyłoilu kańczugami, nim przyskoczył obrońca Jan Omieciński z Kozakami Różyckiego. — Ten poznał Kapcia i wiedział, co się święci.

Kapcio udał się pod opiekę Pauszy, jako Jeneralskiego Adjutanta — po bitwie pod Lipskiem koło bryki Kapcia był większy tłum jak w Poczajowie na odpuszcie, albo w Felsztynie na jarmarku — każdy przychodził pytać o rodzinę, przynosili listy do rodziny, bo Kapcio obiecywał je porozwozić za mały koszt na wydatek, po sto złotych od listu, towar to zakazany, musi być przemycany. — Kupowali na łeb na szyję, gęś po 25 zł. pol. kure za tyleż — kaczkę 5 zł. mniej — wina butelkę 50 zł. — oko tytoniu 100 zł. — i inne towary po polubowej cenie. — Jednym słowem, że kiedy dzień Boży zajaśniał i zatrąbiono na koń, u żadnego Kozaka Różyckiego, u żadnego powstańca ziem ruskich, ani jednego papierka rządowego, asygnacyi — z odebranego żołdu za sześć miesięcy, nie zostało w kieszeni. — Kapcio zabrał wszystko do przemiany, nieludzki, nieczuły wujaszek zostawił siostrzenice, a sam dernął po nowy towar. — Ale tylko tyle go widziano — wiedział, że u braci Rusinów nie ma nic w kieszeni — zkapitalizował co zarobił, we Lwowie podziękował słownie księciu Radziwiłłowi, opowiadając, że adres do niego napisany, bardzo czuły, musiał połknąć, przytrzymany przez zbirów austriackich, żeby się nie dostał Moskwie, któraby mogła za ten akt żądać kompensaty na Berdyczowie i na Podluznem. — Księżę Radziwiłł mu dziękował za roztropność i miał go niejako za swego dobrodzieja. Rusini po nieszczęsnem przejściu do Galicyi zastali u panów Skrzyńskich torbę skórzaną zaszytą, depozyt Kapcia, a w niej listy do rodzin, ale i w całej torbie nie było nie tylko stu, ale ani jednego złotego polskiego. — Kapcio wróciwszy na Wołyń, wziął dzierżawę — został potem posesjonatem, dziedzicem i był okrzyczany za wielkiego patriotę — ale jeśli czasem kto przebaknął o prawdzie, zaraz mu zamknął gębę — cicho, bo wszystko powiem, a zobaczymy, komu źle będzie — i było cicho.

Industria ta sromotna trwa i do dziś dnia, a że oświecenie,

przemysł poszły w górę, więc i ona w górę poszła. — Firmy uszlachcają ten handel — składki — na nawrócenie Hotentotów na religią wyznawaną przez Polaków — składki na szkołę areostatyki, żeby Polacy mogli balonami latać, kiedy granice ziemne dla nich zamknięte — składki do zakładania przedsiębiorstw rolniczych w Polinezyi, żeby przez reskusyą wzbudzić tenże sam polot w Polsce — składki na to, żeby Polacy za granicą nie starzeli się i nie umierali. Kapcie powiązali się w towarzystwa i eksploatują miny patryotyzmu polskiego bogatsze jak miny Kalifornii. — A biedna Polska stawia ołtarze Kapciom, i czi ich jak św. Stanisława Kostkę, albo jak św. Jana z Dukli. — Trzebaby wyrzec z Cycleronem: — I dopókiż Kapciowie nadużywać będącie dobrą wiarę narodu polskiego? — A z Puszkinem: — I dopókiż Polacy dacie się strzydz i ze skóry obdzierać, jak owce? —

Po skończonej wojnie, o której już tyle napisano, że trudno wierzyć o prawdzie, dla tych nawet, co w niej brali udział a chcąc się tej prawdy domacywać, można pogadać nowe łgarstwa, lepiej już zostawić tak jak jest i powiedzieć sobie, w skrytości ducha, dla siebie — i świat cały i Polska obelgana. — Nie anarchią, ale brakiem polityki wewnętrznej i zewnętrznej ta dzielna Polska, za Piastów, za Jagiellonów i za wyborowych królów, malała, malała i w końcu upadła. — Tak w latach — 1830 i 1831, nie brakiem siły i zasobów, ale niesfornością najpiękniejsze swoje bogactwo zmarnowała na nic — zmarnowali Polacy — bankietami, manifestacyami, prywatą. I, trzeba wielkiej łaski Bożej, nie przez Jezuitów wymodlonej ale przez swoją własną poprawę ubłaganej, żeby do czegoś podobnego doszli. — Zgrać się łatwo, ale odegrać trudno.

Po skończonej wojnie Pausza, jak prawdziwy Kupidon pani Marszałkowej Nowowiejskiej, napadł na Nimfy Lwowskie. — Wszyscy konsyliarze auliczni i nieauliczni, gutbezycery i szlechtbezycery pisali suplikę do Cesarza Franca, żeby wejrzał łaskawie na to, co się dzieje z cnotami ich żon i córek i pokrewnych — i tego Don-Żuana, nie austriackiego ale polskiego, do Szpilberga a przynajmniej do Kufszteina zamknął — do carceru duro, dla moralności, dla religii. — W tymże samym czasie echo psot pana Aleksandra, zaleciało do Humiennik, a z tam-

tań do opuszczonej urzędniczki. — Ta natychmiast przybyła do Galicyi, i mówiąc uczuciem i językiem kobiety — jeśli nie dla mnie, niech będzie dla innych — przysłała w pomoc Cesarzowi Francowi, kiedy on przysłał paszport, ona dała fundusze i wyprawiono Pauszę ciupasem do Brynu.

I tam mu niedano zagrzeć miejsca; na drugi dzień po przybyciu miał proces o szewcównę, którą odwrócił od hauptmana austriackiego, regimentu maryaszów, który chciał ją prowadzić do ołtarza dla maryaszu. — Na trzeci dzień o rękawiczniczkę, z której sklepu wypchnął obersta Huzarów i to Kaiser-Huzarów. — Na czwarty dwom córkom Jenerała, komenderującego wojskiem i miastem, wychodzącym z teatru, wypalił strzelistą deklaracją. — Nazajutrz dzień zaproszony na śniadanie do Jenerała, który mu zaprezentował swoje córki — i po doskonałem śniadaniu zostawił z niemi. — Jesteś Pan szlachcicem polskim, i widzę dobrze wychowanym, oświadczenia na ulicy to do niczego nie prowadzą — oświadczenie tu, co innego, zostawiam Pana. — Pausza widząc, że nieprzelipki, że chcą go gwałtem Niemką obdarzyć — tejsze samej nocy cichaczem wykradł się z miasta, i przez Drezno i całe Niemcy, jak czmychał tak czmychał, aż się oparł w Francyi, w Bourges. — Tak mu się nie chciało Niemki, jak Mefistofelesowi pani Twardowskiej. — Nic dziwnego; djabeł Niemiec, nie chciał Polki — Pausza Polak, nie chciał Niemki.

W Bourges Aleksander Pausza znalazł się ze swoim pokrewnym Adamem Pauszą — Bourges podówczas miał przeszło dwóch tysięcy wychodźców Polaków, podzielonych na rozmaite partye i na rozmaite towarzystwa, Pausza do wszystkich należał i ze wszystkich żartował.

Wykrał na jaw, że większa część emigrantów przy zrazach, bigosie hultajskim i pierogach z serem, u pułkownika Peszńskiego, podpisawszy adres do księcia Adama Czartoryskiego, dziękujący mu za jego naczelnictwo nad sprawą polską i błagający, by nadal to naczelnictwo zachował — tegoż samego wieczora u Belwederczyka Trzaskowskiego, przy ponczyku i grzaniem winie z korzeniami, podpisywała manifest wyklinający go od czci i wiary, a co najwięcej, od polskości.

W czasie przygody pamiętnej jakiegoś Dambrowskiego,

który znaleziony przez woźnego w apartamencie jego żony, jako sprzęt wcale niepotrzebny, w imię prawa nie dał się aresztować — a przeciwko żandarmom chcącym użyć siły prawnej, zawołał na ratunek Polaków i ci się zbiegli — zaczęło się szamotanie uliczne, uderzano w bębny na wojsko — zewsząd wołano, on bat la Générale. — Pauszowie byli wówczas w koszarach — gdzie było przeszło tysiąca żołnierzy i podoficerów Polaków — ci pytali się co to znaczy, Pan Aleksander z dykcyonarzem w rękę wytłumaczył, że battre znaczy bić, a on bat biją Generala. — Komendantem załogi polskiej był Generał Woroniecki — człowiek popędliwy, i ogólnie nie lubiony przez żołnierzy. — Ci usłyszawszy te słowa, wszyscy krzyknęli — Generał nic nie wart, to prawda, ale nasz, chodźmy, hura, za nim! —

Wnet się poformowali w kompanie, z kijami poszli na rynek — wołając: — Oddajcie nam naszego Generala. — A kiedy Generał cię pokazał, i wytłumaczył rzecz — krzyczeli:

— Oddajcie Dambrowskiego i to Polak. —

Generał Petit, ten sam, którego Wielki Napoleon po abdykacyi w Fontainebleau, ścisnął i całował za całą gwardyą — jako dowódcę tej starej gwardyi, która nie na jednym polu bitwy bratała się z Polakami, kazał karabiny nabijać, harmaty wyprowadzać — i byłby rozlew krwi — bo już Polacy zaczęli wrywać karabiny piechocie francuzkiej i łamać je — ale pułkownik Saint Juste, komendant placu nie dopuścił bójki — na swoją odpowiedzialność wziął z więzienia Dambrowskiego i oddał go Polakom. — Natenczas Polacy zaczęli wołać: — powiesić lajdaka, który nie umie szanować danej nam gościnności — i nie chce być posłusznym prawu — powiesić. —

Już szubienicę postawiono i przyniesiono powróż. — Zaledwie Pausza mógł im wytłumaczyć, że lepiej go oddać do więzienia, aby go tam namęczono, a potem rozwiartowano. Natem się skończyło, i rozeszli się. — Francuzi krzyczeli: — Niech żyją Polacy! — Polacy krzyczeli: — Niech żyją Francuzi! — I w mieście i w koszarach tego dnia była wielka pijatyka — a Dambrowski został w więzieniu.

Pausza uczył po francuzku Polaków, i dziwił się domyślności Francuzek, że tak dobrze rozumieją język przez niego uczony.

I tak jeden podporucznik drugiego pułku Ułanów, zakochany w córce kawiarza Fix-pułkownika gwardyi narodowej, gdzie była schadzka główna Polaków — wyprosił u jednego ze swoich kolegów powóz do spaceru i chciał, aby panna tej przyjemności użyła. — Przeszedł do kawiarni, stanął na środku.

— Mademoiselle — moi cheval — vous voiture — moi et vous promenade. —

Panna wstała od komptoara, ubrała się i z matką i z siostrą i z panem podporucznikiem pojechały na przejażdżkę.

Drugi najął sobie mieszkanie, zapłacił z góry, ale wymówił, aby nie robiono hałasu, bo on się chce uczyć na seryo — więc chce spokojności. — Tymczasem gospodyni hałasowała. — Uczeń Polak wyszedł na schody z dykcyonarzem i wyrecytował jej następne acerbum dictum :

— Madame, moi vous payé de la montagne, Vous tranquille non, moi Vous mettre dans la chévr. —

Francuzica dygnęła i doskonale zrozumiała, o co chodziło jej lokatorowi.

Zatrudnienia było nie mało — co dzień innych wychodźców przytomnych w Bourges, w ich wizerunkach wieszano albo rozstrzeliwano — co dzień innych wskazywano na ostracyzm, na infamię, ale który wydał bankiet, i demokraci i karbonarzy szli do niego pić za zdrowie wisielca, infamy — niestety — jak się to często dzieje między Polakami, co nie jest bynajmniej ani zachętą ani rękojmią dla uczciwych, dla ludzi poświęcenia, ale co jest bardzo wygodnem dla istotnych infamisów, bo bankietem swoją niewolę godzi z ludźmi. Rząd francuzki na to nie mówił.

Doniesiono królowi Ludwikowi Filipowi, że major Ubysz co dzień strzela do jego wizerunku gipsowego i rozbijał go na drobiazgi — pytano, czy zaaresztować tego przestępcę przeciwko godności tronu. — Król nakazał kupić dziesięć furgonów swoich wizerunków gipsowych — bardzo piękną parę pistoletów Lepaža, w pudełko ze wszelkimi przyborami — i tyle ładunków, ile było wizerunków i to wszystko posłał w podarku majorowi Ubyszowi, niech się bawi. — Wychodźce się bawili, ale sprawa polska w swoim uosobieniu musiała rzewnie płakać nad tym stanem rzeczy.

Tak to wszystko szło, póki nie przybył do Bourges Generał Bem, w celu wyrwania wychodźców z tego życia nędzoty umysłowej i zaprowadzenia ich na jakiegokolwiekby to nie były boje — byle rzucili manifestacje, protestacje i dyskusye, i cały ten arsenał demokracji — a wzięli się do szablistości, jedynie rzemiosła Polaków, naznaczonego im przez Boga.

Napadnięto na Bema całą bronią demokratyczną, a jeden z demokratów dodał kulę zdradziecko wystrzeloną na tego Wielkiego Polaka — trafiła na pięciofrankówkę i nie doszła do serca, które jeszcze potrzebne było dla Polski, by jej oddać jeszcze nowe a nowe posługi. — Zbrodniarz, przez wychodźców, do których należeli oba Pauszowie, przez ludzkość, nie przez potakiwanie jego czynności, i przez jedną piękną Francuzkę, arystokratkę, wydartym został prawu i sprawiedliwości, i uciekł do Anglii, — Generał Bem był tem uradowany, bo odmówił wręcz stawać jako strona oskarżająca. — Ale rząd francuzki rozbił zakład w Bourges i powysyłał wychodźców na rozmaite strony i obaj Pauszowie dostali się do Wir w Normandyi.

Tu się Aleksander Pausza ożenił z baronówną starego normandskiego rodu, mającą starożytny zamek, a na nim pełno długów pohipotekowanych, matkę dożywotniczkę, i brata Emila Karabena, czyli ucznia medycyny, ale istotnie zdolnego tylko do karabina.

Aleksander Pausza, szlachcic Polski, pan Miłostowa, i milionowego spadku dzierzzonego nieprawnie przez Charlińskich, nie mógł znieść tego sztucznego francuzkiego położenia, exploataowania dobrej wiary wierzyteli dożywociem — ogłosił, mimo rady adwokatów, likwidacyą — i tak doskonale go obrachowano, że mu zostało zero, z dodatkiem familii żony. — Wierzytiele, boć to i francuzi nie chcieli w tyle zostać ze swoją szlachetnością — dali mu w darze stary pałasz, rodzaj kabrioletu wiejskiego, bez rysorów, daleko niższej hierarchii, w rodzie powozów od najtyczanki, a wyższej od biedy — starą klacz zwaną Kokota, niegdyś gniadą, teraz poddereszowaciałą od lat, na której niegdyś pani Baronowa za młodych lat, w miesiącu miodowym swojego zamęścia, z czułem Baronem robiła podróż do Honfleur, do rodziców, acalifourchon, po polsku okracz na mężkiem

siodle. — Włożono do powozu dobrą prowizyą, des andouilles, rodzaj kiszek wątrobianych, które doskonale sporządzają w Normandyi — serca świnię, fromage de cochon, siekanina świnięgo mięsa z sadłem, ale siekanina na miazgę, której w Polsce nie znają, ale którą Polacy we Francyi jeść bardzo lubią — i kilkadziesiąt butelek jabłeczniku, tego sławnego normandzkiego cidre. Matka z córką wsiadły w patasz, i pan Aleksander z niemi, jako spadkobierca Barona, głowa rodziny. — Emil za woźnicę, a pan Adam Pausza obok niego, jako majordome, mający nadzór nad Kakotą i nad Emilem. — Tak wjeżdżało rodzina Polsko-Normandzka do Paryża. Zaledwie Pausza ujrzał kopułę Invalidów, gdzie spoczywają zwłoki Wielkiego Napoleona i bramę tryumfalną jego sławy, zagrała w nim żądza, nie tylko stoczenia bitwy pod Miłostowem, ale nawet wyrwania księciu Światopelkowi Mirskiemu jego praw Rurykowych. — Cydr normandzki Mirskich bardzo się rozrobił siwuchą polską i kwasem moskiewskim. Tak jak kwas Romanowych niemieckiem piwem, a on wiezie świeży cydr normandzki — pobije wrogów pod Miłostowem i pójdzie do Wielkiego Nowogrodu po własność normandzką. — Tak marzył, kiedy Kokota zatrzymała się przed zastawą.

Właśnie w tej chwili wracano z lasu Bulońskiego; piękne powozy, wysmukłe konie, udolne stroje, wszystko to naraz włączyło się w oczy naszemu marzycielowi, trochę się zasromał terażniejszością, a żal mu za przeszłością — bo i on tak kiedyś jeździł po Berdyczowie, po Kijowie — w Dubnie a nawet w samej Warszawie — zaraz jeszcze u zastawy sprzedał patasz na zapałki do drzewa. — Kokotę na Andulie Monfokońskiej dla Paryżanów. Jak można przyczypuszył się, podał rękę żonie, tak zgrabnie, jak nigdy jej w Normandyi nie podawano. Pan Adam matce, z wielkimi jeszcze normandzkimi deszczochronami, wchodzili na pola Elizejskie, jak król Ludwik Filip, kiedy udawał mieszczanina, żeby deszczochron mitry wyfacyendować na koronę, przez akcyę mieszczan — za dwoma parami szedł Emil z batogiem w ręku, jak Antomedon gotujący się na dziarskie biegusy — a w dali komisioner w taczce ciągnął kuferki i pudełka — bogactwo Pauszów — Rousselów.

Kiedy stanął w jakimś miernym hotelu — obliczył się —

nie wiele grosza; pomyślał; jak bieda, to do żyda — myśl szlachecka była za tem — ale myśl katolicka, bo pan Aleksander był katolik, wzdrygnęła się na to i wołała do księdza — a więc do księdza. Jest ksiądz Aleksander, dawny znajomy, przyjaciel, współmiennik — prałat zawołany — z pobożności znany. — Powitania były czule, serdeczne, bo Pausza był porządnie przybrany, jak Pan, i pańską miał minę, jak zawsze — opowiada o swoim małżeństwie. — Prałat wyciął szumną ancyklikę na pochwałę stanu małżeńskiego, wieszował przyjacielowi, że porzucił dawne życie, nierządne, prowadzące wprost do piekła — na smołę rozpaloną, na kleszcze, na dziurkę od igły, przez którą trzeba się wciskać, kiedy djabły z tyłu doszkułają — uśmiechał się nawet — porzuciliśmy Fruzię, Rózię, zburzyliśmy nasze namiętności jak niedźwiedzie, bo ksiądz prałat lubił wspominać o dobrych czasach, i był niegdyś autorem świeckim, szczęśliwym w porównaniach. — Ale kiedy Pausza wziął go na stronę i opowiedział szczerze, otwarcie swoje położenie, przeciągnęła się twarz prałatowi, już się nie rozśmieszał tym uśmiechem księdza dobrze pasionego na czekoladzie — ale jakimś cierpkin rubarbarycznym, chciał zacząć kazanie: Dałem ci rozum i wolę człowiecze, pracuj a ja ci dopomogę, ale pomyślał — wyszedł do gabinetu, niebawem wrócił — i dał Pauszy jakiś pakiecik ładnie zwinięty w lśkniącym papierze. — — Kiedy twoje kobiety trochę zmęczone, trochę zfrasowane, daj im to, a zobaczysz jak pomoże — to doświadczone przez mojego ojca, a jak ci trzeba więcej, to nie odmówię, nie fatywuj się sam, tylko przyślij. —

Pausza dobrze schował dar przyjaciela i wyszedł — myśli sobie — nie zawiodłem się, a jaka delikatność w uczuciach, wiadać, że jej z Teologii nabrał, będzie on Tajlerandem polskim, i ucieszy starca sprawdzeniem jego mniemania, że tylko na Teologii wyćwiczeni ludzie stanu mogą być doskonałymi dyplomatami i z uczuć i z pozoru. — Wpadł ucieszony do hotelu i tam dopiero rozwinął pakiet — otoż macie. Ale jakież było jego zdziwienie, kiedy przeczytał napis wielkimi literami: — Elixir Le Roy — i przepis jak go trzeba używać.

Nie był pan Aleksander mimo znajomości uniwersalnych farmaceutą czyli aptekarzem, lekarstwa nie używał tylko te, ja-

kie mu dawała pani Marszałkowa Nowowiejska, rumianek, hobel bobel i czasem senes z cytwarowem nasieniem na robaki — więc powiedział — trzeba spróbować. Książd prałat więcej do tajemnic zbliżony jak my grzesznicy — według przepisu porozdawał elixir całej rodzinie — zamknął pokój na klucz i wyszedł do żyda, bo trzymał się przysłowia, pana Boga chwał, a diabła niezdrażaj.

Żyd Aksenfeld z Chwastowa z Ukrainy był także między wychodźcami — za fałszowanie monety, ale moskiewskiej, carskiej, został wskazany na knut i Sybir — doczekał się kary, kiedy powstanie Marzałka Krasickiego go uwolniło i zabrało z sobą; został patriotą, bo on zawsze działał na szkodę Cara, na szkodę Moskwy — był w Warszawie, przyjechał do Paryża — miał pieniądze, miał kredyt z łaski Rodszylda i handlował.

Jak tylko się pokazał Pausza, nie wiedział jak go przyjąć, sadzał, karmil, poił — rozplakał się, że widzi Jaśnie Wielmożnego Pauszę, że on handlował z Jaśnie Wielmożnym Marszałkiem Kijowskim Pauszą, że obierał dobrodziejstwa od JW. Deputata Antoniego Pauszy, że słyszał o ojcu pana Aleksandra — że wie o jego procesie z Chewlińskim. Po kilku słowach zrozumiał, jakie położenie Pauszy, zaraz się oświadczył, że mu najmie apartament, umebluje i da pieniądze na pierwsze gospodarstwo — a kiedy Pausza chciał pisać skrypt —

— Na co to, Jaśnie Wielmożny Pan to oddać nie możesz, Pan mi taki pan żeby pracował i zarabiał — i jabym na to nie pozwolił — a jak wrócimy do Polski, to Jasny Pan mi odda z procentem — pszenicą czy wódką, jak zechce. —

Jeszcze tego samego dnia apartament był wynaleziony, ze smakiem umeblowany, tak że nic a nic nie brakowało — nawet w kuchni, w piwnicy i spiżarni — lepiej nie było w Miłostowie — tak że Pausza mógł przenieść z hotelu rodzinę oczyszczoną księżym Elixirem — i była tego gwałtowna potrzeba.

Lepsza prawda szlachecka, jak katolicka. Baronowa rodzina opływała jak pączki w maśle — Emil od elixiru księżowskiego nabrał wstrętu do medycyny i został majordomem. — A pan Aleksander po swojemu, po dawnemu, trzepał się po świecie — na pokojach u króla Jegomości przyszłej Polski — u damy honorowej cesarzowej Józefiny, księżnej i doskonałej

Polski — u pięknej Angielko-Polki, pani Rejcenhain — i wszędzie był pożądanym — kto wie, czyby był w kącie nie zapędził pana Alberta czyli Wojciecha Grzymałę, gdyby pan Franciszek Grzymała nie był go rozpoił ulubionym elixirem sławy ze swojej Sybilli. — Zaczął Pausza sam sobie rozumować. Nie mówię już o Mickiewiczu, o Słowackim, o Witwickim a nawet o Zaleskim — ale Gosławski pisze, Olizarowski, Orpizewski, Czajkowski piszą — i pisma ich drukują, i pieniądze im dają, a ksiądz Jełowicki z Eustachym Januszkiewiczem, jak mówią, grubo zarabiają. Wezmę się i ja do pióra, a co lepiej założę drukarnię, żeby tego klechę nauczyć rozumu — dam ja mu — będziemy pisali z Adamem, a jak potrzeba, to i Emila zasadzę do pisania — będziemy pisali i drukowali, a zobaczymy księżyniu, jak będzie cienko śpiewał ze swoją drukarnią; po raz pierwszy w życiu serce Pauszy gorzało zemstą — bo był najlepszym człowiekiem w świecie, tak, że go wszyscy ludzie jeszcze w Miłostowie zwali gołąbkim bez żółci.

Pauszy szwagier z Wołynia przysłał dość grube pieniądze na rachunek spadku dzierżonego przez Charlińskich, był kredyt, bo Alksenfedowi zapłacił wszystko, co do grosza, żyd nie chciał przyjąć procentu, bo wypłata miała miejsce nie w Polsce. Jakis pan Gałęzewski właśnie wtenczas zamyslał o założeniu drukarni polskiej w Brukselii, ale nie miał pieniędzy. Pausza je miał — zobowiązał się tedy być dostarczycielem i funduszów i pism do druku.

Janusz Woronicz, wydawca Trzeciego Maja w bił go w pychę autorską. — Na jednym z wieczorów u senatora Narcyza Olizara, który na emigracyi tak dobrze jak w kraju był prawdziwym, że tak powiem serdecznym mecenasem literatury i patriotyzmu polskiego, który się różnił tem od innych dygnitarzy naszych, że ci poświęcali się sprawie ojczystej, piórem, słowem do worka — a on wszystko a wszystko i to w worku, dla ojczyzny. — Pausza Aleksander czytał rozprawę o bitwie pod Miłostowem — mającej nastąpić. Woronicz podziwiał lokucyą, argumenta, matematyczne prawdy, rzut oka, szybkość woli — zapal w wykonaniu, a przezorność w całym planie — okrzyknął Pauszę Klaczowiczem, Jominiem, dobrze, że nie Napoleonem polskim — i zaraz go zaprosił do redakcyi Trzeciego

Maja, do wydziału wojskowego. O mało panu Aleksandrowi nie powróciło się w głowie, pisał ale komitet redakcyjny egzaminował, a nie drukowano. Od Ananasza do Kaifasza, od Chrzanowskiego do Bystrzanowskiego noszono jego pismo, i Woronicz nie uzyskiwał cenzury i pozwolenia druku. Tymczasem Gałęzewski drukarnię zakładał, foliały przysłano przez Pauszę przezierał — pieniądze stracił i pojechał do Ameryki, kraju rachunków i spekulacyi, aby się obrachować ze swojej.

Pan Aleksander osiadł znowu na koszu. Ale Bóg poczciwym ludziom zawsze przychodzi w pomoc. — Książę Adam Czartoryski, też wielki mąż Polski, a niepojęty przez Polaków w swojej troskliwości o sprawę ojczyzną, zawarł pakt z XX. Lazzarytami na Wschodzie i z Braciszkami nauki chrześcijańskiej, żeby wychowaniem młodzieży bułgarskiej odwrócić ten naród Hunów zesławianczony od wpływu Rosyi, a przywiązać go silniej do tronu Sułtanów Ottomańskich, jedynych i najwierniejszych sprzymierzeńców cierpiącej Polski. Ludwik Filip i pan Guizot zrozumieli myśl wielką, praktyczną i dali fundusze na założenie szkoły nauczycielów dla Bułgaryi, przy szkole Braciszków Nauki Chrześcijańskiej. — Polaków jako Słowian miano sposobić na nauczycieli dla Bułgarów. — Moskwa tym zakładem gorzej się załękła, jak manifestem sławnego Duchyńskiego, przeczącym im narodowości sławiańskiej — i już gotowała się do przeszkód, kiedy przyszła jej w pomoc siła nigdy niespodziewana — kobiety Polki.

Kobiety wszystkie jednogłośnie prosiły księcia Adama o Aleksandra Pauszę na Dyrektora szkoły — on tak przyjemny, taki zgrabny, tak pięknie tańczy, śpiewa, gra na fortepianie — maluje karykatury — a jaka mina pańska, jaki dobry gust w ubiorze — on nie tylko Bułgarów odciągnie od wpływu Moskali, ale prawdziwie oświeci, potworzy na ludzi salonu — tak, że za kilka lat w Tyrnowie albo w Gubrowie będą tańcowali nie tylko kontradanse, ale Polki i Szotisce — może miały prawdę — rozumowały jak ów Pasza turecki, który powiadał, że gdyby nam Francya przysłała z tysiąc swoich gryzetek i loretek, a jeszcze wybranych przez Generała Dembińskiego, prędzejby nas wciągnęła do oświaty i życia europejskiego, jak z tymi profesorami i publicystami, których nam ciągle nasyła, aby nasze pieniądze wy-

ludzali i nas klócili z cywilizacją, z Europą i z uczciwością ludzką — gryzетки i loretki zrobiłyby z nas tolerantów, z naszą dobrą wolą — profesory i publicyści robią z nas fanatyków mimo naszej woli.

Książę Adam przychylił się snadnie do żądania kobiet, bo i sam lubił Pauszę — dobrem wychowaniem, pięknem uczuciem sercu i miłością Polski ciągnął on wszystkich ku sobie. — Polecano mu wybrać uczniów. — Uczniom miano płacić pięćdziesiąt franków miesięcznie, zostawiając im ich żołąd — mieszkanie, stół i opranie bielizny. — Pausza wybrał trzydziestu wiarusów, ale takich, żeby Napoleon postawił ich na prawem skrzydle swojej starej gwardyi — a Wielki Książę Konstanty wybrałby za pluton grenadyerów do defilady przed samym Najjaśniejszym Panem. Wąsy jak u sumów, lica w szramy od pałaszów i od kul — jak karty geograficzne poznaczone bitwami, w których się znajdowali, ci to rysownicy, którzy nie ołówków, nie farb, ale krwi używają na znaki i cienie — i w kilogramy się nie bawią, ryczałtem krew lali, byle dla Ojczyzny. — A chłopcy jak dęby, a ręce jak ze stali, a nogi jak na sprężynach. — Kiedy książę przeglądał tych przyszłych kaligrafów dla Bułgarii, serce mu o ledwie nie wyskoczyło, by każdego uściskać — a kiedy zapytał o zdrowie, a ten hufiec dźwiękiem spiżu harmat wydeklinował:

— Milion paręset djabłów, zdrowi jesteśmy na rozkaz Waszej Książęcej Mości, do służby Ojczyzny —

Księżciu Adamowi majorowskie czasy się przypomniały.

— O żebym był miał takich dżusów, nie byłbym zamienił szabli na pióro, i jedno i drugiebym trzymał — jak przystoi na Jagiellona.

Pauszę uściskał za wybór. W pasażu panorama nakarmił, u Feliksa pasztecikami z ostrzygami, dymiącemi jeszcze — napoił maderą — wsiadł na swojego huntera, starogniadego, i jak ośmnastoletni młodzieniec, jak major wojsk królewskich — w podskokach i w szczupakach, pojechał na Faubourg du Roule, opowiadać księżnie Wirtemberskiej, jaką to on ma szkołę.

Brat z siostrą, te dwa serca polskie i polskie tylko — płakali i radowali się na przemiany przyszłością Polski. — Już

zamki hiszpańskie potworzyli ci poeci miłości ojczyściej, kiedy weszła księżna Sapieżyna, i to była wielka Polka. — Matrona wielkiego rozumu prozy, prawdy — nie poezyi, nie ułudy. — Popatrzyła na brata i siostrę, i jej się serce rozrzewniło, bo miała serce, ale mową go nie odkrywała.

— Nie cieszcie się przed czasem, koniec dzieło chwali. —

Aleksander Pausza został Dyrektorem, Adam Pausza Ekonomem, jadło było dobre, polskiej okrasy nie żałowano, półmiski z czubem, wino takie, że aż język klaskał o podniebienie, wiarusom nauczycielom jak trochę się zakurzyło w czu-prynach, zachciało się muzyczki i muzykę sprowadzono. Pan Aleksander wychowany w babinie u pani Nowowiejskiej, powiada, że towarzystwo bez płci pięknej, to nic nie warto — że Pan Bóg wydarł biodro Adamowi, żeby mu stworzyć Ewę na towarzyszkę. Wiara krzyknęła, jak z gramatyki — Ewusi — Ewuni — Ewulki. I sprowadzono Ewulek, ile było wiarusów i była rajska wieczera — ale gramatyczna — z akcentami — z wykrzyknikami.

Rada i wrzawa między Lazarystami, Braciszkami Nauki Chrześcijańskiej, Zmartwychwstańcami. Ksiądz Aleksander głosem opasłego Mnicha, Monomachii księdza Biskupa Krasickiego — krzyczy — Skandal — ksiądz Nawrócony na wtór woła — perdycyja — ksiądz Konstypat w kanonach kościelnych szpera i o przywrócenie inkwizycyi woła, ksiądz Kresowaty psalm piorunujący rymuje — a ksiądz Kirbeci z miotłą, którą zamiatał korytarz, dla pokory, jak z wiszorem do harmaty, do boju staje przeciwko Antychrystowi i jego dziełom.

Szkoła została rozwiązana, ksiądz Aleksander zakomunikował księciu Adamowi nową Ancyklikę, w której argumentował, że działanie na Bułgarię powinno być przez religią, przez nawrócenie ich do kościoła rzymskiego katolickiego — przez powołanie Polski, a nawet innych krajów katolickich a nawet i niekatolickich politycznie przeciwnych Moskwie — do krucyaty składek pieniężnych, na ten cel wielki wyrwania narodu całego ze szponów szatana — że przyjmowanie pieniędzy od Muzułmanów, żydów a nawet pogan jest dozwolonem przez kanony kościelne, byle były w dobrej niefałszowanej ani obrzeżanej monecie, wzywał księcia Adama do współdziałania. — Ale

książe Adam, ten strażnik sławy narodowej i dobra narodowego — ten mąż Boży dla Polski, odmówił, powiadając: to eksploatacja, to spekulacja. — Ale ancyklika została w archiwach, do późniejszego użytku, jak nie stanie księcia Adama ani księżnej Maryi Wirtemberskiej z Czartoryskich ani księżnej Anny Sapieżyny z Zamojskich, jak nie stanie księcia Adama.

Aleksander Pausza nie bał się ani Moskali, ani Niemców — ale na dobre się bał Zmartwychwstańców, tego na nowo przemundurowanego pułku Lojoli, na nowe szarmyste — bał się świętej Inkwizycji, bo o niej wiele czytał, i co prędzej z rodziną wyniósł się nie tylko z Paryża, ale i z Francji.

Na wielkie wypadki zanosilo się na świecie. Anglia rozgniewana na Cesarza Mikołaja za to, że wierny wykonawca testamentu Piotra Wielkiego, posłał swoich prawornych oficerów na zwiady do Horatu i we wszystkie posiadłości angielskie w Indyach Azyjskich. — Anglia chciała skarcić tego dumnego Cara, a że nie chciała użyć swojej współbiegaczki rodzinnej, Francji — a może Ludwik Filip, król pokoju, nie słuchałby podszczucia wojennego Anglii, stawiała naprzód Belgią; Belgowie z arcyszanownym Koburgiem podówczas jeszcze nie Nestorem królów, ale już ich Ulisesem do porady, mieli zbawić Polskę. Generał Skrzynecki został wykradzionym Austrii, jak Achilles powierzony straży przez matkę; Austria troskliwa jak Tetys, nie chciała puszcząć naszego dzielnego wodza do Olszyny, żeby się nie odnowiły Grochów, Wielkie Dęby, Iganie, Ostrołęka. — Ale Wódz nasz, mimo straże Austrii znalazł się w Brukselli dzięki przeczności i odwadze Generała Ludwika Bystrzanowskiego. I gotowano się do nowej epoki — Lepoldiady czy Janiady.

W całej emigracji, po wszystkich zakładach odbywały się mityngi przeciw Moskwie, za Anglią, z dotykaniem gniewliwem Francji, a raczej jej króla. — Na mityngu paryzkim w Batiniolach kapitan Trzeciak opowiadał, jak Ludwik Filip bierze na ręce dzieci swoich synów i trzymając jedno na jednym ramieniu, a drugie na drugim, uczy je, żeby kiwały głowami do siebie i podśpiewywały — la paix — la paix — la paix — a król kiwał głową także, powtarzając w takt — pokój — pokój. —

Trzeciak był we wściekłym zapale — a wychodźce po irlandzku kwiknęli trzykroć razy przeciwko Ludwikowi Filipowi.

Kamerdyner Ludwika Filipa, Stolcemberg, rodem Polak z Podola, oddany w rekruty, wzięty w niewolę i wy kierowany na kamerdynera królewskiego, dla tego, że nie umiał czytać i pisać i był bardzo nierozgarniony, doniósł swojemu dawnemu dziedzicowi Marszałkowi Leonowi Stempowskiemu i jego nieodstępnemu towarzyszkowi Bernardynowi Pałce — że Ludwik Filip wieczorami jakieś pieniądze liczył, karteczki pisał i pieczętował. — Wywnioskowano, że musi posłać Carowi Mikołajowi pieniądze zwędzone z listy cywilnej, na zastaw, na kalkutę — a zatem porozumiewa się z Moskwą przeciw Anglii. Nowe kwiknięcie.

Pan Henryk Hrabia Krasieński, autor romansu historycznego pod tytułem — «Bitwa pod Kircholmem» — w języku francuskim napisał, z Anglii czy ze Szkocyi, gdzie spoczywał na laurach dramatu Wernyhora — że on jeszcze w romansie przepowiedział, że Anglia zbawi Polskę, że ta przepowiednia obślonega była metaforę i tajemniczością, i dla większej tajemniczości zatopiona w Bałtyckim morzu, z czarnym psem i z czarnym niedźwiedziem — dwóch głównych bohaterów jego romansu historycznego, ale że teraz się sprawdza i że Koburg wywdzięczy się ze strony Niemców za ocalenie Wiednia i pod Wiedniem chrześcijaństwa niemieckiego. — Bo przodek Koburga był i pod Wiedniem i pod Parkanami.

A więc hura na cześć Anglii, na cześć Koburga. I sypnęła emigracya zaciągać się w szeregi belgijskie. Aleksander Pausza, z planem bitwy pod Miłostowem, zaraz się tam zjawił. — Przekonawszy się, że na swoją rękę trudno działać bez sposobów i zasobów, a szczególnie bez tego nerwu wojennego, pieniądze, który nie dawał się a nie dawał złowić Pauszy, poskromniał i gotów był odstąpić imię Zbawcy Polski i Generałowi Skrzyneckiemu a nawet Koburgowi, byle zbawić Polskę.

Skrzynecki przyjął go jak własne dziecię i umieszczonym został porucznikiem w belgijskiej piechocie. — I znowu był w nadziei, już przebijającej się na pewność, maszerowania do Polski — i na nutę Dąbrowskiego, której go nauczyła Popielka, przy-

śpiewywał: — Marsz, marsz, z ziemi belgijskiej do ziemi wołyńskiej. —

Ale Car Mikołaj się nie załął, bo nie było Francyi w koalicji a Holendry były za nim; z Holendrami Moskwa silna, bo ma nerw wojenny — holenderskie dukaty. — Bez Francuzów trudno ją zastraszyć, bo poszle Dońców i Baszkirów i Kałmuków i wszystkich Niesławian, żeby rozpedzić tłumy — a zuchwalców popakować w turmy i zasłać na Sybir. Anglia widzi, że nie ustępuje Car, mimo że i jemu nakwiczano na mityngach, w Anglii, w Szkocyi, a nawet w Irlandyi, bo to kraj katolicki, za okrucieństwa wyrządzone na Polsce i na Polakach, za pożeranie dzieci polskich w kotletach i to w papilotach — za siekaninę płci pięknej, za wędzonkę starców, za nawóz polską ziemią Sybiru — o rzucenie na polską kacapskiej ziemi — zgoła za wszystkie sprawy tego Pawłowicza — widząc, że tak mu nakazywano, nagrożono, a on nie ustępuje, ona postanowiła ustąpić i wstrzymać Koburga od ostatecznych kroków, które Bóg wie gdzie go mogły zaprowadzić, może do petersburskich kazamatów.

Mądrej głowie dość na słowie, Koburg uchamował się w zapale — stopę wojenną wojska zmienił na stopę pokojową, a na przeblaganie Cara Mikołaja wszystkich Polaków swojego wojska zadekretował do nieczynnej służby, nawet samego naczelnego Wodza Generała Skrzyneckiego.

Tak się skończył połóg tej wielkiej góry — nawet ruda mysz z niej się nie porodziła.

Wychodźcy nie powinni byli się temu dziwić. Historia ich powinna była nauczać, że takie zawsze były zamachy Anglii na Moskwę i tak się kończyły. — A trzeba jakichś dziwnych wypadków, żeby się zmienił ten tryb postępowania uświęcony historią.

O mityngach można to powiedzieć, co mówił stary i czcigodny pułkownik Piotr Ludomir Łagowski, konspirator z natury i z nałogu a przeciwnik wszelkich wrzaskliwych i pianych przegrózek. — Ta krowa co ryczy, nie wiele mleka daje. — Pies szczeka, a wiatr wieje. —

Reforma i rozpuszczenie, to zwyczajny koniec jurgieltników, służących w obcym wojsku bez narodowej barwy, bez naro-

doowego języka i bez narodowego podania. — Legiony Dąbrowskiego poszły z ziemi włoskiej do polskiej, bo były narodowe i Dąbrowski i Kniaziewicz byli na ich czele.

Trzeciak przypisywał całe niepowodzenie małżeństwu Koburga z córką Ludwika Filipa, piniąc się ze złości, powtarzał — la paix — la paix. —

Marszałek Stempowski, Stolcemberg i Bernardyn Pałka domyślali się, że nie na zastaw kalkuty były poselane pieniądze, ale jako tajemny haracz na zakupienie sobie pokoju.

Wychodźce nie kwiczeli, ani wrzeszczeli hura, ale w niemem rozmyślaniu snuli operacye demokratyczne.

A pan Aleksander Pausza przekonawszy się, że nie może zaprowadzić cudzoziemców pod Miłostow, podał się do odstawki, zabrał żonę, matkę i Emila, i ruszył na Wołyń, zdać się na łaskę i niełaskę Cara.

O pewnie on tam nie siedzi u bab za piecem — ani z babami zbiera grzyby w lesie, ale o nas myśli, o nas gada, dla nas składa nerw wojenny z Chewlińskiego spadku i dla nas, na harc, przygotowuje pole Miłostowskie — dla nas — dla Polski.

16 (28) października 1862.

w Larysie.

JULIA WĄSOWICZÓWNA.

JULIA WĄSOWICZÓWNA.

W Kijowie, Carskimgrodzie, Siedmiowgórzym, jak nad Bosforski Carogród — wielki zjazd, choć to nie były ani kontrakty, ani wybory; dwa ważne wypadki zebrały szlachtę rodzimą i obcych przybyszów, gości, do sławnego miasta Bolesławów i Sahajdacznego Konaszewicza. Już złota brama w grób się wsunęła, jak królowie Sławiańscy, którzy przez nią zwyciężko wchodzili do wszechsławiańskiej stolicy, ale jeszcze dzwon święto Michalskiej Ławry brzmi żałośnie ku Białgoródce, z Polski woła Chrobrego, Śmiałego. — Już z Poczerskiego zamku Hetman Wszej Ukrainy, Hetman Kozaczy, Pan Piotr Konaszewicz Sahajdaczny — nieszle wieści między pułki Regiestrowe i na kosz sławnego Zaporozza: Na koń, taka wola Sejmu i Króla. — Ale jeszcze gwardya Kijowska w kontuszach, w żupanach, w rogatych hetmańskich kołpakach — zbrojna, strojna, pod wodzą Kisielewskich, Bałabuchów, Wojnarskich — gotowa na koń i w pole — byle był Sejm i Król.

Cesarz Aleksander pierwszy po zwycięstwie Wielkiego Napoleona pierwszego takż — po nakazaniu Kongresowi Wiedeńskiemu uznania Królestwa Polskiego i nadaniu temu Królestwu wojska Polskiego, ze swoim bratem Konstantym, za wodza, we wspaniałomyślnej szczodrocie swojemu przyjacielowi, ks. Adamowi Czartoryskiemu dał swobodę i władzę wrócić wychowanie narodowe, polskie, ziemiom Litwy i Rusi. — I Kijowa od tego nie wyłączył — tylko polecił porozumieć się ze starym Feldmarszałkiem Gudowiczem, kuratorem oświece-

nia, nie gazowego, ale naukowego, Ukrainy. — Ks. Czartoryski przeznaczył do tego porozumienia się Tadeusza Czackiego.

W tym samym czasie heterye greckie zyskały przyzwolenie i pomoc od Samowładnego Cara, do podniesienia rewolucyi przeciw Samowładnemu Carowi, Sąsiadowi — sprzymierzonemu rękojmiami Anglii i oddaniem Bessarabii na rzecz Moskwy. — JK. Aleksanper Ipsylanty, figiel-adjutant Cesarza rosyjskiego przybył do Kijowa, z pieniędzmi, zbierać heterystów zaburzenia z woli ludu — w imię i za rozkazem — Samodzierzcy z łaski Bożej.

Tadeusz Czacki stawił się przed Feldmarszałkiem Gudowiczem; był to syn Ukrainy, wyniesiony tak wysoko łaską Katarzyny — dumny wzięciem Anapy, fortecy na piasku i szlachectwem polskim, bo pochodził z tej rycerskiej szlachty, która straciwszy majątki, biegła osiadać na koszu Zaporozkim, i w starszyźnie kozackiej dorabiać się nowego bytu. Czacki przedstawił się jako szlachcic polski — i był dobrze przyjętym — zaparł się swego kamerherstwa i urzędu rosyjskiego, bo wiedział, że byłoby źle. — Feldmarszałek urzędnikom mniejszych stopni nie pozwalał siadać przy sobie, trzymając się przepisu, że czyn czyną poczytuje — nie chciał pozwolić, aby Kamerher cesarski, [jego krewny, był z nim razem u stołu — powiadając, że on, szlachcic polski, nie objaduje razem z lokajami cesarza rosyjskiego — szlachcica zaś, żeby w kubraku i w postołach, jak brata przyjmował i częstował. W rozmowie poufalej z Czackim zapytał: — Mówią, żeś ty rozumny, umnica, powiedz, kto dziś jest najznakomitszym wojownikiem tego świata. — Czacki w mig odpowiedział: — Ludzie mówią, że Napoleon, a ja utrzymuję, że zdobywca Anapy. — Powstał stary Feldmarszałek, uściśkał Czackiego. — Ty umnica, prawdziwy umnica, mój brat szlachcic. — Najlepsze mu malarzowi, jakiego wówczas znaleziono w Kijowie, kazał wymalować portret Czackiego. — I dotąd jeszcze w Czezelniku, w zamku Gudowiczów, wiszą dwa portrety: — jeden Feldmarszałka Gudowicza, z podpisem: pierwszy wojownik świata — drugi Tadeusza Czackiego, z podpisem: pierwszy umnica świata. — Ale za to Tadeusz Czacki zrobił, co chciał i wrócił polski język, polskie obyczaje, polskie uczucia do kozackiego Liceum w Kijowie. — I po-

siał te ziemie, które dziś wydają takie bujne plony dla Polski i dla Ukrainy. Obchodzono wtenczas poczęcie wielkiej pracy prawielkiego męża; brzmiał radością Kijów sławiański, bo zaśmiała nad nim gwiazda oświaty polskiej.

Heterości zjechali się do Kijowa. Kantakuzeny, Muruzowie i inni potomkowie Wielemożów Stambulskiego Fanaru — politycznie pobierzmowani na Moskali — wiodą swojego bohatera ks. Aleksandra Ipsylantego, a Gubernator Wołyński, Komburlej, i Wice-Gubernator Kijowski, Katerinicz — obydwaj Grecy w moskiewskiej służbie z rozkazu rządu, zbierają dobrowolne składki musiem ze szlachty polskiej, u mieszczan Kijowa, na wyprawy filohelańskie. I na to i na uczczenie Ipsylantego trzeba uczt, zgromadzeń, więc nakazane obiady, koncerty i bale.

Marszałkiem szlachty Kijowskiej podówczas był Rościszewski, Pan znamienitego rodu, choć nie wielkiego majątku — ale wielkiego znaczenia w obywatelstwie i sercem polskiem i staro-polską gościnnością. Ojciec pięknej Maryi najkrasiwszej Rusalki Ukrainy. U niego była biesiada.

Bał pana Marszałka był takim, jakie tylko mogą być u cesarzów albo u królów pierwszego rządu. Pani Hetmanowa Branicka, która na nim była, powiadała do swojego starego przyjaciela Proskury:

— Wiesz mój kochany Prezesie, że Najjaśniejszy Pan chciał koniecznie powydawać moje córki za jakichś tam książąt niemieckich, Koburga i Sigmaringa — odpowiedziałem, co mi po takich zięciach, których państwa mój kozak na kulawym koniu objechałby w koło, wzdłuż i w poprzek, jednego dnia — niechże ci książęta wioski posagowe panien Branickich objadają za miesiąc, choćby na najsilniejszych hunterach angielskich — uśmiechnął się Cesarz, i pozwolił, abym wzięła za zięciów Potockich. — Patrząc na ten cały dostatek i przepych Rościszewskiego, pewna jestem, że i Potoccy tak zrobili, ale te Koburgi i Sigmaringi, to alboby pieniądze przeznaczone na bal skradli i uciekli, alboby się popowieszali z rozpacz, boby ich brano za kamerdynerów, nie za Panów biesiady. —

Prezes pocałował w rękę Hetmanową. — Dziękuję za dobrą opinią o szlachcie polskiej. —

Hetmanowa się uśmiechnęła. — Patrz mój Prezesie, czy nie rozpoznasz każdego szlachcica polskiego, od tych Greków, od tych Niemców; każdy szlachcic między nimi wygląda jak król między motłochem — pamiętasz mego Bronia, szlachcic polski, ale miał minę i hojność cesarza; on mógł być królem, i szkoda, że nim nie został — byłem ja pozwoliła, mielibyście co dzień takie bale, jak dziś u Rościszewskiego. —

Hetmanowa była rada z balu i swoichby pieniędzy na taki nie pożałowała, musiał być świetnym, i to najlepsza pochwała.

Gospodarz domu właśnie w tej chwili wprowadzał do salonu rodzinę Wąsowiczów. Pan Adam Wąsowicz, Szambelan jeszcze Jego Królewskiej Mości Stanisława Augusta, a podobno już dwóch Sasów, z panią Szambelanową znaną matroną, ale jak to mówią domatorką świadomą wszystkich gatunków kur, czubatych, gałagańskich, szurp — ogoniastych i bezogonnych, ale nieświadomej mód paryzkich warszawskich, a nawet tego, co się znajduje w sklepie Berdyczowskim Szafnagla. Pan Józef Wąsowicz młodszy syn z żoną z domu Marycką — córka Kordula, z mężem Protym Czaykowskim, imiona do sielanki jak Filemon i Baucis — dowód, że i w Polsce nie tylko bywały może pasterki, ale i imiona pasterskie — i panna Julia Wąsowiczówna, córka dalekiego krewnego, czy też imiennika nie Szambelana, ale rębacza z Konfederacji Barskiej — nie majaca w posagu ani złamanego szeląga, ale wdzięki, ale urodę i siedmnaście lat wieku.

Kiedy stanęły obok siebie Marya i Julia, nikt na nie nie patrzył, nikt nic nie widział, tylko dwie Rusalki — ku dwom czarodziejkom zwróciły się wszystkich twarze, i wszystkich oczy — zachwytem i hołdem ku nim się rzuciły.

Marya błękitno-oka, jasno-włosa, jak anioł raj, chciałaby wszystkim uśmiechem szczęście i radość zwiastować, bo sama szczęśliwa, bogata, ma rodziców, radośna. U Julii włos ciemny, i ciemno siwe oko; ze łzą smutku, gwiazdą błyszczą, brylantem miga — nie anioł to strącony z Nieba, ale ziemianka wdychająca za sama nie wie czem, sierota — a obydwie zgrabne, polotne, rączki małe, nóżki małe i jak pieściółka całe. — Między Kijowiankami najpiękniejszymi kobietami świata.

jeszcze one były najpiękniejsze. — I Kijów i Ukraina cała patrzą na swe Rusalki, bo to ich chluba i chwała.

Szambelan zastąpił w kącie Seweryna Zaleskiego Marszałka Żytomirskiego, tak, że mu się wymknąć nie mógł.

— Bo widzisz Waćpan, mój syn Stanisław, hrabia Wąsowicz, ten sam, którego tak kochał Cesarz Napoleon, że jednej chwili bez niego nie mógł się obejść, zawsze go z sobą woził na koźle w swoim powozie, jako oficera ordynansa do tajemnych, ważnych poruczeń — między nami mówiąc rad, bo to on poradził i marsz na Moskwę i bitwę pod Lipskiem, ożenił się teraz z panią hrabiną Potocką, żoną hrabiego Aleksandra Potockiego, Wielkiego Koniuszego, Tyszkiewiczówną z domu, siostrzenicą księcia Józefa Poniatowskiego. Tylko co od nich wracam z Warszawy — żebyś Waćpan wiedział, jaki to ich zamek na Krakowskiem Przedmieściu, a jakie towarzystwo, Niemcewicz, Kniaziewicz, Chłopicki, Mostowski, Osiński i cała esencya rozumu i zasług, nie Warszawy, ale Polski całej. — Z takimi to ludźmi przepędzało się całe wieczory. Żebyś Waćpan miał wyobrażenie, jak to tam jest, powiem ci, że nie domagałem — podagra mi dokuczala, nie mogłem wstawać z fotelu, fatersztulu, jak Niemcy mówią, który mi synowa Jaśnie Wielmożna Hrabina sama sporządziła a mieszkałem na dole, żeby nie mieć schodów do drapania się, bo to Waćpan wiesz, że ja tego nie lubię, a salony były na pierwszym piętrze. — Otóż moja synowa z Niemcewiczem, żeby mnie nie fatygować, sprowadzili jakiegoś mechanika zagranicznego. Ja sobie siedziałem w fatersztulu, jak stary Niemiec. — Mechanik pod fatersztulem przymocował fajerkę i zapalił kadzidło — para zaczyna hu, hu, hu i mój fatersztul podnosi się, a ja siedzę za nim — i tak podniosłem się do sufitu, a tam za pomocą mechaniki na drutach zrobił się otwór i wjeżdżałem do salonu. Pierwszą razą, przyznam się Waćpanu, że miałem wielki strach, ale ta para z fajerki taką piękną, ambrozyjną wonią rozlatywała się po salonie, że nikt mojego strachu nie postrzegł. —

W tym samym czasie, w drugim końcu salonu, księżę Ipsylanty naradzał się z gubernatorem Kumburlejem. — Kumburlej dowodził, że Pan Marszałek Rościszewski, choć ani się równać

może majątkiem z panią Branicką ani nawet z innymi rodzinami Ukrainy, jednakże da dobry posąg, ma wielkie znaczenie — rozgałęzione stósunki i familijne i obywatelskie; związek z nim może przynieść znaczne datki Heteryi i będzie odpowiadał woli Cesarza Aleksandra. — Książę Ipsylanty ledwie pół uchem słuchał gadania Kumburleja, jak w tęczę patrzył na dwie Rusalki. — Wstrząsnął ramionami: nie, innej żony mieć nie będę, tylko pannę Julię Wąsowiczównę. —

Tegoż samego wieczora książę Ipsylanty oświadczył się Szambelanowi. Szambelan oburącz przyjął oświadczenie, powiadając sam w sobie: — Wąsowicz ożenił się z Tyszkiewiczówną, siostrzenicą ks. Józefa Poniatowskiego, wnuką króla Stanisława Augusta. — Wąsowiczówna pójdzie za ks. Ipsylantego, z cesarskiego rodu, przyszęłego króla Grecyi. Wąsowiczów dom dojdzie do wielkiego znaczenia, królewskiego, cesarskiego nawet. Opowiedział żonie, o co się rzecz święci, i dodał: — Tylko powiedz Waćpani Julce, żeby nie robiła żadnych zwodów, korowodów, bo to nie Podstarości ani Chorąży powiatowy, romanse zostawić na potem — a teraz broń sprezentować i powiedzić — gotowam — jak za Sasów mówiono, fertig. —

Pani Szambelanowa lubiła pannę Julię, jak własną córkę. — Ależ Mości Dobrodzieju, trzeba się nad tem zastanowić, może to tylko kaprys. —

— Co tam Waćpani z tym kaprysem. I Jaśnie Wielmożna Hrabina, siostrzenica Naczelnego Wodza wnuka króla polskiego, miała kaprys dla naszego Stanisława, a potem kłamka zapadła i kwita; tak i ta będzie. — Jak się już zupełnie spokrewniemy z królami i cesarzami, do herbu Wąsowiczów dodam dewizę, Kaprys. — A ujrawszy Jaxę Marcinkowskiego, sławnego poetę Ukrainy, który w odpowiedzi Gustawowi Olizarowi, na jego poemat pełen dowcipu, opisujący podróż Marcinkowskiego do Parnasu, płacącego wierszami miarowemi i niemiarowemi, celników i żandarmów Parnasowych, pod tytułem Jaxiada — odpowiedział poematem rześistym i zawieszistym pod nazwą Olizarniada — zabrał do rozmowy — zapewne o odzie na zaręczyny.

— Pamięta Pan Szambelan, jak zgapił Pan Gustaw, kiedy wypaliłem, jak z za rękawa. —

Nie tylko Baucis i Filemon,
Piękna Iris i Anemon,
Z Cyterą na Olimpu fali
Grając w dudki się przewracali,
Ale wy Muzy ziemskiej kuli,
Piejcie o Procie i Korduli. —

Szambelan porwał za rękę: — Dla Prota i Korduli dość było sielanki, ale dla tych Mospanie trzeba Ody, Pindara, Horacyu. sza — coś szumnego a niezrozumiałego.

Zamyślił się Marcinkowski: — Ipsylanty, Ipsylanty, Aleksander, szkoda, że nie Jan Kanty. —

Muzyka grała; Rusalki Kijowianki narodowe tańce suwają, aż lubo — dziarska młodzież mazurka zawodzi. Poeta Marcinkowski i tańców nie widzi i muzyki nie słyszy — i w myśli i na palcach skanduje: Ipsylanty, Ipsylanty, Aleksander, w głowę się dłonią bije, szkoda, że nie Jan Kanty — i ani rusz dalej. A Szambelan prawi: o nowym gatunku fasoli przysłanej mu przez JW. hrabinę synową, że taka ogromna, iż z łupin porobił bojdaki do spławiania zboża na Dnieprze. — I powiadam Waćpanom, że takie lekkie, iż dziesięć bojdaków na parą wołowym wozie ze Stawek odprawiam aż do Dniepru, a w jeden bojdak bezpiecznie naładować sto korcy, choćby jakiego zboża — z ziarenka z wydłubanej połowy robi się żur dla całej czeladzi, a czterdziestu czterech zasiada do stołu, a z powłoki czółna, na których sam z moją magnyfiką na Staweckich stawach zapędzamy kaczkę, dla zabawy. — Nie prawdaż, Panie Procie? —

Prot natychmiast odpowiedział: — Przybyłem już po wieczery, ale wzięliśmy się natychmiast do egzaminu z doktorem Szlemerem, i pokazało się, dla podwójnej liczby ludzi ten żur byłby dostatecznym, bo ci, co jedli, wszyscy dostali niestrawności. —

— Gładko, mój Procie, wartę Korduli, rodem będę kurki czubatej jak się doczekam wnucząt. —

Po tym balu piękna Julia, której mówiono o oświadczeniach ks. Ipsylantego, o których ona wiedziała już od niego sa-

mego, była zadumana; młody książę jej się podobał, bo był piękny, bohater wolności i narodowości, to najpiękniejszy strój w oczach kobiety Polki, ponętniejszy jak adjutanckie ozdoby, mitra, wielkie imie, dostatki i łaska Wielkiego Cesarza. Pokochała go od razu — niebezpieczeństwo, jakie mu groziło, cel za jakim dążył w sercu Polki i takiej, jaką była Julia Wąsowiczówna, córka bohatera wolności także, musiało obudzać uczucie zachwycenia i namiętnej miłości. I ona go namiętnie pokochała.

Julia zakochana smutnie patrzyła na pierścień, dar matki, łza stanęła w pięknym oku, ukłękła i gorąco się modliła, ciągle powtarzając: — oby się tak nie stało. —

Sama jedna jeszcze w balowej szacie, na klęczkach — oh jakaż uroczą była Julia, promienie księżycy pieściły się w jej licu, i choć go wyroki Boże gnały po sklepieniu Niebios, on płynął wolno, leniwo, oderwać nie mógł promieni od pięknej Rusałki, tak mu tam dobrze lśnić się na ciemnych warkoczach, na gładkiem liczku, tak mu dobrze myć się w łzawem oku. — On kochanek niebieski Kijowianek, a Dniepr szemrał na wtór jej modlitwie, smutnie, jednostajnie, aby uprosić u Boga, żęby się tak nie stało. — Tak niegdyś przed wiekami może modliła się Olga Kijowianka, kiedy wyprawiała Igora, na wyprawę — na kazarskie pułki — ale dawna Kijowianka modliła: — Niech mój Igor Dniepr hełmem wypije, niech mój Igor mogliły z kazarskich kości posypie, niech Kazayrowie nie przychodzą więcej w zaloty do Kijowianek. Julia dzisiejsza Kijowianka na pierścień patrzy — łzę ociera i modli, aby się tak nie stało. — Tajemnica, a nie ma Bajana, coby, jak ów dawny Kijowski szarym wilkiem puścił się do ziemi — sinym orłem wleciał pod Niebiosa, wichrem rozwiął między ludźmi skrytości dziewiczego serca, żęby wyśpiewał jak umierająca matka zawieszając na szyi malutkiej Julce, pierścień złoty, pierścień zaręczyn Kijowianek; konającym głosem szemrała — och nie tobie szczęście, nie tobie zamęście — ten pierścień mój śmierć każdemu zapowiada, oprócz ciebie — on chce, byś została dziewicą Boga oblubienicą. I umarła. Sama dziecina zapamiętała i piastunka jej ciągle powtarzała słowa konającej matki. — Słowa te tak się wraziły w myśl Julii, że ciągle chciała wstąpić

do zakonu, żeby pierścieniem zaręczyn nie przynieść złej doli kochankowi. — Przepowiednia matki dla niej święta, i dla tego modli się, aby to nie nastąpiło. Całą noc tak przemodliła i dzień biały witał ją jeszcze w szacie balowej, na klęczkach i ze łzą w oku. Szambelan i Szambelanowa cieszą dziewicę i dodają odwagi — ona na to wszystko im odpowiada: jam go pokochała i Kocham. —

Z jasnym słońcem, z przyborami do zaręczyn, wrócił uśmiech, wróciło wesele — przepowiednia skryła się głęboko w serce, i czasami z tamąd przesnuła się po obliczu, jak się przesuwa chmurka po jasnym obłokach — i dodaje nowego wdzięku; bo to lekka zasłona, co i nęci i drażni oko.

Jednego dnia odbyły się zaręczyny Julii Wąsowiczówny z ks. Aleksandrem Ipsylantym — i Maryi Rościszewskiej z ks. Trubeckim. Były bale, tańce, uczyty; stary Kijów brzmiał i hulał jak za czasów Śmiałego; cienie dawnych Kijowianek zstąpiły na ziemię przypatrywać się prawnukom. Praprawnuki takie jak i one były, składne, ładne, zwrotne, polotne — każda się poznała w swojej Rusałce, Kijowiance. Ale nie masz tej rycerskiej szlachty, tych dziarskich mieszczan, w kontuszach, w żupanach, strojnych, zbrojnych, siejących czystym złotem, srebrem i drogiemi kamieniami — pokręcających wąs i postukujących w karabele: za Króla Pana i za was czardziejskie Kijowianki. Teraz te Lachy, ci Kijowianie — opięci, wymuskani — szychem pohaftowani, w trzewiczkach i pończoszkiach. Rusi — czyste Niemcy. Odleciały dawne Kijowianki odwracając oczy od tej maskarady — oh! szkoda, szkoda, naszych piwno-okich, siwo-okich — oh! czemuż one się nie porodziły za czasów Śmiałego i jego rycerstwa. W płasach, nie odwracając w tył oczów, sunęły w pieczary — bo tam za celami świętych i błogosławionych, mówią starzy ludzie, są groby rycerzy Lackich, pomarłych w starym Kijowie, kiedy w nim gospodarzyli dwaj Bolesławowie — i Kijowianek owych czasów. Czy Bóg miłosierny, Bóg miłości — czy szatan udobruchany, myślą występnej miłości — pozwolił, aby byli z sobą razem, po wiek wieków, i tak hulali za czasów Śmiałego, na jawie, w starym Kijowie.

Szambelan częstował hojnie a wołał — dawaj a dawaj. —

Szambelanowa wciąż do niego podchodzi i po cichu szepce: — Daj Waćpan pokój, wszystko wyjedzą, wypiją, a co będzie potem. Wiesz Waćpani jak będzie — tak jak było z panem Franciszkiem moim bratem — kiedy wielki książę Konstanty, Najjaźniejszy wódz naszego wojska, był wskazany na wygnanie na Wołyń, za jakąś tam pustą zabawkę, z Angielką, hrabiną List — z nudów przyjechał w goście do pana Franciszka, jedli pili, hulali, a kiedy już brakło i wołu i osła, i każdej rzeczy, które jego są, Pan Franciszek spędzał gromadę całej wsi, męzczyzn i kobiet — i powiedział: — Najjaźniejszy Cesarzewiczu, teraz będziemy różni i pozywali to bydło skazkowe. Nie frasuj się Waćpani, kazałem przypędzić gromadę ze Stawek, a nim przybędzie, zaczniemy od furmanów, kozaków dworskich i Waćpani babińcu. —

Szambelan zalecił jak najsurowiej synowej i Korduli, panu Józefowi i Protowi, a nawet pocie Marcinkowskiemu, żeby przez cały czas kolejką się mieniali, i nie odstępowali na krok panny Julii — każdemu z osobna mówiąc: — To Grek, a Greca fides nulla fides, gotów spłatać jakiego figla, i uciec, a potem szukaj wiatru w polu. —

Festyny się skończyły. — Ks. Ipsylanty uzbierawszy znaczne składki, pojechał bohaterować na Wołosze i Multany.

A narzeczona i modli się i duma.

Szambelan pociesza: — Módl się Waćpanna, módl, to nie zaszkodzi, kto z Bogiem to i Bóg z nim — ale nie dumaj, przyjdzie — kwiatka nie dostał, dobrze pilnowałem, bo to ja szczwany lis na te figle, przyjdzie po kwiatek, przyjdzie. — I pocałował płonąca w rumieńcach dziewicę.

Biegły dnie za dniami — miesiące za miesiącami, i lata biegły. Kochanek szle ciągle listy, że kocha, że uwielbia, że o niej śni i marzy, że żyć bez niej nie może — zaprasza do siebie. — Szambelan mówi: — Nie ma po co, ani w Multanach, ani na Wołoszy miejsca zagrażać nie dają, a do Grecyi daleko — a taki książę psom ogony wiąże, co nie ma pędzi ziemi; poczekaj Waćpanna. —

Julia płacze — wieści dochodzą prędko, bo złe — o klęskach — po klęskach na Wołoszy, o ucieczce pod opiekę austriackiego Cesarza — o uwięzieniu w Ołomuńcu. Cesarz Aleksander

zagrożony przez Anglię, wyrzekł się, zaparł się, i Hetery i Ortodoksy i ukochanego Fligiel Adjutanta, bo wie, co spotkało Cesarza Pawła, z woli Anglii. — U niego wola Anglii gróźniejsza, jak wola Boża. — Stoją mu przed oczyma i śmierć ojca, i wstąpienie jego na tron cesarski.

I cesarz Franciszek, na rozkaz Anglii, pokrewnego czy powinowatego, bo heraldycy domu Habsburgów wywodzą pokrewieństwo szwajcarskich landmanów z rodem dawnych cesarzów wschodnich, z rodem Ipsylantych, Kantagenów, i tym sposobem zaginają parol na Bug i ujście Dunaju, jeżeli Anglia pozwoli. — Jeszcze nie pozwoliła, nie przyszedł czas — więc cesarz Franc na pokrewnym próbował Carcere duro ołomnieckie — to była próbka miłości krwi, jak Włosi mówią — *con amore*.

Na dobrą wiadomość trzeba długo i długo czekać, ale na złą nie; ta prędko feldjegrem leci. — I przyleciał feldjeger austriacki, z woli Cesarza spełnić ostatnią wolę ks. Ipsylantego. — Zaskawy Cesarz, jaki pośpiech w wypełnieniu próby czy woli pokrewnego. Takich serc, takich uczuć mało gdzie można znaleźć nawet pod cesarskimi koronami.

Julia list otwiera — pierścień jej zaręczyn i włosy kochanka narzeczonego, i te słów kilka: Umieram i kocham, i kochać nie przestam, bo tam wolno kochać, tam kraj miłości wiecznej. A. J. — Pobladła, zadrżała i osunęła na ziemię, jak kwiat palmy wiatrem zwiany. Wyniesiono omdlałą dziewicę, Szambelana trzeźwi i do łona tuli — biedną dziecię.

Feldjeger spełnił wolę cesarza; wziął pokwitowanie, i jak przyjechał, tak odjechał, a Szambelan na służbę zawołał: — Zakadzić, bo Niemcem śmierdzi. —

Julia przywdziała żałobę, pierścień zaręczyn okręciła włosem zmarłego kochanka, i tego nigdy z palca nie zdejmowała; opuściła dom Szambelana, bo tam za wesoło — i udała się do Radomyśla, do swojego krewnego, kamerhera cesarskiego Złotnickiego — tam nie wesoło. Stary Złotnicki, jak to mówi szlachta, mizantrop, z obywatelami nie żyje, i obywatele do niego w goście nie jadą. Sama Pani także od ludzi stroni, a ludzie za nią nie gonią. Cztery synowie w służbie wojskowej carskiej, nigdy w domu. A piękna Elza bogobojna, sa-

motnie wychowana, duszą i sercem do Boga i Jego świętych się garnie — a o świecie i jego marnościach ani się jej śniło, ani marzyło. W jej znalazła towarzyszkę Julia; modliły się, modliły i modliły — a choć nie zakonnice, obiedwie były jak zakonnice i za takich ich miano.

Czas najlepszym sekarzem dla tych, które cierpiały — i nauczycielem dla tych, które nic nie rozumiały. Włosy ludzkie nie wieczne, nie żelazne, pomału, pomału wykruszyły się i pierścien zajaśniał. — Czarna barwa na oczy szkodzi, obawa, żeby nie stracić wzroku do czytania ksiąg nabożnych. I aniołowie i święci pańscy w jasne barwy się ubierali, a oni wybrani oblubieńcy Boży. — Żałoba ustąpiła miejsce jasnym strojom, ozdobie dziewic. Wciąż płakać, toby można oczy wyplakać, i religia i ksiądz spowiednik mówią, nie daj się opanować rozpacz, zgryzocie — co winnaś Bogu, to oddaj Bogu, a co winnaś ludziom, to oddaj ludziom. I uśmiech zawitał na lice i głos zadzwieczał dawnym wdziękiem czarodziejki. — I Julia znów wracała do dawnego — zstąpiła na świat Kijowianka. — U Elizy tak wiele miłości w sercu, że już dla niej za mało było świętych pańskich, duchownych oblubieńców, chciała dotknąć świata. Ewangielia wielkiego poety stała się jej ewangelią: — Kto nigdy za życia nie dotknął Nieba za ziemi, ten nigdy po śmierci nie będzie w Niebie. Nieraz myślą wyciągała ramiona do oblubieńców ziemi — oh porwijcie mnie. —

Obydwe były w tem usposobieniu serca, jedna przez przypomnienie, druga przez niewiedzę; chciały być porwanemi. — Julia, jak dawniej stawiała przed oczyma swej myśli bohatera wolności, swobody, narodowości, męża wojownika, opiekuna słabych, pogromcę silnych. — Julia zawsze kochała i zawsze chciała bohatera.

Eliza, wypieszczona modłami, wychowana w marzeniach o świętych pańskich, o Bogu, o raj, o niebie — chciała oblubieńca, którego miłością nawróciła do miłości Bożej i do świętego Jego wiary.

Jedna drugiej zwierzała swoje uczucia i marzenia serca; powiernictwem rozmnarzały się w prawdę; kochały się już w nieznanym — i szukały ich okiem i myślą po świecie.

Było to w chwili, kiedy cesarz Aleksander zeszedł z tego

świata w Taganroku a cesarz Mikołaj wstąpił na tron cesarski. — Wśród grzmotów harmat, tratując ciała ludzkie, brodząc koniem po krwi ludzkiej pokazał zdziwionemu światu, że On Car prawdziwy, Car z woli Bożej i z woli Swojej. — Petersburg zgnieciony upadł przed nim na kolana i błagał: Karz i panuj. Ale jeszcze w guberniach towarzystwa nie rozbite, tylko przybite strachem i podziwieniem — gotowały się do buntu.

Druga armia, podówczas dowodzona przez Feldmarszałka księcia Witgienszteina, była rozpołożoną w ziemiach ruskich. Kwatera główna armii była w mieście Tulczynie. Tam towarzystwo księgi zielonej miało najsilniejsze swoje filary: Anglika Pestela, Sergieja Murawiewa Apostoła, Rumina Bestużewa, Aleksandra i Artamona Murawiewów — braci, pułkowników huzarskich pułków, pułkownika Powagę Szweykowskiego i wielu innych. W tem towarzystwie nie było żadnej podstawy socyalnej, żadnego celu politycznego oznaczonego, tylko chęć zmiany — moda liberalizmu i wiązania się w towarzystwa, ważniejsze od frankmasoneryi, która została zużyta — dobrą do pogadanek bab i dziadów, i straszenia głupowatych nowicyuszów. Każdy z kapłanów tej księgi chciał czego innego. — Sergiej Murawiew Apostoł chciał panslawizmu, konfederacyi sławiańskiej, pod jednym berłem i jednym prawem, patriarchalnej wolności dawnych Sławian, gromady. — Pestel, konstytucyi Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, arystokracji angielskiej, i króla czy cesarza skrępowanego w świetne szaty konstytucyjne, jak w Anglii. — Rumin Bestużew, rewolucyi francuzkiej, terroryzmu, gilotyny i podbojów rewolucyjnych. — Dwaj bracia Murawiewie, wypłenic z korzeniem Niemców w Rossyjskiem Państwie, zniszczyć Petersburg i wrócić stolicę moskiewskich Carów, z moskiewskimi Bojarami, do białej Moskwy. — Powaga Szweykowski, Ukrainiec, rozbić Cesarstwo Rossyjskie, stworzyć Carstwo Ruskie, i żeby każda narodowość tworzyła sobie osobne Carstwo. — Nie było jedności, nie było ładu, hasłem do wojny było: pozbyć się Holsztein-Gotorpów, żeby nie udawali Romanowych — odwetem — zobaczymy.

Towarzystwo księgi zielonej porozumieć się chciało z towa-

rzystwami polskimi, narodowymi, które podówczas w ziemach ruskich reprezentowali pułkownik Krzyżanowski, hrabia Marcin Tarnowski Marszałek Gubernator Wołyński, Piotr Moszyński — i Templaryuszów, na których czele byli kapitan pierwszego pułku ułanów polskich Majewski Prezes Wołyński, Stanisław Karwicki i Szambelan cesarski Gotard-Sobański.

Polacy chcieli Polski, ale jakiej i z kim tego sami nie wiedzieli — z resztą po co sobie było łamać głowę nad taką frašką, kiedy to jeszcze tak daleko. Stowarzyszeni jedli, pili, hulali, w karty grali, za panienkami biegali, w Kijowie, w Berdyczowie, werbowali jak do ułanów; przy kieliszku, przy pięknym buziaku: przystań, przystań. Kupmy się — zrobimy hura i jakoś to będzie.

Kiedy członkowie trzech towarzystw zjechali się w Kijowie dla porozumienia się, nie wiedzieli od czego rzecz zacząć, o czym ją prowadzić i na czym skończyć; zjedli kilka hucznych obiadów, wypili huk szampana i w djabełka grali na zabój — w djabełka nie w Landsknechta, bo to byli wszyscy Sławianie, zażarci wrogowie Niemców i Niemczyzny — a potem się rozjechali.

Rumin Bestużew zapytany po powrocie co uradzili, odpowiedział: — Trzydzieści pięć tysięcy rubli przegrałem w djabełka, ze sześć razy upiłem się na śmierć, nie pamiętam, ale jakoś to będzie, nasi pójdą wysoko. —

Już wtenczas demokratyzm, choć nie ogłoszony, nie przyznany, z cholerą razem zawitał na sławiański świat, małżeństwo pracowało — ona odbierała im życie — on rozum. To była najlepsza posługa, jaką mogli oddawać Niemcom.

W Petersburgu Benkendorfy, Majendorfy, Sakeny, Pahleny, Adlerbergi, Budbergi, Sztaklbergi i wszyscy Niemcy, bez stowarzyszenia się, kupili się natychmiast i stanęli przy Carze. Oni wiedzieli, czego chcieli. Utrzymać cesarstwo, zmiażdżyć wszystko, co rękę albo myśl śmiało podnosić przeciw ustalonemu porządkowi.

Kiedy kto wie, czego chce, to i może. — To najlepszy dowód wszechmocności ładu.

W Petersburgu harmaty grzmiały; krew sławiańska pot-

kami się łała — a teraz i lud sławiański woła i wojsko sławiańskie woła: — Niech żyje Car nasz Ojciec, nasz Samodzierzca, niech żyje i nam panuje. —

Nie tak chcieli Sławianie nieładu, ale tak kazali Niemcy ładu: tak się stało i tak być musi.

Na wszystkie strony posłano żandarmów i kasyerów i Feldjegrów. Stowarzyszonych Sławian zabierają, wiążą i zwożą do Petersburga, jak wilcy chwytają owce ze stada, bez żadnego oporu, choć ci Sławianie byli zbrojni, na czele pułków — gromad, bo nie wiedzieli czego chcieli, co mają robić — radzi byli, że ich brali, bo nie frasowali się co mają robić, a zawsze powtarzali w myśli: — jakoś to będzie. —

Sergiej Murawiew, jeden tylko odważył się być buntownikiem na pół-dowódcę pułku, Niemca, kazał zgładzić, czy też podobno zgładzono go bez niego — pułkowi moskiewskiemu piechoty kazał wystąpić — przemawiał do żołnierzy długo, zapewne wybornie, ale żołnierze nie rozumieli, tylko krzyczeli: — Niech żyje Konstanty Pawłowicz i żona jego Konstytucya Nie śmiał nawet zatrzymać kapitana Kozłowa, który z całą rotą grenadyerską odmówił mu posłuszeństwa, odprowadził rotę na stronę i kazał jej krzyzczeć: — Niech żyje Mikołaj Pawłowicz — Car i Samodzierzca! — Murawiew był bardzo zadowolonym z tej walki dwóch Carów, Konstantyna Pawłowicza z Mikołajem Pawłowiczem — tyle, ile później kilka lat Warszawa była zadowolniona z początku powstania, walką Cara Samodzierzcy Mikołaja z królem konstytucyjnym Mikołajem. — Pomysły z jednego źródła, pomysły demokratyczne: niech się Carowie biją a wszechwładztwo ludu oczyszcza.

Pomysły dwóch mężów znamienitych, cnoty, serca i woli — Murawiewa i Lelewela — dwóch naczelników istotnych demokracji rosyjskiej i polskiej.

Nie szedł naprzód Murawiew, ale stał na miejscu: w Trilisach przez dni kilka żołnierstwo w szale wszechwładztwa, piło, hulało — i zrzucało gefreiterów i feldfeblów — a on czekał, aż propaganda rosziana wiatrem naciągnie do niego i lud i wojsko.

Nareszcie generał dywizyi huzarów Ridigier odebrał rozkaz uśmierzyć bunt i wysłał do Trilisów generała brygady Geiss-

mara, z huzarskimi pułkami, Achtyrskim i Aleksandrowskim, dowodzonemi przez Artamona Murawiewa i Aleksandra Murawiewa. Adjutantem Geissmara był podporucznik Orańskiego huzarskiego pułku Florian Rzewuski, syn Szefa — nie Hetmana, nie Kasztelana, ale tego samego rodu, co to na wspak rodowi Radziwiłłów wydaje ludzi i do szabli i do pióra — i do tańca i do różańca — e de hajde e de jure — choć kuda Kozak.

Kiedy do Trilisów dochodzili huzary w dwóch kolumnach, Sergiej Murawiew rozwinął swoje bataliony, na pół pijane na wzgórzach — nie kazał broni nabijać — a w lufki karabinów powkładano zielone gałązki sosny na znak wesela. Jenerał Geissmar zakomenderował, szable z pochew i kazał pułkownikom iść do ataku w kolumnach dywizyonami. Sergiej sam wybiegł naprzód przeciw huzarom już kłusującym — i Artamon i Aleksander razem zakomenderowali: szabli w pochwy — stój — był popęd — ale co dalej mieli robić, tego nie wiedzieli, bo nie ułożyli. Generał Geissmar już obrócił konia, by zmykać w stepy, jak kilka lat później zmykał z pod Stoczka przed dzielną pogonią Dwernickiego, kiedy Floryan Rzewuski sokolem okiem wszystko przejrzał, z kopyta mknął na Sergieja Murawiewa, i silnym machem ręki zmiotł go z konia. Na huzarów krzyknął: szable z pochew — marsz — marsz, hura! — i sam na ich czele poskoczył. Bataliony moskiewskiego pułku broń rzuciły i padły na kolana błagać przebaczenia. Kapitan Kozłów z grenadyerską rotą, którego zostawił spokojnie obok siebie Sergiej Murawiew, dla tego uroku wojny dwóch Carów przyszedł i zaganiał w plen kuntownicze bataliony; wszyscy trzej Murawiewie byli związani — a huzary obydwóch pułków, jak z płatka, porządnie, szparko, pełnili służbę carską. I wszystko to się stało, nim odjechał generał Geissmar do swojego wojska. — Jeden podporucznik wszystko zrobił, bo wiedział czego chce i co chciał to zrobił.

Tak się skończył bunt na prowincyi bez rozlewu krwi — choć cała prawie druga armia była sprzysiężona — choć Pestel z Pskowskim pułkiem — Powąła Szweykowski z Aleksopolskim, a inni pułkownicy z innymi pułkami czekali w pogotowiu, ale czego czekali, tego nie wiedzieli — na jaki rozkaz, sami nie wiedzieli od jakiego naczelnika — bo nie wiedzieli, kto naczel-

nikami; wszechwładztwo ludu, zielona księga — konstytucya. — Ale te milczały. A generałowie Rott i Sabaniew, dowódcy korpusów spisywali listy oficerów sprzysiężnych i posełali żandarmów, brać te nieszczęśliwe ofiary; sotkami ich brano. — Każdy wyprostował się, powiedział, słucham — siadł w kibitkę, przeżegnał się znakiem krzyża świętego, i wieźli go za rozkazem Cara.

Kiedy już po pocztowych szlakach trójki z trójkami szły w przegony, czwałując ku Petersburgowi, która pierwsza przywiezie swego więźnia na zabawkę Carowi — w Radomyślu u pana Szambelana Złotnickiego była wielka uroczystość — dzień zaręczyn panny Elizy Złotnickiej z księciem Galicynem — i panny Julii Wąsowiczówny z pułkownikiem Powalą Szweykowskim, dowódczą Aleksopolskiego piechotnego pułku. Książę Galicyn, z miłości ku pięknej Elizie z błahocześci przeszedł na katolickie wyznanie — i dziewica drogą zbawienia wiodła nowonawróconego do raję i sama była już na pół-błogosławioną — tak mówił ksiądz kanonik, proboszcz Radomyński — a słowa jego święte.

Powała Szweykowski, po stworzeniu Wielkiego Księztwa czy Carstwa Ruskiego, miał wskrzesić Polskę, żeby z sobą zrobiła co zechce, a wszystko dla miłości pięknej Julii. Bohdanko Chmielnicki wiedziony miłością dla pani Czaplińskiej, dążył do Wielkiego Księztwa Rusi, a zabijał Polskę. Powala Szweykowski, pod urokiem czarodziejskich oczków Julii Wąsowiczówny, gonił za Rusią, by postawić na nogi Polskę. Kijowianka Rusalka uśmiechała się urodą i chlubą i tym zachwytem serca i duszy, które tylko jedne a jedne Polki mają. Być szczęśliwą, szczęściem Polski.

Obydwie dziewice jaśniały radością i szczęściem.

Książę Galicyn był zwyczajnie, jak nowo nawrócony, syn jakiegoś tam nadwornego czy rzeczywistnego sowietnika — sam z czynem i z mitrą, ale bez wielu dziesięcin ziemi i z bardzo małą ilością duszek skazkowych, poddanych — poddał się w poddaństwo pięknej Elizy i zapisał się w skazki katolickie, żeby mieć włości posagowe panny Elizy Złotnickiej i być na prawdę księciem Galicynem dworem i worem.

Powała Szweykowski, wysokiego wzrostu, smukły, szlache-

tnego lica, jeszcze krasiej urody, choć już pięćdziesiątki do-
 chodził, był pod Eylau, dobywał Ruszcuka, odznaczył się
 pod Borodinem Lipskiem i pod Paryżem. — Każdy stopień
 krwią opłacił — i na szyi i na piersiach jego order, dostojne
 znamiona męstwa. Pan bogaty z ojca i praojca. Dzielny półko-
 wódzca, ulubieniec Kutuzowa i Jermołowa. Mąż nauki i cnoty,
 z miłości łączył się z Julią, a ona z nim dla miłości Polski.
 I oboje żyli szczęściem i nadzieją.

U pana Złotnickiego nie wiele gości się zjeżdżało, choć pan
 zamożny, na niczem w domu nie zbywał; oprócz ptasiego
 mleka, wszystkiego można było dostać — i pasztetów i wina,
 i bakalii i muzyki, czterech synów krasiwych, gościnnych,
 uprzejmych, dwie synowe piękne między najpiękniejszymi. —
 Dom obszerny, strojny, ale nie było pociągu. Choć pan Zło-
 tnicki na Marszałka nie chorował, nie udawał ani Sanguszkę, ani
 Radziwiłła ani nawet Głębocznego — ale szlachta do niego
 nie szła — ani zaprosić, ani zagonić jej tam nie było można.
 Wszyscy szli do księcia Eustachego Sanguszki, kiedy był Mar-
 szalkiem Wołyńskim, bo to potomek księcia Romana, który
 wodził ich praojców na Tatara, na Moskwę, i ojców Romana,
 który ich synów powieździe kiedyś. U niego jedli, pili, hulali
 i przyspiewywali sobie: — o kołyb jeszcze wojna była — poba-
 czyłaś tebe uła. — Szli do księcia Mateusza Radziwiłła, choć to
 półdjabło, ale potomek pana kochanka, dziedzic Berdyczowa,
 choć te Radziwiłły prochu nie wymyślą, ale u szlachty mieli za-
 letę, bo kochali Polskę i za nią i dla niej byli i na wozie i pod
 wozem. Szli do Głęboczkich, jak do swojego własnego domu,
 bo to synowie Zerokawskiego Zawadjaki, co to nieraz i karczmę
 szlachcicowi spalił, i do lamusu szlachcica zamknął, ale jak
 potrzeba szlachcicowi bez procentu pieniędzy dał, i choćby z je-
 nerałem Gubernatorem szedł w targ w obronie brata szlach-
 cica. — U pana Złotnickiego nie znachodzili żadnego takiego
 wspomnienia, więc nie szli, z daleka omijali, na łakocie szla-
 chta nie łasa — u siebie ma chleb i sól — żeby ją do siebie
 przygarnąć, trzeba żeby serce było w polskim kontuszu — a ręka
 gotowa do polskiego animuszu. U takiego gospodarza to
 i drzwi w domu się nie zamykają i nie wypędzisz gości z domu,
 ani angielską cholera, ani egipską dżumę.

Nie wiele było gości u cesarskiego kamerhera, ale po zaręczynach miał być wielki obiad i bal u pułkownika Powały Szweykowskiego, i obywatele Radomyślscy i z okolicznych powiatów tłumem się zwalili na miasteczko — przyjeżdżali aż z murowanej Machnówki i ze Zwichła przechrzczonego ukazem carskim na Nowogród Wołyński. — Pan Czopowski, sędzia i pierwszy prawnik ziem Ruskich, z gustu i z fantazyi opiekun żydowstwa, nakazał Kahałowi, oprócz gospodarzy, kupców, kramarzy, faktorów i nieodbitcie potrzebnych sług; wszyscy a wszyscy, a mianowicie płęć żeńska, niedorostki — dorostki i nie bardzo przerostki, wynieśli się do postronnych wiosek — powiadając:

— Moja Mamo, moja luba — dla panów obywateli trzeba miejsca, a nie trzeba smrodu i pokusy — żyd żydem, kozą i cąpem śmierdzi — a żydóweczki hajki, to djabeł nie śpi. — Moja Mamo, moja luba, nie trzeba, żeby zabierały to, co się szlacheckim, herbowym pannom i paniom należy. Na zaręczynach tak znamienitej pary klejnota szlacheckiego trzeba, aby nikt, ani nosem, ani okiem nie krzywił. —

I tak się stało; goście pozajmowali domy i żydowskie i nie żydowskie, chłopskie chaty nawet — nie było drugiego Czopowskiego, opiekuna z gustu i z fantazyi nad chłopami — zostały Maryny i Horpyny — i Małaszk i Pałaszk — i Oxany i Tetiany i dobro szlacheckie panien i pań było w poniewierce. — Wszystkie bataliony Aleksopolskiego pólku, ściągnięte z całej okolicy wyszły z kwater i biwakowały na rynku w mieście — broń w kozłach, żołnierze w lederwerkach, oficerowie w rańcach, na swoich miejscach — pułk Aleksopolski choć trzechtysięczny, to jak jeden człowiek; na jeden mig pułkownika w prawo — w lewo — w tył naprzód — bo też to i pułkownik nie lada, i ojciec i półkównódzca razem. — Groźny uszom żołnierzy, jak piorun, a drogi ich czasem jak słońce.

Szlachta mówi: — Jaki uprzejmy nasz pułkownik — a Czopowski przebąkuje: Moja luba, moja mammo, coś tam chuczcy w chmurach, mogą być grzmoty, byłoby wiele strachu, a może i co więcej. —

Tak mało było gości, że pani kamerherowa chciała, aby dla większej chwały Bożej, zaręczyny odbyły się w kościele para-

fialnym. — I tam był tłum wielki obywatelstwa; ci którzy się nie pomieścili, stali ściśnięci przed kościołem.

Ksiądz kanonik Łyszakowski, ex jezuita, jeszcze z dawnych polskich czasów, z Kamieńca Podolskiego, spowiednik wszystkich matron Targowiczanek, chudy, wymokłej twarzy, żółtawej cery, jak stary pergamin, łysy — i z nim ksiądz pleban, jeszcze młody, ex-pijar — w peruczce ufryzowanej, żeby zakryć tonsurę, uperfumowany, elegancko przebrany, spowiednik ulubiony dzisiejszej płci pięknej, przybrali kościół w kwiaty, w drzewa — napuścili białe gołębicę, gruchające turkawki, miłośne synogarlice, kanarki i żółte i szare, a nawet szczygły i gile. — Wszystkie dewotki oddały a raczej pożyczły wszystkie ptaki ze swoich klatek na ten dzień uroczysty. Były nawet trzy papugi, dwa szpaki gadające, cztery kosy gwizdzące i jeden cietrzew obłaskawiony — ze środka sztuczne fontany otryskami spadały w wanny marmurowe; małe dziewczątka i malutcy chłopcy poprzebierani za aniołów; organy zawodziły jakieś symfonie, chóry mruzczały hymny. Ołtarz przybrany w jarzące świece jaśniał, jak słońce oko Boże. — I dziady poprzebierane za Apostołów — i niby święty Piotr odźwierny. Jednym słowem było to przedstawienie raj — a kiedy weszły chórem dziewice, jak święte pańskie, pan Czopowski nie mógł wytrzymać, i zawołał:

— Moja Mamo, moja luba — gdzie jedna głowa w peruce, druga łysa, tam zaręczyny z Antenora albo z Anacharzysa. —

A dewotki usłyszawszy słowa pana Sędziego — biły się w piersi:

— Święty Antenorze módl się za nami. —

— Święty Anacharsysie módl się za nami. —

Zagwizdały kosy walczyka; papugi i szpaki zagadały jak w wieży Babelu. — I weszły do kościoła obydwie pary, z małym bardzo poczetem gości pana kamerhera Złotnickiego.

W tym raj — prawdziwa perła była Julia Wąsowiczówna. Oczy Sułtanek Alambry nie takim ogniem błyskały Abensera — władzcom Grenady, jakim błyszczy oko Kijowianki. — Świeżość dziewic Albionu przy jej licu jeszcze nadwiedła — bo jej białość jak kwiat kaliny, bo jej rumieniec jak barwa maliny — a almy i bajaderki dalekiego wschodu przy jej kibici, przy

jej ruchu, skryłyby się od ludzi, pomarły z rozpacz — płynie po ziemi, jak kwiat tulacza po wierzchu wody, ledwie ją muska — taka składna, że każdego oko chwyta ją w uściski. Na niej spodnica z szafirowego atlasu, okolona amarantowemi falbanami, przewijanemi srebrem. Kubraczek szafirowy, amarantem podbity, srebrem haftowany — a na głowie wianek z bławatków osadzonych na srebrnych kłosach — włos lśniącym jedwabiem rozpuszczony na ramiona i nóżka mała i rączka biała. — I wszyscy myśleli, że to jutrzienka Polski weszła — a to dziewczyna Polka przyszła zaręczać się dla Polski.

Już pierścionki były zamienione. Już ksiądz kanonik poczawszy od Ewy i jabłka, przebiegłszy Sarę i Esterkę, i królowę Kunegundę, i panią de Maintenon, kończył stawiając Janie Wielmożną Kamerherową Złotnicką za przykład bogobojności i przywiązania do kościoła rzymskiego katolickiego. — Już pułkownik garściami sypał złoto dla ubogich i na kościół, kiedy przed kościół zajechały dwie kibitki, i z nich wysiedli — oficer i dwóch żandarmów.

Szlachta mówi: — Generał Rott przysłał adjutanta z powin-szowaniem. —

— Zapewnie prezenta przywiezione dla nowo zaręczonych. —

— Żandarmów przysłano do eskorty panu kamerherowi Złotnickiemu — łaska Carska wielka. —

Jeden tylko Czopowski pokręcał głową: — Moja luba, moja Mamo — źle się święci, będzie wojna nie przylipki: dobrze, żem wyprawił żydostwo. —

W barabany uderzono i wszystkie bataliony za broń wzięły, i stanęły pod bronią.

W mig przyprowadzono wierzchowego konia pułkownikowi.

I szlachcie przyprowadzono konie, Symforyan Czaykowski, porucznik sławnych huzarów Umińskiego, bracia Żubowscy zawołani harciarze. — Jaroszewski Ataman Czarnobylskiego kossza, już na koniach zbierają gromadkę jazdy, z braci szlachty i z dworskich kozaków.

Oficer przysłany nie wszedł do kościoła, tylko stał przede drzwiami — w oczach jego nie ma strachu, spokojnie czekał — i żandarmi czekali, jak dwa słupy drogowe.

Wyszedł pułkownik Powala Szweykowski, oficer oddając mu

honory wojskowe, wręczył pakiet. — Pułkownik czytał, pomału, jak ślabizował, ale na twarzy nie widać zmiany. Denszczyk bliżej konia podprowadzał. Z oczów narzeczonej widać głos serca — na koń. —

Pułkownik przeczytał — oddał papier: — Niech się stanie, jak rozkaz Carski poleca; odpasał szablę i oddał oficerowi, ten wyraźnie wahał się ją brać, padła na ziemię i szczęknęła — żandarm ją podniósł.

Obrócił się Szweykowski do Julii i wtenczas pobladł i głos mu drżał: — Bądź mi zdrowa, nie zapomnij o mnie, bądź mi wierna, a niech wszystko przepada! usta przycisnął do ręki dziewicy, oderwał się i wsiadł na kibitkę. W batalionach ruch — groźno spojrzął, groźniej zawołał: — smirno na miejsca — i tysiące stanęło wryte, jak z kamienia, trącił nogą zwoszczyka: — ruszaj. Zwoszczyk targnął licami, nie zakrzyczał, ale dzwonek zabrzączał i w cwał hajka pomknęła — a tłum ludu, jak karciane żołnierze, walił się na jedną i na drugą stronę.

Narzeczona nie zemdląca, ani lży nie uroniła, stała w miejscu — czy rozpacz — czy jakie inne uczucie poraziło ją osłupieniem. W Kijowie Julia kochała kochanka, pasowała się czy przepowiednią nieszczęścia, nie okupić swoim szczęściem miłość zwyciężyła, bo kochała — myślała: miłość wszystko zwycięży, złowieszce przepowiednie i złe losy, bo to najwyższa łaska, jaką Bóg dał ludziom — i była pełna nadziei — cios nieszczęścia rozpaczą uderzył i na wieczność przykrył całunem żałoby, serce i zamarło dla miłości kochanka. W Radomyślu kochała Polskę, duma Polski przywdziała szatę miłości. W czynie, kiedy narieczony miał się stać kochankiem uwielbienia, zmałał, spadł tak nisko, że nie obudził tylko dolegliwe uczucie litości blizkie, blizkie pogardy. Julia w tej chwili może go nienawidziła — takie serce kobiety — pocałunek w rękę palił ją wstydem, i ze wstydu zawiedzionej dumki nie chciała podnieść oczów na ludzi, na świat Boży.

Złotnicy całą rodziną wynieśli się drugimi drzwiami z kociola, bo to nie żartować z Carem, Samodzierzcą. — Narieczona sprzysiężonego buntownika, to gorsza od zadżumionej. — Julia siadła do pierwszego powozu, jaki zajechał, a obywatele końmi ją eskortowali, oni się nie bali ani Cara, ani nikogo, bo

to szlachta polska. — I gdyby niebo spadało na ziemię, jeszcze każdy dobyłby pałasza, i chciał powstrzymać gniew Boży, nie dla czego innego, tylko, że szlachcie polski.

Julia Wasowiczówna nie wróciła do Jaśnie Wielmożnego Kamerhera cesarskiego, ale pojechała do Stawek, do Szambelana królewskiego. Żołnierze poszli na kwatery, wołając: — Niech żyje Mikołaj Pawłowicz, Car i Samodzierzca. — I lud się rozszedł i kościół został zamkniętym. Tylko przed nim stało dwóch ludzi: pan Kozieradzki, sekretarz Gubernski, wielki słuźbista i pan sędzia Czopowski — pierwszy dowodził:

— Widzisz Panie Sędzio, co to dobrze uorganizowana machina rządowa: w ręku pana pułkownika Szweykowskiego była siła, musiała być i wola, kiedy konspirował — przyszedł rozkaz zaarrestować i zabrać pułkownika, a w potrzebie zażądać władz wojskowych i cywilnych pomocy do wykonania rozkazu. Oficer wprost się udał do pana Szweykowskiego, jako do najwyższej władzy wojskowej. — Pułkownik Szweykowskiego oddał w ręce przysłanego — utrzymał karność i porządek. To mój Panie potęga — kto ma taką machinę, może i ludźmi i światem rządzić. Powinnibyście sobie wybić z głowy i marzenia i wybryki bo co to porywać się muchom na lwa. Car rossyjski musi rządzić wszystkimi Sławianami, a jak tylko zechce, to i całym światem. — Jego siła, to ta organizacya, której pan przykłady widzisz przed oczyma, to nie liberum veto polskie, nie wszechwładztwo, nie możnowładztwo. On sam, jak Pan Bóg, a państwo Jego z ludźmi i ziemią, jak machina — porusza wolą, idzie jak on każe, cóż mówisz na to, Panie Sędzio? —

Sędzia milczał. Co tu odpowiadać, trudno — kręci głowę — próbuje: — Moja Mamo, moja luba, jakiś tam poeta moskiewski nazwiskiem Puszkina, podobno takóź konspirator — dobrze powiedział: Paście się dobrze narody, was trzeba rznąć albo strzydz, wam w dziedzictwie z rodu w ród, przeznaczone jarzmo z dzwonekami i bicz i niestety tak jest. —

Deklamacye to i więcej nic Poetom, a można powiedzieć, demokratom wszystko wolno, ale cóż z tego? Jarzmo, niewola, lud, bicz, tyrani, wszechwładztwo — słów, huku wiele, i z tego wszystkiego jedno wielkie nic. Tu co innego, stopień stopień uważa, słuźba to nie samowola, ukaz wszystkim rozkazuje

a Car ukazy daje, to mi rozum, na taki się niech zdobędą — wtenczas toby była walka. —

— Moja luba, moja Mamo, Waćpan widzę homeopatycznego systematu, złą chorobę chcesz leczyć złem lekarstwem — wybijać z państwa Samodzierżcę, jak klin klinem, ale co tam o tem gadać, jeszcze kto podsłucha i będzie licho, moja Mamo, moja luba; jak przyjdzie kreska na Matyska, to nie go nie obroni — tak i z Waćpana machiną, kiedy przyjdzie na nią czas — to lada kto, nawet Waćpan ją rozbijesz — ale jeszcze czas nie przyszedł. Ot dobrze, żem wyprawił żydowstwo, boby i panna Julia takiej eskorty nie miała, możeby nie jeden i do kościoła nie poszedł, a modlił się do Chajki albo do Ryfki, a tak przynajmniej wyszła z tego wszystkiego z czią i z honorem, a nasza młodzież po szlachecku się znalazła. —

— U Pana Sędziego zawsze żarty, a to na płacz się zbiera, widzieć nasz nierozum a ich rozum. —

— Moja Mamo, lepiej żartować, jak prawdy szukać, bo tej nie można dopatrzeć tylko na dnie kielicha — a teraz tak te Jukiery, Bejwele pofalszowali i Węgrzyna i Pontaka, że człowiek się spije i prawdy nie dopatrzy. Niech tam sobie prawdy szukają astronomie na niebie — a my szukajmy na ziemi zabawy. Wiesz Waćpan, moja luba, siadajmy do koczka i dalej do Stawek — zobaczymy, jak to nasi panicze cholewki smalą do panny Julii, bo już niech co chcą mówią, to takiej dziewczki nie znaleźć ani w Krakowie, ani w Warszawie a nawet w samym Kijowie. —

— Panie Sędzio, co też Panu jest, wtenczas, kiedy panna Julia tyle cierpieć musi, Pan o takich pustotach gadasz. —

— Moja luba, na złość Moskałom gotowa pozawracać głowy całej naszej młodzieży; kiedy nie wymogła z jednego nic zrobić, może się uda z wielu — będzie wszechwładztwo. —

I poszli oba. Tak się skończyło istnienie zielonej księgi, ewangelii wszechwładztwa ludu. Ukaz carski, jak przykazanie Boże, pozostał — i w państwie tak było, jak za Pawła, jak za Aleksandra. W imię Carskie i z woli Carskiej.

Cztery lata przeszły prędko, tak jak przechodzi wszystko na tym Bożym świecie — i już w Wielkim Carstwie Rossyjskiem zapomniano o księdze zielonej, o towarzystwie narodowym pol-

skiem i o Templaryuszach. Cesarz Mikołaj nie był okrutniejszym od Godfreda z Bulionu bohatera chrześcijaństwa, od Robespiera, bohatera wolności i w setnej, w milionowej części takim nie był. — Godfred palił miasta, wycinał ludność w pień bez różnicy płci i wieku, gnał jeńców, jak bydło, za góry i za morza, do najpodlejszych posług w imię Chrystusowej wiary — i mówił, tak moje serce, sumienie i Bóg mi każe. Papież, Namiestnik Chrystusa go błogosławił — został ukanonizowany bohaterem na ziemi a kandydatem na świętego pańskiego po śmierci. — Robespier, mając na celu wolność i cnotę, krociami nieszczęsnych ofiar napełnił więzienia, i gilotyna z jego woli odsiekiwała krocie nieszczęśliwych głów, bez innej winy, bez innej przyczyny, tylko że tak trzeba — i po zaprotestowaniu przeciw istnieniu Boga i Jego świętych i jego przykazań, został bożyszczem wolności, również i jedności Republiki i demokracji. — Car tylko pięciu powiesić kazał, a do dwóch tysięcy nie doszła liczba wysłanych w ciężkie roboty, wywiezionych na Sybir i wskazanych do wojska na wiecznych żołnierzy — i to wszystko, żeby był ład — dla szczęścia, dla bogactwa; dla sławy narodu, bo tego wszystkiego nie masz bez ładu. I świat, który modlił się, jak do świętego, do Godfreda, okazał hymnami uwielbienia Robespiera, szemrał na Cara i złorzeczył Carowi. — Świat był jak ów niedźwiedź białowiejskiej puszczy, co to ryczy i rzuca się kiedy go gałązki drapią a milczy, kiedy go wielkie drzewo przebije. Wszystko było cicho, błogo i porządnie w państwie. Car pomścił się kłęski Władysława Warneńczykr, i jechał do Warszawy włożyć koronę Jana Sobieskiego.

Panna Julia Wąsowiczówna przez ten czas bawiła to w Stawkach, w domu szambelanostwa, to w Minijkach, w domu państwa Protostwa Czaykowskich. Nie chodziła w żałobie, jak po pierwszym kochanku, popielaty i różowy kolor były jej ulubione i były jej, jak to mówią, do twarzy, bo jej wszystko było do twarzy. Przyjemna, wesoła, dowcipna, czasem zadumana, czasem niecierpliwa, niejednostajna — ożywiała życiem uroku wszystko to, co ją otaczało. Stary szambelan patrząc na nią, zapomniał o podagrze, rozdobruchał się, i prawił o księżnie Czartoryskiej i o biskupie Naruszewiczu, o pani Kosowskiej i o królu Stanisławie Augustie — o księżnie Julii Radzi-

willowej i o pułkowniku Lachmanie — i zawsze dodawał: — Żadna z nich nie była taka, jak ona. O gdyby ona tam była, to by pewnie ksiądz biskup nie pisał do piwowara ale do piwowarki — a król Jegomość w miejscu tańczyć menueta i almanda, jak to robił dla podobania się pani Kosowskiej — ale siadłby na koń, i jak Batory gromiłby Moskwę, bo takby chciała Julka, a gdzie djabeł nie może, to tam piękny buziak wszystko zrobi — z król a tancerza byłby król rycerz, szkoda, że Julka wtenczas nie żyła. — I ten pułkownik Lachman, żyd jakiś, bo tylko żydzi mają szlachectwo Lachmanów, nie byłby tak postąpił z moją Julką, jak z tamtą — nie dałaby się wyprowadzić jak tamta, bo to wyobraźcie sobie Waćpaństwo, rzecz tak się miała. — Julia księżna z domu, rozwódka po magnacie, wdowa po księciu, w części dziedziczka, a całkiem dożywotniarka wielkiego majątku, miała za narzeczonego księcia, porucznika z Lejb Gwardyi huzarów, bogatego pana, ale małutkiego jak węzełek — a aspirantów czyli habalów co nie miara. Między nimi rej wodził pułkownik, czy też wówczas podpółkownik aleksandryjskiego pułku huzarskiego Lahman, Petersburgczyk — miał sławnego arabskiego czarnego konia, i dwa dowodne z rodu Psowa. Tylko jeden skarogniady, jak go tam zwali kadet czy Mazepa, pana Michała przekłusował i przewcwałował czarnego Arabczyka. — Tylko jeden płowy Dolot, chart pana Michała prześcigał charty psowa pułkownika Lahmana. Julia, ale tamta, była zawołana łowczyni, nie tylko na dwunożne ale i na czworonożne zwierzęta. — Od pana Michała trudno było dostać i konika i charta, bo choćby on nie był od tego, ale matka dobrze patrzyła za chłopcem — u Lahmana łatwiej — zaczęły się zawody i korowody — ale, że na tym świecie darmo nic, więc nastąpiły układy. Arabczyk poszedł i do stajni księżnej, i pod siodło księżnej, charty psowa do jej psiarni a szczęśliwy pułkownik Lahman gościł u księżnej jak u siebie przez trzy doby omne trinum perfectum. — Po tej miodowej trójce przyjechał książę narzeczoną po rękę na rzeczonej — cóż robić, księżna była gotową, kiedy jednego poranku przyniesiono list pod adresem księcia Aleksandra — z podpisem Lahmana, w którym prosi, jako kolegę, aby prosił księżnej narzeczonej o odesłanie konia i chartów, które

na jakiś czas pożyczyla. Koń i charty były w stajni i w psiarni — żadnych dokumentów sprzedania lub darowania nie było na piśmie a księżna nie chciała pokazać dokumentu nabycia — więc oddano z płaczem i z gniewem, ale oddano łkonia i charty, i przekonano się, że tak nie mógł postąpić szlachcic, tylko żyd albo Niemiec. Moja Julka takby z siebie zadrwić nie dała — nie prawdaż, ale już Julii w pokoju nie było, a szambelan zażywał tabakę z ukontentowania, że na starość pannę i zarumienił i wygonił.

Prot często przy Julii zapominał z gumienym karby przelicyzyć i gorzelnego pisarza rachunki sprawdzić, a nawet odebrane pieniądze z propinacyi do kassy zanieść. Trzeba było, żeby Kordula przyszła i za kołnierz: — a idźże, dość tym gawędą, końca im nigdy nie masz, a nas kradną, wszystko się marnuje i sami bez obuwia będziemy chodzili a dzieci nasze będą bez kawałka chleba i on wstawał windowany z krzesła — idę idę, i oglądał się i wstawał — i pchany przez żonę za drzwi — powtarzał: — idę, idę, póki Kordula za nim drzwi nie zamknie.

A Symforian, ten się po prostu zakochał jak kot, według miejscowego przysłowia.

Dziwny to człowiek ten Symforian Czaykowski, w całym znaczeniu słowa, piękny człowiek i ciałem i duszą: co w sercu to i w mowie a co w worku, to w dłoni i między ludźmi. — Trzy razy stracił majątek co do grosza — i trzy bogate spadki po ciotkach, wujach, podniosły go na nogi; teraz dotracą majątek po raz czwarty. — W 1810 roku podporucznik w kirasierach Małachowskiego, w 1811 na żądanie pani Zajączkowej adjutant generała Zajączka. Pani generałowa pomna dawnej przyjaźni, jaka ją wiązała z matką Symforiana, w macierzyńskiej czułości, żeby młodość nie zmarnował, w Krakowie, w kamienicy kwaterze jeneralskiej, postawiła go na górze nad swoją sypialnią. Podporucznik z nudów i z zamięłowania chorografii przebrał cztery zgrabne Krakowianki w ubiory Kozaków — i zaprezentował pani generałowej, jako młodych Kozaków przysłanych mu z Ukrainy, do służby. I wieczorami uczył je tańców, przez miłość sztuki, w nadziei, że wyrobi jąką Elsner, albo Taglioni, dla Polski. Na tym świecie gadatli-

wym i najlepszy uczynek nie może się ukryć, wszystko się wydało. Jenerałowa we wściekłość wpadła z gniewu — jenerał śmiał się do rozpuku a Symforian Czajkowski, z bratem swoim cioteczrym Ksawerym Marszyckim i z Krakowiankami — Kozakami, odesłanymi zostali do huzarów Umińskiego, na poprawę.

Jenerał Umiński baraszkował, hulał, tańcował, grał w karty z poprawczą komendą i wszystko szło dobrze. Ile razy jenerał Umiński zdybał swojego porucznika rozwalonego w koczku, w wice-mundurze, w stósonowanym kapeluszu, grającego z wiatrem piórami, to wiedział, że przyszła flota złota i srebrna z Ukrainy, to wiedział, że nie przystępować do pana porucznika, ale były bałki, pohulanki i sztosik i faraonik. — Ale ile razy Symforian Czajkowski, w mantylu, w dołmanie — w kołpaku, przy szabli, przybył na dzielnym rumaku do kwatery swojego dowódcy, to dowódzca wiedział, że ani grosza nie ma w kieszeni, że oficer gotów do służby.

Po wojaczkę wrócił pod rodzinną strzechę i choć pełnoletni, sam pan, znalazł dwóch opiekunów, brata starszego Prota i stryja, Kajetana Czajkowskiego, starostę Bachtyńskiego, podkomorzego Wendeńskiego, bezżennego, bezdzietnego, liczącego swój majątek na miliony.

Prot pożyczal pieniądze w gotówce, w remanentach; w wiktuałach — zapisywał sobie tylko procenta prawne, nabywał długi u innych wierzycieli i tak się urządzał, że nie dopuszczał nigdy ani do zastawu, ani do rozbioru — żeby nie szarzać rodzinnego imienia — nie puszczać na frymarkę rodzinnego majątku, resztki dopłacił, nabył wszystko na swoje imię. Prot dorobił się majątku i krzywił się na złe czasy, dla brata musiałem zrobić, ale to kłopot. Symforian burłakował, i cieszył się, że dobrze skończył interesa, nic nie mam, ale nikomu nic nie winienem.

Starosta Bachtyński, skąpiąc do tego stopnia, że w drodze, nie stając przed karczmami, żeby nic ludziom nie kupić, ale pod stertami, czystem polu dobywał cichaczem z kieszeni suchy chleb, i obwijał sianem, żeby ludzie myśleli, że je siano, i chleba nie żądali. Lubił u drugich zjadać obiady, i pijać dobre wino, i znał się na nich. Dla tego często nawiedzał Sym-

foriana, żeby nadzierać, jak się prowadzi, i jak prowadzi gospodarstwo. Chwalił kucharza, chwalił wino — a nawet lubił przypatrywać się dziewczkom babinca, których było nie mało, i czarnobrewnych i jasnowłosnych, i smukłych i zaradnych. — I wtenczas z uśmiechem mówił: — To Waćpana harem, Waćpan jesteś jak Sułtan, prawdziwy Sułtan. — Ale nigdy nie zrzędził, ani łajał, ale dla tego też żadnego grosza w podarku nie dawał, chyba kwaśne jabłka, albo orzechy świstaki.

Symforian wiedział, kiedy starosta przyjeżdżał z pieniędzmi w gotówce a kiedy z papierami tylko. Postępowanie jego ze starym sługą Danielem było barometrem. Daniel był wszystkim, furmanem, lokajem, kucharzem, marszałkiem dworu, a w potrzebie i powiernikiem. — Starosta miał zwyczaj przed pójściem spać wypalać kilka lulek tytoniu mocnego, zwanego bakunem — i wtenczas zamykał się w pokoju ze swoim sługą. — Jeżeli kazał Danielowi przy drzwiach stać mówiąc: — Kabanie tam stój, tam twoje psie prawo — to znak, że nie było nic innego w kufrach tylko papiery.

Ale jeżeli starosta kazał musiać, mówiąc: — Danielu, siadź, ja nie taki, jak dzisiejsi panowie, co to służę za psa nie mają — ja mam go za człowieka, takiego samego, jak ja — służba nie krzywdzi, co dziś ciebie, to jutro może spotkać mnie, jesteśmy sobie równi przed Bogiem, jak ludzie przyjdą do rozumu to będziemy równi i przed prawem. — To znak, że miał pieniądze — a jak pozwalał Danielowi fajkę zapalać, a nawet kazał, to pewnie były pieniądze i grube.

Jednego razu, po tej ostatniej wskazówce, Symforian, który już ostatnim groszem gonił, ośmielił się starostę prosić o pożyczkę kilku tysięcy dukatów. Starosta, który postanowił sobie cały dzień bawić, nie odmówił, tylko się uśmiechnął:

— Ależ Waćpan strasznie szumisz, haremy, szampany wszystko poszło i wszystko pójdzie, jak tak dalej potrwa. —

Symforian myśląc, że uchodzi starostę, nie kazał stawiać na stół wina szampańskie, ale zapytał stryjaszka, czy nie będzie pić kasys.

Stryjaszek aż skoczył: — To nie dość z Waćpana szampańskiego, będziesz sprowadzał jakieś kasysy. —

— Ależ Stryjaszku, to najtańsze wino. —

— Rozumiem, rozumiem Waćpana — dajmy pokój kasysowi, a pijmy szampańskie. —

Pili szampańskie, ale starosta odmówił pożyczki, a co gorsza w swojej Agiendzie zapisał: — Symforian nie kontentuje się już szampańskim, ale sprowadza kasysy. —

Symforian chciał pożyczyć pieniędzy, żeby mógł się oświadczyć o rękę pięknej Julii. Ex-kirasier i ex-huzar wiedział, że na tym świecie, do wszystkiego, tak do wojny, jak i do małżeństwa, trzeba pieniędzy, pieniędzy i pieniędzy.

Z początku Julia, chociaż obsłona ułudy spadła jej oczów, chciała jechać do Nerczyńska, gdzie zostawał w ciężkich robotach jej narzeczony. Ale stary szambelan, któremu wiek osypał głowę tym śniegiem, który nie stopnieje i z życiem pójdzie na tamten świat, nie chciał rozstać się ze swoją Rusałką i mówił:

— Po co Waćpannie tam jechać? Czy to przez miłość dla jego pięknych oczów człowiek w pięćdziesięciu latach, nie Adonis, można go znosić, ale zakochać się w nim nie podobna. Żeby jeszcze miał pałace, posługaczy — co ma się rozumieć pobrzękacze toby jeszcze można wmówić w siebie, że się kocha, bo tu u kobiet brylantami i tryftekami, karetami i cugami, można zastąpić i młodość i wdzięki, jednym słowem, ze zgrzybiałego Plutusa, zrobić pięknego Andymiona — albo dostać takiego — choć to nie potrzebne, bo Waćpanny buziak stanie za pobrzękacze. — Ale pan pułkownik, wszak teraz tam jakiś numer w Nerczyńsku, nie ma i złamanego fenika przy duszy — głód, chłód, moja Julcia i w rączki i w nóżki by chuchała i dmuchała, a na cóż to się zdało. Waćpanna chciałaś zrobić z pana pułkownika bohatera, zbawcę Polski, pochwalam zamiar — i Waćpannę za to jeszcze więcej kocham, bo to pięknie po polsku, ale niestety wpadłaś na tych politycznych reformatorów, których słusznie nazwać można niedołęgami, jeżeli nie osłami polityki, i którzy nic więcej nie umieją popełniać, jak błędy. Nieboszczyk hrabia Fleming i nieboszczyk hrabia Brühl, mówili, że w polityce, osły i błędy, stokroć razy, milion razy gorsi, jak gałgany i zbrodnie i dalibóg mieli rację — choć to ckliwa moralność, paskudna sentencya — ale prawdziwa, praktyczna. Porzuć Waćpanna te romansy — nie

udało się z jednym, to się może udać z drugim, znajdziemy bohatera. Kto ma Waćpanny oczki i buziaka, ten bohatera znajdzie, o dalibóg znajdzie. —

Pogładził po liczku, pocałował nawet w szyję — i Julia nie pojechała.

Tymczasem pułkownik Szweykowski nie doczekawszy się narzeczonej w Nerczyńsku, bo ludzie podstarzali choćby jacy, zawsze wmawiają w siebie, że są Lowelasami, i że wszystkie kobiety za nimi gonią, zgryzł się, napisał list, włożył weń pierścien i odesłał narzeczonej. W liście były frazesa Byrona, Getego, Kanta, Juwenala, Woltera — nawet myśli z Satyr ks. biskupa Krasickiego — ale nie było jednego: kocham — młodego serca. Julia czytała, mało spazmów nie dostała, spazmów nudy, nie rozpaczy; list złożyła na stolku, a pierścionek włożyła na palec: błyszczał on pięknie, jasnie: jak dawniej — błyszczał on oczom i sercu Symforiana Czaykowskiego.

Symforian lat czterdziestu jeszcze nie miał, pięknością swoją więcej był podobnym do Herkulesa, jak do Adonisa. Wszystko miał co trzeba, aby być panem — szlachetnie w sercu, rozum w głowie — ale niestety często pusto w kieszeni. Gdyby nie to, byłby pan całą gębą. Julii się podobał więcej, jak inni — z przypomnień pokazało się, że przed odjazdem Symforiana na wojaczkę, Julia wówczas malutka dziecina, nazywała go swoim mężem. — Prot i Kordula dokończyli interesów Symforiana — chcąc go dla jego własnego dobra widzieć bezżennym — opowiadali o niestateczności i o marnotrawstwie ex-huzara — w bardzo przyjaźnych kolorach. W miejscu zrazić panną Julię, te opowiadania zrobiły przeciwny skutek: w myśli sobie powiedziała: Ja go ustatkuję. Kobieta czarodziejka, jak dzielny jeździec — od lubi konie rozhukane, dzikie tabuny nawet, i te mu najmilsze, kiedy je ujeździ — ona lubi popróbować swojego uroku, swoich wdzięków, na ujęcie w więzy namiętności kochanka, i kierowania niemi, jednym skinieniem oka, jednym uśmiechem, jednym słówkiem — i wtenczas najszcześniejsza, bo potężna wdziękiem. I Symforian mógł mieć nadzieję, że będzie kochanym.

Stary szambelan powtarzał: Dobrze to dobrze, kochajcie się

i Pan Bóg tak przykazał, i bez tego ludzi nie stałoby na świecie, z małżeństwem przyjdą dzieci, a z dziećmi wypadki. Teraz wam się zdaje, że na zielonym ryważu, przy białym letażu — jak śpiewa pan Jaxa Marcinkowski, można opływać w rozkoszach miłosnych — to nie {na długo — zielone łąki znużą, białe mleko się uprzykrzy bez domu i intraty, bieda diga za katy, i w miłość i w kochanków. Biedusia to djabelski gość, jak zawita, to wszystko zwarzy: i piękność dziewczyny i bunczuczność młodzieńca, bo to wszystko nie wieczne, przechodzi — a bieda niestety nie — do grobu zagoni. Dla tego trzeba pomyśleć od stryjaszka dostać trochę grosza, poprawić interesa, ustatkować się przed ożenieniem się, bo po ożenieniu nie będzie czasu — już będzie po harapie, jak w pierwszych dniach żona nic więcej w domu nie zostanie, tylko miłość i kłopoty i biedę. —

Symforian przyznał, że ma prawdę pan szambelan, i dla tego chciał rozczulić stryjaszka — kasysem, ale stryjaszek tak się znarowił, że przestał nawet nawiedzać Symforiana — a przeniósł swoje wycieczki na Halszyniec, na najmłodszego swego synowca Michała, syna najmłodszego swego brata, Stanisława. Tam mu nigdy nie gadano o pożyczce, jadł, pił, panoszył się i dowcipkował. Jednego dnia dziwił się wielkiej ilości psów, chartów gończych i legawych u synowca — nawet się zmarszczył, ale pan Michał wnet powiedział, że każdy pies łapał tylko lisów, wisków, zajęcy i innej zwierzyny — obrachował ceny skórek, mięsa i pokazał czysty zysk — po odtrąceniu wszystkich a wszystkich wydatków.

Starosta się uśmiechnął: Pan Zawisza Czernichowski powiada, że gdyby polowanie było intratną rzeczą, to dawnoby je żydzi wyarendowali, ale on nie widział żyda myśliwego i sam nie myśliwy — ale Waćpan, to już jesteś ekonomik postępowy, zapisałeś psy w pańszczyznę, to wydoskonalenie obywatelskie, szlacheckie, nie demokratyczne, winszuję. — I obracając się do pana Sadowskiego — podsędka Żytomierskiego i do pana Mikulskiego, skarbnika Nurskiego, dwóch swoich największych przyjaciół: — Waszmość panów biorę na świadectwo, że mój synowiec, pan Michał, zapisał psy w pańszczyznę, szarwarki i daremszczyznę — i wszystko to zapisał w pugilaresie pod notę

o Symforianie Czaykowskim. A teraz weźmiemy po kilku tych psów pańszczyznych, niech też i nam odrabiają [pańszczyznę]. —

Starosta był wesół, rozmowny, z podsędkiem i skarbnikiem rozprawiali 'o Jadzwingach, czyli Jazygach, Hadzykach i dowiedli, że nazwisko pochodzi od tego, że ten naród napastniczy i konny, zawsze był zbrojny w nahajki czyli kańczugi, i czy przyjaciela witał, czy na nieprzyjaciela napadał, zawsze krzyczał, ha — a potem nahajką dryg, co znaczy uderzył, i od tego zwał się Hadzygą. — Późniejsi pisarze ruscy nie wchodząc w źródłosłów prawdziwy, nazwali Jazyk, że miał obcy sławiańskiemu język, że za panowania królowej Jadwigi przyjęli wiarę chrześcijańską, nazwali Jadzwingami na hołd płci pięknej i to koronowanej. Potem egzaminowano pana Karola Różyckiego, ożenionego z synowicą pana starosty, oficera wojsk polskich, ułana, z geografii i kaligrafii. Potem tak sobie podochocili węgryzmem, że byli jak bez duszy. Sprowadzony sławny lekarz Szlemer, na każdego popatrzył i każdemu zaśpiewał: — Jadłeś indyki, harany, a teraz leżysz, jak malowany. Przebudził się starosta: — Mospanie, nie piłem kasysa, wszystko dobrze będzie. Kazał Danielowi przynieść misę kapuśniaku i zjadł, a potem wypił całą szlankę roztopionej słoniny; to było jego lekarstwem, kiedy się trochę przejadł albo przepił; jak się przeziębził, to zjadał na noc garniec krupniku z jaglanych krup, dobrze okraszonego na 'poty, a jak nie domagał, wypijał pół garnca esencji piołunowej; świeżo wyciśniętej; innych lekarstw nie używał, od lekarzy stronił, nie dla tego, żeby miał przeczyć nauce, bo nauki wszystkie szacował i sam był uczony, ale żeby nie dawać pieniędzy, jakby któremu z nich przewidziało się go leczyć, i tak przeżył już dziewięćdziesiąt pięć lat i powtarzał: — zrobiłem większy majątek, jak pani Branicka — po długim przestanku dodawał: — w papierach. —

Na takim człowieku spoczywały nadzieje Julii i Symforiana, od niego zależał ich los, ich szczęście, ale starosta ani słuchać nie chciał o pożyczce, wszystkim odpowiadał: — Nic z tego, marnotrawca, ma haremy, spija kasysy, po mojej śmierci dostanie, co mu należy, a teraz nic z tego, nic nie dam. —

Jednego dnia ni ztąd ni zowąd, nieużyty stryjaszek przysłał

pannie Julii w podarunku kosz jabłek, przez Daniela, umyślnie o pięćdziesiąt werstw drogi. I Julia i Symforian myśleli, że w tem jakaś tajemnica, zamknęli się w pokoju, na drobne kawałki pokrajali jabłka, ale ani brylantów, ani złota w nich nie znaleźli, rozczarowani nadzieją dostatków, ale oczarowani kochaniem, przysięgli sobie wierność i wieczną miłość i na tem koniec.

Czekać, kiedy człowiekowi na niczem nie brakuje, to jeszcze można; niecierpliwi się człowiek, nudzi, ale czeka; ale czekać, kiedy wszystko się rwie, to rozpacz prawdziwa. Symforian nie miał tej wytrwałości, żeby półrubelkami albo rubelkami dziennie żyć i tak czekać spadku po staroście, obrachował się z bratem — zaprosił do Radomyśla, bo wtenczas był Chorążym Radomyńskiego powiatu, wszystkich braci obywateli; przez trzy dni hucznie traktował — a po trzech dniach, po opłaceniu zostało mu kocz, cztery konie, kuczer, kuchmistrz, kamerdyner i pół rubelka w kieszeni — z temi puścił się do Halczyńia w gościnę, wesół, choć goły i zakochany.

I kilku dni nie bawił w Halczyńiu, kiedy dano znać, że Starosta mocno chory umiera. — Kozacy dworscy gońcami się rozlecieli na rozparcie koni, na wszystkie strony — i trzy doby nie upłynęło, a już więcej trzydziestu głów spadkobierców było zgromadzonych w Chodorach, gdzie mieszkał pan Starosta — synowie, córki od braci i sióstr, mężowie córek i potomstwo od potomstwa. Wszystko było obecne.

Starosta miał kilkanaście wsi i kilka miasteczek, gdzie były piękne dwory, a nawet dwa zamki, ale on tam nie mieszkał, żeby nie wydawać wiele — obrał sobie mieszkanie w wiosce zwanej Chodory, wśród ogromnych borów i bagien, w Radomyślikiem — nim dojechać, trzeba było połamać powozy i nogi koniom, kości sobie — i dla tego nie miał gości. Domek składał się z czterech pokoiów, żadnego innego mebla, oprócz tapczanów, stołków i stołów, z gruba ociosanych przez tamtejszego młynarza — na ścianach rysunki z historyi syna marnotrawnego, nie w ramach, nie za szkłem, ale klejem pszenicznym na ścianie poprzyklejanych. W całym domie tylko jeden był etatowy sługa, znajomy nam Daniel — do wszystkich służb chodził kolejką, ze wsi kobiety i mężczyźni, ale ze swoich domów się żywili.

W domie było pełno kuferków i kufrów — z papierami — w lochach i lamusach było pełno cukru, kawy, win, bakalii i innych wiktuałów, które przywozili żydzi porękawicznego i w podarkach, kiedy chcieli pożyczać pieniądze, albo kiedy nie chcieli lub nie mogli uiścić się z zaciągniętych długów — ale tego nikt oprócz pleśni nie tykał.

Starosta był człowiek rozumny, uczony i ludzki; nie uciegnął chłopów — nie nękał dłużników — tylko lubił przymnażać swoje kapitały na papierze procentami, kondemnatami, procesami, czemby to nie było, byle było więcej milionów — ta milioneria i skąpstwo były jego namiętności. Mawiał swoim synowcom: — Waćpan lubisz kobiety — Waćpan bankiety — Waćpan psy — Waćpan muzykę — a ja miliony, bo tak najlepiej, co kto lubi. —

Starosta był mocno cierpiący, gangrena z nogi już dochodziła do piersi — leżał na tapczanie, na prostym sienniku, pod głową skórzana poduszka, przykryty płaszczem z rekruckiego sukna — cierpiał, ale ani lekarza ani lekarstwa nie chciał. Kiedy się zjechali spadkobiercy, testament już był napisanym, przy świadkach, podsędku Antonim Sadowskim i skarbniku Mikulskim i w aktach zaoblatowany. — Ten zjazd ani zatrwożył, ani go zadziwił, każdego uprzejmie, o ile mu choroba pozwalała, witał — uśmiechem ukrywał boleść. Zawołał Daniela.

— Mopanku, trzeba im co zrobić jeść — teraz gorąco, nie trzeba, żeby się objadali, boby gotowi się pochorować; weź tę czarną kurę, co to pozawczoraj w ogrodzie złapali i zrób juszkę, ale nie gęstą, słyszysz. —

I ten rozkaz rozerwał boleść nawet, zdawało się oko być spokojniejsze po tym akcie skąpstwa.

Ból jednak musiał być ogromnym, bo cała twarz się zmieniła — zacisnął zęby, ale wytrzymać nie mógł i zawołał: — O gdyby mi kto odjął, dałbym mu dał — zatrzymał się, pot zimny wystąpił na czoło i domówił: — dwa karbowane ruble. —

I skąpiec Moliera nic dobitniejszego nie powiedział. — Pozwolił nareszcie wejść lekarzowi Klein, pod warunkiem, że po ego śmierci nie będzie żądał honorarium od spadkobierców. — Dane morfium trochę usmierzyło bóle, prosił, by czytano testa-

ment. Zaczęto od spisu majątku. — Oczy mu się zaiskrzyły, kiedy wyliczono w kapitałach ośm milionów pięć kroć sto tysięcy złotych, a kiedy zaczęto wyliczać wioski, remanenta, poprawiał, gdzie w czytaniu zrobiono omyłkę jednej sztuki, tak wszystko pamiętał i tak tem był zajęty. — Kiedy przyszło do rozdziału schedy — do artykułu — «Synom brata mojego Michała Czaykowskiego, pułkownika kawalerji narodowej, Protowi i Symforianowi Czaykowskim, każdemu po połowie schedy — ale ponieważ Symforian marnotrawi majątek, trzyma haremy jak Sultan turecki, spija nie tylko szampany, ale i kasysy nawet, scheda jego ma zostać pod zarządem i opieką brata jego Prota, a on będzie pobierał prawny procent, dzieci jego takż i wnukowie aż do trzeciego pokolenia, póki nie wyplenią się te nałogi sultańskie i chętką do kasysu.» —

Uśmiechnął się do Symforiana: — Widzisz Waćpan, że nie zapomniałem tych kasysów, nie wierzę w poprawę, a byt i twój i twego potomstwa zapewnić muszę. —

Kiedy czytano artykuł: — «Synowi, brata mojego Stanisława Czaykowskiego, posła Kijowskiego Województwa na sejm trzeciego Maja, Michałowi Czaykowskiemu, za jego szlachetne i rozumne postępowanie — za wydoskonalenie ekonomii, przez zapisanie psów w pańszczyznę, zostawiam trzy części schedy dla niego, a czwartą dla sióstr — i chociaż jest nieletni, w zarząd mu zaraz oddać jego schedę, a pod opieką jego zostawić część jego sióstr, on sobie da radę.» — Przywołał synowca i pocałował go w czoło.

— Ty sobie dasz radę wszędzie — tylko zawsze rób po swojemu. —

Do ostatka wysłuchał testamentu i swoich dwóch przyjaciół i wszystkich spadkobierców pożegnał, pobłogosławił; modlił się nawet, ale spowiadać się nie chciał — mówiąc: — Nikogo nie skrzywdziłem, zbierałem majątek, bo to była moja jedyna namiętność — daj Boże, aby on był dobrze użytym. —

I skonał, nie jęcząc ale cierpiąc. Daniel płakał jak dziecko, i dwaj przyjaciele płakali, choć wszyscy spadkobiercy znaczny majątek brali i mieli się czem pocieszać — wszyscy byli smutni — bo zeszedł z tego świata — skąpiec cnoty.

Stypa, staraniem Symforiana była taka świetna — tak obfita

we wszystko, że po stypie wszyscy a wszyscy spadkobiercy bez wyjątku ofiarowali Symforianowi Czaykowskiemu do czasu ostatecznego rozdziału administracją wszystkich dóbr pozostałych po staroście z gratyfikacją należną. — Była to niejako protestacja za kasyssem, ale zawsze dowód serc szlchetnych, serc polskich — żeby nikt nie narzekał, ani nie płakał na zmarłego dobrodzieja, takie rzeczy tylko w jednej Polsce napotykać się mogą.

Wkrótce potem nastąpiły zaręczyny panny Julii Wąsowiczówny z Symforianem Czaykowskim, i pierścionek noszony przez księcia Ipsylantego, przez pułkownika Powagę Szweykowskiego znalazł się na ręce Symforiana Czaykowskiego. — Dziewica oddając mu go, nie zadrżała, a on jednak nieszczęście z sobą nosi — ona była tak pełna szczęścia, że ani pomyślała o nieszczęściu.

Ślub miał być w pędzie, ale kilka wypadków nieszczęśliwych przeszkodą stanęło.

Naprzód zastrzelił się Józef Wąsowicz, syn szambelana, Symforyana przyjaciel: miał wszystko, dobrą żonę, piękną córkę, ojca szanowanego przez wszystkich, majątek, przyjaciół, dobre imię — znaczenie — zastrzelił się z ciekawości, żeby zobaczyć, co się dzieje na tamtym świecie; czy tam lepiej jak w starym Kijowie, ale nie wrócił, żeby nam o tem powiedzieć.

Właśnie wtenczas, kiedy rewolucya Burbonów znowu z Francji wygnała, a cesarz Mikołaj gotował ogromne siły do przywrócenia ich na tron, na przekorę rewolucyi i woli narodu, mówiono wszędzie, Polacy powstaną, oni tak zawsze robili i teraz zrobią. — Nie powstali, kiedy Rossya wojowała o Turcyą, boby byli odzyskali byt i stali się potężnym narodem — to dla nich było za rozumne. — Teraz powstaną, bronić Francji, która ich o to nie prosi, ani im za to będzie wdzięczną — i zginą — to będzie po rycersku, żeby mogli się chlubić: Żeby mogli śpiewać: Francuz — Polak dwa bratanki — albo Węgier, Polak, dwa bratanki — siadaj na koń, wychylać szklanki, bić się za Francją, za Węgrów — a żeby nie było Polski.

Szambelan już nie mógł wstawać z łóżka, kazał, aby je podsunęto pod okno i tak mu głowę podniesiono, żeby mógł widzieć, jak Pan Stanisław będzie prowadził ułanów polskich,

przez Stawki, do Kijowa. Nie mógł dopatrzeć — wołał: — Julko, pójdź tam na górę, a patrz, czy idą czy nie idą. Julia była mu piastunką i dzień i noc nie odstępowała chorego — i ona nie wypatrzeć nie mogła. Szambelan wypatrując i powtarzając, idą, zeszedł z tego świata za synem Józefem, nie doczekawszy się syna Stanisława.

Jeszcze nie przeplakała Julia śmierci szambelana, swojego opiekuna — którego kochała jak ojca, kiedy jej przyjaciółka Eliza księżna Galicynowa, wezwała ją do siebie w imię przyjaźni. I ona także dotkniętą była srodze losem — brat jej Józef zabitym został w kłótni przez Golejewskiego, drugi brat Stanisław także zeszedł z tego świata, a ojciec był na śmiertelnej pościeli; — szukała u przyjaciółki pociechy, pomocy. — Julia biegła z niemi do siostry swego serca — o kiedy serce żyje jeszcze nadzieją szczęścia, wtenczas ono i smutek dzieli i pociechę niesie, bo czuje i gorąco czuje.

Kamerher Złotnicki inaczej swoje dni kończył, jak szambelan Wąsowicz — do okna siebie przysuwać nie kazał, nie pytał się, czy idą czy nie idą, tylko ciężko wdychał — spowiadał się i bił się w piersi — moja wina, moja wielka wina. Kazał sobie podać szkatułkę z papierami i jedne po drugich wszystkie popalił, spaleniznę w słabych palcach próbował, czy w proch pójdzie, czy śladu nie zostawi, nie chciał widzieć światła Bożego — reszty synów nie czekał, bo ci byli przy nim, do zmarłych nie było mu spiesзно, ale głos jakiś wewnętrzny mu konderował: — marsz — marsz. Wszystkich wyprawił i jeszcze się sam został ze spowiednikiem; konwulsyje go porwały, noc całą trwały, nadedniem skończył. — Spowiednik mówił smutnie: — wielki to grzesznik, ale miłosierdzie Boże wielkie, módlmy się za niego — i wszyscy się modlili. Tak skończył kamerher cesarski w kilka tygodni po szambelanie królewskim.

Tymczasem Symforian na Wołyniu, w miasteczku Torczynie stroił dwór dla przyszłej żony — pieniądź płynął ryczałtem, pożyczka, sprzedawał, żeby wszystko było wytworne, bo Julia taka była piękna, on ją tak kochał, chciałby jej nieba uchylić — gwiazdy pod nogi posłać — świat cały i siebie na kolana przed nią rzucić, żeby ją czcili, żeby ją wielbili, żeby do niej się mo-

dłili. Ona mu światem, życiem, szczęściem, ona mu wszystkim.

Ale poezja szczęścia, uwielbienia, nie mogła być zawaze w niebie, musiała zstąpić na ziemię, brakło pieniędzy, ze wszęch stron przynoszono rachunki, pożyczył jeszcze jakąś sumę — kazał kończyć roboty, zabrał rachunki: — w drodze je przejrzę. I pojechał do swojej Julii, żeby się odrodzić po tych kłopotach.

W drodze zając przebiegł drogę i jeden i drugi, kilka popów zdybał, i baby z próżnymi wiadrami — złowieszcze znaki — przed karczmą Wygodą powóz się złamał, posłano do wioski po majstrów, w karczmie nuda, deszcz jesienny zaciągnął się na cały dzień, błoto, i za wrota wyjść trudno. Symforian zaczął rachunki, rachuje, rachuje, poci się, mozoli jak Tukaj, kiedy duszę swoją zapisywał djabłowi, zrachował co ma, co mieć może i co winien, i przekłete zero sprawdza po raz drugi, po raz trzeci, zawsze zero, ómi mu się w oczach, zdjął pierścionek zaręczyn z palca, przyłożył na zero — jak raz całe zakrył. Wstał, przechadzał się po izbie, machnął ręką — niechże będzie zero. Dobył pistolet — na rachunkach w około pierścienia zakrywającego zero napisał, niech będzie zero. — I zastrzelił się.

Gdy wieść smutną z pierścieniem przyniesiono Julii Wąsowiczównie, zadrżała jak liść osiki, ale o ścianę się nie oparła — lzy nie uroniła — pierścień już nie włożyła na rękę, ale zawiesiła na piersiach przy szkaplerzu i weszła do zakonu Mariawitek w Berdyczowie — ona już oddawna i sercem i przecuciem była siostrą miłosierdzia, śmierć po śmierci przepowiadały jej złą dolę i nieszczęście i ona zesła z tego świata, choć nie zmarła.

W kilka miesięcy później Julia już zakonnica, Marjawitka była w Cudnowie, kiedy po rozbiciu piechoty moskiewskiej i Ahtyńskich huzarów, powstanie Karola Różyckiego weszło do tego miasta. Jechał wódz dzielny na złotogniadym koniu, a za nim rażni młodce, krwią obryzgani, pyłem osypani, ale dumni zwycięstwem. Widzi ich Julia i każdego poznaje i oni ją poznali — to ich Rusałka Czarodziejka, ich Kijowianka, taka

piękna jak dawniej. Każdy sercem chciał powiedzieć: — kochaj, kochaj mnie — ale! nie widząc na ręku pierścienia zaręczyn ustami szemrał: — błogosław nas, módl się za nami. I ona błogosławiła i modliła się. Oni poszli, ona wróciła do zakonu, i zamarła dla świata, jak oni gdzieś pomrą, nie w Polsce.

JULIAN DUSZYNSKI.

JULIAN DUSZYŃSKI.

Żadna ziemia w świecie nie wydała tylu, że tak nazwę, błędnych rycerzy, wędrowników niezmordowanych i myśli i czynu, ile nasza biedna Polska. Przy naszych: Michałku Wojciechowskim, Dulskim, Marchockim, Achmetowiczu Baszy, Julianie Duszyńskim, Skinder Paszy i tylu innych bledliby Cagliostro, Sen Zermen i tylu innych bohaterów awanturniczego istnienia, o których opisano niepoliczone pamiętniki. Przeszli oni do potomności i zostaną na kartach historii świata; szkoda naszych tak zwanych, w zwyczajnym narzeczu, oryginałów, zostawiać w szrankach doczesnej pogadanki, która mrze z ludźmi i jeśli się czasem po nich przechowa, to zawikłanym podaniem bajki nianek i mamek, z którego niewiele zrozumieć można. Zapewnie że z opisu, czyli ze spisu tych istnień awanturnicznych nie wiele można mieć pożytku, mniej nauki, ale można chwilę się zabawić — a i to już wiele na tym padole walki, cierpienia i zgryzot. Dla mojej własnej zabawy, a może też dla zabawy jakiego poczciwego czytelnika zbieram w myśli i rzucam na papier wszystko to, co wiem o Julianie Duszyńskim, którego osobiście i doskonale znałem. Łączę w jedno to wszystko, co wiem od niego; co wiem od drugich, i co sam widziałem; bo inaczej nie byłoby uzupełnionej całości tego dziwacznego, w części przesadzonego, ale w części prawdziwego istnienia.

Julian Duszyński, należący do jednej z lepszych szlacheckich rodzin Ukrainy, urodził się przed ostatnim rozbiorem Polski.

Ojciec jego majątny obywatel, strwonił majątek gorsząc sąsiadów i polując z niemi. Matka z rodu Mielenkiewiczów bogobojna niewiasta, wychowała Juliana i dwie jego siostry, Honoratę i Ewę, we wszystkich cnotach polskich i religijnych. Oddany do szkół w Berdyczowie do kks. Karmelitów Bosych, zyskał u współuczniów wielkie imię przez następne wydarzenie: Ksiądz Przeor Karmelitów Berdyczowskiego zakonu miał synowicę czy siostrzenicę dziwnej krasy, do której przez miłość familijną pisał wiersze pogańskie. Mały Julian wkradł się w łaski tej wychowanki, i jednego dnia ukradłszy Idylę, gdzie panna Marcyanna była porównaną do Wenery, wszedł do refektarza, w którym się znajdował ks. Prowincyał, ks. Przeor, i wszyscy przewielebni Ojcowie Bosi — a że spóźnił się, zapytano:

— Gdzie byłeś smarkaczu? — Malec zbliżył się do ks. Prowincyała:

— Księżę Prowincyale Dobrodzieju, byłem u św. Wenery, którą ks. Przeor złapał i trzyma. —

— Co ten osieł plecie. —

— Prawdę mówię, oto Kantyczka, którą ks. Przeor dla niej napisał. — I oddał Idylę, a nie tracąc miny dodał: — Żeby ks. Prowincyał Dobrodziej kazał św. Wenerę postawić w ołtarzu i ubrać w koronę, tobym chodził modlić się do kościoła, a nie na Jurydykę, gdzie chowa tę piękną świętą ks. Przeor. — Wyprowadzono malca z refektarza a ks. Przeor pogroził mu: — Skórka na buty, nauczę ja cię rozumu. — Tegoż samego dnia jeszcze, w obec współuczniów dostał sześćdziesiąt, odlewanych, jak mówią w szkołach, boćkowskich kańczugów. Wstał, popatrzył: — Tak potrafi i pastuch, co świnię pasie, bić, ale rozumu nauczyć to i ks. Przeor nie potrafi, chyba św. Wenera — dostał drugie tyle, ale współuczniowie okrzyknęli, że chwata, choć kuda kozak — i to mu zostało. Na popisach szkolnych, a raczej na popisie, po rocznych egzaminach, zapytany przez św. pamięci Wielkiego Tadeusza Czackiego, wiele jest Bogów, bez zmięśnienia się odpowiedział:

— U kks. Karmelitów trzynaście — w Farze trzech. —

Tyle było ołtarzów w jednym, a tyle w drugim kościele. — Zapytany gdzie jest raj, odpowiedział: — W Krakowie, bo tam są groby królów, którzy pozwalali hulać i wojować. —

— Gdzie jest piekło? —

— W Petersburgu, bo tam się rodzą Carowie, co nas za łeb biorą i w skórę biją, jak ks. Przeor. —

Kks. Karmelici i Bosi zastraszyli się, Tadeusz Czacki zaśmiał się, a Juliusz Duszyński został ogłoszonym pistoletem dowcipu, mieczem patriotyzmu i zaczął rej wodzić między studentami.

Astronom Kisielewski, wydawca Kalendarza Berdyczowskiego, używał go do redakcyi tego wielkopomnego pisma. Jego wymysłowi i pióru należy się ta anekdota: — Gospodarz chcący uczęstować gościa, przybyłego w wielki upał, zawołał, chłopcze, przynieś wody. Chłopiec nalał w szklanke i przyniósł w ręce — a że gospodarz był modnym panem, groźnie ofuknął: Cóż to ośle, w dłoni przynosisz, czemu nie na talerzu — chłopiec wyszedł, kręcąc głową, wylał wodę na talerz i wnosząc, myślał, ciekawy jestem, jak ten modny pan będzie chleptał, jak pies z talerza. —

I ta druga: — Ojciec zapytał syna, który powrócił z edukacyi z Paryża, wiele jest kościołów w rodzinnym Żytomierzu — odpowiedział po francuzku senk (cinque, pięć), Ojciec pokręcił głową: — to prawda, że sęk, tego waści nie nauczono w Paryżu. —

Publikum, szczególnie starzy byli bardzo kontenci z anekdot, bo to była wyraźna obrona starych obyczajów, narodowego języka. Oprócz rubelków na abonamenta, ślano Astronomowi Kisielewskiemu prosięta, mąkę i wódeczkę w prezentach, zapominano nawet o owych trudnych do odgadnięcia astronomicznych wyrachowań — stronami pogoda, stronami deszcz — i kalendarz Berdyczewski rósł w taką sławę, jak gdyby był Iliadą Homera dla Ukrainy, Wołynia i Podola.

Julianowi Duszyńskiemu dobrze się wiodło i ks. Przeor musiał się z nim rachować, jako z Juwenalem kalendarza Berdyczowskiego. Nie widział albo przez szpary patrzył na modły do św. Wenery. — Jednego dnia na wiosnę zniknął Julian Duszyński; astronom Kisielewski w wielkim kłopotcie, nie poszedł na obserwatorium przez teleskop Herzela wypatrywać tego młodego przyjaciela, ale polecił z raportem do ks. Przeora. Ks. Przeor skoczył na Jurydykę do kościoła św. Wenery, ale niestety nie

zastał ani świętej ani grzesznika. I ona zniknęła, a z nią klejnoty, dary ks. Przeora.

Puszczono się w pogoń na wszystkie strony — i kanafaktarz klasztoru i chłopiec wymiatacz obserwatorium i żydzi faktory, a nawet dwóch piliponów z komendy Horadniczego; nie można było nigdzie znaleźć śladów; utonęli w Berdyczowie — na piaskach — w żydowskim błocie.

Dopiero w parę tygodni później, hułani, Konnopolce, złapali w Kodni pielgrzymka i pielgrzymkę, udających się na odpust do Poczajowa, bezpaszportnych, to byłaby mniejsza — ale Pielgrzymka młoda i ładna — Pielgrzym miał klejnoty, więc konfiskata. Wieść doleciała natychmiast do Berdyczowa i ks. Przeor, choć bosy, przybiegł natychmiast. Ale, niestety, został już Św. czczoną przez Konnopolców — a Juliana zaopatrzonego w paszport siadającego na perekładną, nie na odpust do Poczajowa, ale na douczenie się do Krzemieńca. Wszyscy byli zadowolnieni oprócz może ks. Przeora, który powrócił do klasztoru pokutować za grzechy.

Tadeusz Czacki poznał ucznia Karmelitów bosych, kazał umieścić w Gimnazjum i oddał pod szczególny dozór profesora Jarkowskiego. Duszyński nie był wcale ładnym chłopcem, zeszpecony ospą, tak, że go chlōpi zwali rabym, ale był praworny, wesół; grał na gitarze, tańczył, prędko się nauczył szczebiotać zagranicznymi językami — pisał wiersze rymowe i nierymowe, rezonował o wszystkim, bez zająknięcia się odpowiadał na każde zapytanie i był człowiekiem wziętym: jednej mu tylko brakowało rzeczy — pieniędzy, by mógł odegrać wielką rolę w świecie krzemienieckim.

Krzemieniec był podówczas Paryżem, nie tylko Rusi ale całej Polski. Swoboda i narodowa edukacja, którą uposażyli Polskę zaboru rossyjskiego, ks. Adam Czartoryski i Tadeusz Czacki, najlepiej się przyjęła w Krzemieńcu. Najbogatsze rodziny zjechały się tam na mieszkanie dla edukacji swoich dzieci. — I przez wyborne towarzystwo Krzemieniec stał się świetnym. Zgromadzenia, bale, zabawy uprzyjemniały naukę i dodawały otuchy i podniety do niej. Uczęszczanie do takich zebrań pomogło Duszyńskiemu do nabrania barwy człowieka dobrego towarzystwa. Kilka pojedynków szczęśliwie odbytych

i szalona odwaga, którą okazywał w jeźdźeniu na koniu, w drapaniu się na górę zamkową zwróciły na niego uwagę płci pięknej. Piękna hrabina P. żona pułkownika rossyjskiego, dowódcy noworossyjskich dragonów, wzięła go w szczególną swoją opiekę, na żądanie męża wszedł do pułku jako junkier, i zaraz z pułkiem poszedł w r. 1805, w pomoc Austryakom, przeciwko Wielkiemu Napoleonowi. Duszyński chociaż wdział na siebie mundur rossyjski, był doskonałym Polakiem; przywiązanie i wdzięczność dla opiekunki trzymały go pod tym sztandarem, ale ciągle myślał, jakimby sposobem i w tem położeniu mógł oddawać posługi Polsce.

Przed bitwą pod Austerlic, będąc w eskorcie W. Ks. Konstantego, który z generałami Żerebcowem i Uwarowem rozpoznawali posterunki nieprzyjacielskie, będąc niedaleko od posterunku hułańów, których wziął za Polaków w służbie Napoleona, poskoczył koniem ku nim, wołając: — Konstanty Pawłowicz tu, hura bracia na niego! — Posterunek będący w małej liczbie, cofnął się, a Duszyński schwytyany przez Dońców eskorty, był stawionym przed W. Księcia: nie mieszając się powiedział, że go złość porwała widząc posterunek przypatrujący się W. Księciu jakby sztydził — nie mógł wytrzymać, skoczył wołając: — Konstanty Pawłowicz tu, hura, poszli woń — i oni uciekli. W. Książę zaśmiał się, poklepał po ramieniu — i awansowano go jeszcze tego wieczora na oficera. W bitwie pod Austerlic pułk jego pierwszy eskortował cofanie się w czwał, W. Księcia Konstantego i generała Żerebcowa — sławne w dziejach wojennych Rossyi. I Duszyński z nim.

W 1809 r. pułk noworossyjski dragoński był w korpusie generała ks. Galicyna, posiłkujący wojsko francuzkie przeciwko Austrii. Polacy służący w tym korpusie dezertowali do pułków polskich ks. Józefa Poniatowskiego; Rossyianie, rozumiejący szczerłość swojego gabinetu w tem przymierzu, wstydzili się reklamować dezertorów, którzy w ich sławiańskim sumieniu pełnili powinność dobrych Polaków, a wojsko polskie zwiększało się dzielnymi i wyrobionymi żołnierzami. — Julian Duszyński z całym swoim zwodem zdezterterował pod rozkazy ks. Józefa Poniatowskiego; zaraz został umieszczonym w swoim oficerskim

stopniu, i jako umiejący języki cudzoziemskie przeznaczony do sztabu generała Zajączka.

Ukraińiec, praworny, zaraz zyskał względy generała wrośłego na Ukrainie — generałowej na Ukrainie urodzonej: Jeszcze w młodości słyszał, że generał Suwarow we Włoszech odpędził od siebie kilkunastu adjutantów, którzy odpowiadali, nie wiem — na zapytania: czyj dom, czyja ziemia w kraju, w którym pierwszy raz się znajdowali, póki nie znalazł Polaka, Kozłowskiego, który na wszystkie zapytania opowiadał bez zajknięcia: imiona, nazwiska — i rzeczy wymyślane, o wszystkim wiedział. Suwarów powtarzał: — Adjutantem Suwarowa nie znajka (po rusku nie znam, to nie wiem) być nie może, Kozłowski to znajka, prawdziwy Suwarowski Adjutant, będziesz Jenerałem — i był adjutantem i Jenerałem. Duszyński szedł w ślady Kozłowskiego, co mu było nietrudnem, myśląc, że znalazł Suwarowa w Zajączku. — Ale nie został Jenerałem. W roku 1811 przeznaczony do sztabu Marszałka Makdonald, księcia Tarentu, odniósł tylko tyle pożytku, że nie był na przeprawie Berezyny i poznał się z szefem szwadronu Selve, potem sławnym w Egipcie, pod imieniem Solimana Paszy. Po skończonych wojnach przy organizacyi wojska polskiego pod Wks. Konstantym, został porucznikiem w pierwszym pułku strzelców pieszych, pod dowództwem Szembeka. — Wkrótce wziął dymisyą i wrócił na Ukrainę.

Tu dopiero na bujnej Ukrainie rozwinęła się bujna imagina-cya Juliana Duszyńskiego. Przywdział na siebie biały mundur z czerwonymi rabatami, jakicheś ułanów, których nikt nie widział, o których nikt nie słyszał, szlify pułkownikowskie, piuropusze jeneralskie, ordery nie tylko wszystkich sprzymierzeńców, ale wszystkich rządów zwyciężonych przez Napoleona zawiesił na piersi. Wołyn pierwszy poklasnął temu bohaterowi swojego własnego utworu. Marszałek Stecki, mecenas Wołynia, prawdziwy pan ukraiński, zaprosił go do swego domu w gościnę do Międzyrzecza.

Duszyński prawił mitologią o wojnach Napoleona, przystępniejszą uchu i pojęciu szlachty, jak opisy Jominiego i Segura. W szkołach kk. Pijarów plół jak na mękach o astronomii kalendarza Berdyczowskiego Karmelitów Bosych. W Maneżu,

jak bawelnę motał pod sobą koniem — ciskał dzyrytem, ciął szablą. W salonach tańczył kózaka, grał na gitarze hiszpańskiej Bolero, śpiewał po włosku, po hiszpańsku, po cygańsku nawet, a przy kieliszku, jak potrzeba żydowskie aj wej i majufez. Tak obalamucił pocziwego marszałka Steckiego, że ten byłby go wziął za Napoleona Wielkiego, a nawet za Rektora Uniwersytetu Wileńskiego, którego był podkomendnym, jako kurator szkół Międzyrzeckich.

Doskonały to był Polak i wielki pan ten Marszałek Józef Stecki. Prawdziwy mecenas edukacji, bo na nią łożył krocie i pocziwie. Jak sam mówił: — W rodzie Steckich mamy jedną przywarę, że żaden z nas nie doszedł z proformy do trzeciej klasy, chociaż chodziliśmy do szkół przez nas założonych, w naszym dziedzicznym mieście, Międzyrzeczu Koreckim — jednak dla tego największą mamy namiętność do edukacji i do polowania — i w rzeczy samej kosztem Marszałka Steckiego, Międzyrzecka szkoła została Gimnazjum, została uposażoną bogatą biblioteką, gabinetem fizycznym, astronomicznym, dostała trzysta tysięcy złotych polskich i wieś Haruczę, której dochody powinny być obracane na edukacją biednej młodzieży. Kosztem Marszałka corocznie trzydziestu uczniów z Międzyrzecza wyjeżdżało na kończenie edukacji do Uniwersytetu Wileńskiego i Warszawskiego, a sześciu za granicę. — Stajnia Marszałka dostarczała koni do maneży dla uczniów, jego koniuszy był nauczycielem jazdy konnej, żeby nasposobić, jak powiadał, dzielnych Kozaków Ułanów dla Polski. — Tak mało był obeznanym z gramatyką, że jednego dnia dyktując sam jakiś list uczniowi ze szkoły po godzinnym dyktamencie — uczeń zapisał dwie ćwiartki, rzekł: — Panie Marszałku, ale słowa nie ma żadnego, nikt nie zrozumie. Marszałek porwał list i ponióśł do żony: — Patrz Teklusi, co tu słów, a on powiada, że słowa nie ma. — Teklusia bardzo uczona matrona, czytała, czytała i nic nie rozumiała, słowa nie znalazła. Tak dalece znał jeografią, że kiedy jednego roku kupiono mu w Anglii dwa piękne ogiery za dziesięć tysięcy dukatów i obawiano się, aby w przejeździe przez morze nie pochorowały się, kazał napisać rozkaz do rządu dóbr jego Chabenszczyzny w Owruckim powiecie, żeby zaraz wysłał cieśłów z drzewem, żeby z Anglii, która

ma być wyspą, tak się wyrażał, postawić most do Francji, żeby jego ogiery na okrętach nie jechały — i to zaraz.

Dla takiego magnata Duszyński był prawdziwym skarbem, o wszystkim wiedział, o wszystkim gadał a Marszałek go woził i do szkoły i na polowanie i między obywateli braci i wszędzie prezentował: — Otóż go masz. — W końcu ożenił go z panią Czachurską, młodą i bogatą wdówką, mającą w wianie cztery porządne Wołyńskie wsie.

Duszyński został panem — na drugi dzień po pojęciu żony i objęciu majątku jechał do powiatowego miasta Równa. W drodze zdybał pułkownika rossyjskiej artylerji Radowicza. Furmani nie chcieli sobie ustępować z drogi — zaczęła się wojna na batogi. Duszyński się w nią wmieszał, a że przy nim była siła i liczba, powóz pułkownika został w rów wyrwconym, a Duszyński zwycięzca pojechał w dalszą drogę. Pułkownik Radowicz nie wiedząc, z kim miał zajście, a dowiedziawszy się o wyjściu za mąż pani Czachurskiej, w wioskach, której stała jego komenda, pojechał oddać wizytę nowemu małżeństwu. Duszyński poznał wchodzącego przeciwnika, a myśląc, że ten przyjechał odwetować za wczorajsze — porwał się do cybucha, i nierozmówiwszy się z gościem, krzyknął na ludzi i obił skórę grzecznemu pułkownikowi i wypędził go z domu. Nazajutrz wrócił pułkownik ale z oddziałem artylerzystów, porwał Duszyńskiego, będącego jeszcze w szlafroku i na sznurku, piechotą poprowadził z sobą do Milatyna, o dwadzieścia werstw drogi, gdzie była jego kwatery. Duszyński powiada, że go uczył wodą z octem i po reprimandzie puścił na powrót piechotą do domu. Ale sąsiedzi i żona powiadali, że go gorzej uczył rozumu, jak ks. Przeor Karmelitów Bosych w Berdyczowie — i na wozie został przywiezionym do domu; gorzej uszwankowany, jak gdyby był w obrotach niedźwiedzia, przeszło dwa miesiące leczył go doktor z Międzyrzecza — Niedermayer i pan marszałek Stecki często go nawiedzał, powtarzając: — Choćby cię pieczono i smażono w smole, nie mów tego, co się działo w szkole — tego się nauczył jeszcze w proformie czyli w parwie i Duszyński usłuchał tej rady.

Ale ludzie nie słuchali. Fama gruchnęła po całym Rowieńskim powiecie. Pułkownik Radowicz musiał się podać do dy-

misyi, bo oficerowie, jego koledzy, nie chcieli służyć z bitym. Wyzwano się na pojedynek. W tem Wks. Konstanty, któremu policya o wszystkim donosiła, kazał obojdwóch zabrać żandarmanami, zawieść do Dubna i oddał pod śledztwo, na prezydenta którego przeznaczył Jenerał Liejtnanta Gogla.

Zarzucono Duszyńskiemu samozwaństwo stopnia i orderów, przypomniano dawną dezercyą. Marszałek Wylczyński komisarz cywilny, radził nie przyznawać się, zapierać wszystkiego, ale jenerał Gogiel podpoiwszy Duszyńskiego, namówił go do napisania listu do Wks. Konstantego, w którym się przyznał do winy i zdał się na jego łaskę i niełaskę. Odpowiedź przyszła: Odebrać stopień i szlachectwo i zasiać w wieczne żołdacy bez wysługi. Wykonanie wyroku miało miejsce na kilka miesięcy przed śmiercią Cesarza Aleksandra, kiedy już gadano o spiskach, a towarzystwa księgi zielonej i Templaryuszów ogromnie się rozkrzewiały na Wołyniu, Ukrainie i Podolu. — Polacy wówczas, jak wtenczas, we wszystkim chcą widzieć coś tajemniczego, nadzwyczajnego; krzyknęli, że to męczennik wolności i patriotyizmu — despotyzmu ofiara, ta wieść zaleciała przodem niego do pułku, do którego był przeznaczony na żołdaca, i mimo, że czytano wyrok za samozwaństwo, za dezercyą, za pójdkę nawet — żaden z pocziwych burbonów moskiewskich, tak zowią biednych oficerów piechoty, nie chciał temu wierzyć. Przyjęto Duszyńskiego, jak męczennika, wszystkim z nim się dzielono, on opływał we wszystko i bezczelnie im kłamał. Tak, że jedni mówili, to pierwszy Farmazon — drudzy, to może sam Napoleon, uciekł Anglikom, a W. książę go capnął i w żołdacy. Dobrze się działo Duszyńskiemu, ale nie można było się dowiedzieć prawdy, co robił przez ten przeciąg czasu, bo kiedy w roku 1838 Adam Mickiewicz chciał pisać życie Duszyńskiego i zapytał go właśnie o tę epokę: — Wiesz kto to był w rewolucyi w czarnym fraku, który zabił Miłoradowicza, to ja byłem i ja zabiłem. Ja rewolucyą zrobiłem, ja komenderowałem, w imieniu Wks. Konstantego, bo byłem z nim w zмовie. Z Kostusiem byliśmy, jak to mówią Niemcy, bruder a bruder, ale on Niemców nie cierpiał — znaliśmy się jak cygańskie kobyły, bo to on i ja wszystko robiliśmy — i zobaczyłbyś coby to było, gdyby nie ta flondra — ta Joasia, wielka mi pani księżna Ło-

wicka ze swojemi księżami nie popsuła wszystkiego — z tem swoim przykazaniem: nie zabijaj. — Kostuś był zły, mruzczał jak niedźwiedź — brum — i mnie i Trubeckiemu powiedział: gdzie djabeł nie może, tam poszle kobietę — dajmy pokój, co się przewlecze, to nie uciecze — i teraz to mówi, to on jest, żyje — w Egipcie siedzi, daleko za piramidami za Nilem — widząc że się wszyscy uśmiechają — dodał: To myślicie, że on nie żyje, to ludzie wierzą w pisma i w druki — żebyście tam byli, gdzie ja był, to widzieli co ja widział — to byście inaczej brzdąkali — żyje i żyć będzie i zobaczycie, że nie kto inny postawi na nogi Polskę, tylko Wks. Konstancy, mój kochany Kostuś. — Adam Mickiewicz machnął ręką i powiedział: — daj pokój — i już więcej nie wypytywał Duszyńskiego i zaniechał pisanie jego życia.

Ja myślę, że przez ten czas Julian Duszyński w jakimeś garnizonie Wielkiej Rusi jadł, pił i Burbonom Stupajkom prawił niesłychane cuda — przy końcu 1826 r., ukazał się w Żytomierzu, w jednym z pułków piechotnych ciągnących na wojnę turecką — był przy Jenerale Liejtnancie Konstancy ks. Lubomierskim, którego dworem zarządzał — a raczej Jenerała bawił swojemi opowiadaniem. Tu znalazł się znowu z Ukraińcami, służącymi w wojsku rossyjskiem.

Po wzięciu Sylistryi Jenerał ks. Konstancy Lubomirski z powodu ran i słabego zdrowia odjechał z wojska do domu, a Jenerał Major Kaufman, do którego brygady należał pułk, w którym służył Duszyński, kazał go wziąć do frontu, jak po rossyjsku się wyrażają — pod pałki i pod karabin. Rossyaninby tego nigdy nie zrobił, ale Niemiec to co innego, i było bardzo źle Duszyńskiemu.

W tymże samym korpusie, który oblegał Szumlę, byli oficerami w ułanach dwóch braci Grudzińskich, którzy dawniej znali Duszyńskiego. Jeden z nich widząc jego biedę i prześladowanie, radził, żeby zmykał do Turków. Kiedy Grudziński komenderował forpocztami, dał Duszyńskiemu siwo-ostrokatę konia z osiodłaniem oficerskiem, płaszcz oficerski podbity tumakami z bobrowym kołnierzem, złoty zegarek repetier i kieszkę z kilkunastu dukatami, przeprowadził za wedety, przeżegnał na drogę, niech cię Bóg prowadzi.

Cała butność wróciła Duszyńskiemu, puścił wodze koniowi, i imaginacyi wodze puścił — i koń czwałowała i imaginacya czwałowała — i tak wjechał między forpoczty tureckie, i witał z przyjacielnymi oznakami — na migi — i słowami Lech-Rardasz. Natychmiast go zaprowadzono do Seraskiera, którym podówczas był Mehmed-Reszyd Pasza.

Sławny to mąż, sławny wojownik, Gruzianin rodem, syn popa — ale godny stać obok Ewrenasów, Michalogluch Sokolich i Omer Paszy Latacza. Takimi to mężami wzrosła w potęgę Wysoka Porta Sultanów, i groziła światu. Już wtenczas zmuszono Wysoką Portę do przyjęcia pokoju, i słano do Wezyrów i Seraskierów rozkazy, by zaniechano boju. Ile razy taki rozkaz odebrał Mehmed Reszyd, kazał dzielnemu Bośniakowi Izet Paszy Todaliczowi, synowi sławnego Halli Paszy, wsadzić na koń Spahisów, darł przed nimi rozkaz, i z nimi hura na Moskali, i bił — pod Jeni-bazar — pod Kulewczą — nad Kamesykiem i spokojnym i szalonym — i donosił w odpowiedzi Porcie tego a tego dnia rozkaz odebrałem, zrozumiałem, poszedłem i pobiłem Moskali.

Przed takiego męża był przyprowadzonym Julian Duszyński, Zapytany kto jest, odpowiedział: — Polak, Jenerał całej inżynieryi rossyjskiej, przychodzę służyć Wysokiej Porcie i bić wrogów Polski i Turcyi. — Seraskier na sofie posadził, ugościł cybuchem i kawą. — Kazał dać konak, służbę, honory i przez trzy dni, jak dostojnego Paszę traktowano. Biesiadował, spoczywał. Czwartego dnia przyprowadzono przed wschody konaku dzielnego dżameta, przybranego w złocisty rząd, dosiadł Duszyński, rażno, dzielno, zawiódł w prawo, w lewo, z polska po turecku — aż Turcy ustami klasnęli, na podziwienie — pokręcili głowami — Maszałach. I pojechał z Seraskierem za okopy miasta.

Seraskier wskazał ręką na pole, bujorum (proszę) pokaż co umiesz, gdzie trzeba baterye zrobić — i jak. — Kręcił się Duszyński koniem po polu, jak djabeł się kręci, kiedy go wrzuca w kropielnicę wody święconej — belkotał jak na mękach, pokazywał rękoma, jak dawnego autoramentu telegraf w kontuzjach, ale nikt go nie rozumiał — i możeby było się udało — ale w świecie Seraskiera był Niemiec, umiejący po polsku, tro-

chę tłumacz, trochę inżynier — ten wytłumaczył i przekonał, że Jenerał nic nie umie, ani wyobrażenia o inżynierii nie ma,

Seraskier tylko dwa słowa powiedział: bilmes (nie umie) ja-łandsy (łgacz) — skinął ręką, natychmiast Duszyński był zszadzonym z konia, w mgnieniu oka rozebrany, rozzutym, do kija związany postronkami za obydwie nogi przy wstawach, przewrócony, pięty w górę — dwóch Spahisów bykowcami wylczyli mu w obydwie pięty po kilkadziesiąt razy. A potem został odesłany do Stambułu na postronku z poleceniem, aby był sprzedany na targu niewolników.

Tak się stało; krótka była sprawa i rozprawa. Duszyński, jako posiadający konowalstwo, tak też oświadczył, awansując z inżyniera na konowala, został kupionym przez jakiegoś Persa i zawieszonym do Teheranu.

Czy konowalstwo tak mu poszło, jak inżynierstwo, tego nie wiadomo, bo nie można było się dowiedzieć od nikogo, bo świadka jego pobytu w Persyi nie zdarzyło się nikomu zdybać. — On powiada, że leczył konie cukrem i bursztynem, że takiej nabył sławy, że Szach Perski, wziął go do swojego dworu za wyleczenie kasztanowatego ogiera pochodzącego od sławnej klaczy proroka Al-Borak — dał mu własną córkę w zamęcie tylko pod wielką tajemnicą i osadził zaślubioną parę w grocie jednego ze swoich najpiękniejszych ogrodów i karmił ich ananasami i szorbetami, a poił sziraskim winem, a w końcu chciał go zrobić Sadrazanem i hanem Mirzą następcą swojego tronu.

Opowiadanie Duszyńskiego tak brzmi o tym wypadku: — Wy nie wiecie, co to ten wschód, a jeszcze wschód perski. Na niebie gwiazdy, jak brylanty pływające po błękitcie, a u kobiet oczy jak biegające gwiazdy. Moja Peria, to jest moja żona, była piękniejsza od wszystkich gwiazd nieba, od wszystkich kobiet, nazywała się Sasafrasa, tak ją nazwał Szach, czyli jak go zwano w starożytności Zopur — król królów — bo była gładkiego ciała, jak atlas, a taka filgranowa, jak genueńskiej roboty frazka — i dla tego dostała nazwisko Sasafrasa. Z taką Rusałką było żyć i umierać, i tak też ja robiłem, a jaki ogród — pomarańcze, granady, magnolie, i Bóg wie jakie drzewa i kwiaty czysty raj chrześcijański, siódme niebo muzułmańskie — a owoce same rozplływały się w gębie — a jaka grota — nasze mie

szkanie z marmuru i alabastru — upstrzone w szmaragdy, rubiny i turkusy; oprawne na arabeski złote i srebrne; w niej fontanny, tryskające szербetami z ananasów, pomarańcz, cytryn i malin, a gdzie niegdzie wino szyraskie bursztynowemi wstęgami sączyło się w puchary złote — w drugich miejscach czerwony nektar Heratu rubinem pienił się w srebrne puhary — a takie zimne jak lód. Otóż w takiej grocie siedzieliśmy z Sasafrasą. Ona chrupała granaty, jak francuzkie gryzетки chrupią orzeszki, z wielkiej miłości — a ja popijałem to szyrackie, to herackie wino, zwyczajnie szlachcic polski z Radomyślskiego powiatu — i zapominaliśmy o świecie. Księżyc w pełni północ znać — kiedy weszły do groty dwa ogromne lwy, zawsze one Szacha poprzedzały, ale tak późno, co to znaczy — a za nimi wszedł sam Szach i z nim jakiś człowiek barczysty, silnie zbudowany, obrośnięty na twarzy jak niedźwiedź. Sasafrasa zakryła się zasłoną i uciekła w głąb groty między swoje niewiasty; dalibóg śliczne dzierlatki, takich kawiarek i u naszych paniczów nie wiele. — Patrzę, przypatruję się nowo przybyłemu. Stałem frontem, wyciągnąłem, ręce chciałem położyć na szwy, ale nie było gdzie położyć, bo byłem w chałacie, jak to mówią, rozebrany jak do rosółu — nie wiem dla czego. Wasze Wysoczeństwo, Wasza Cesarzewiczowska Mość, bo był W. Konstanty, Cesarzewicz, naczelny wódz naszego polskiego wojska. On zaśmiał się, poklepał po ramieniu. — I ty tu i ja tu — i tak mnie pokręciła policzek, z miłości, że aż mi łzy w oczach stanęły, mało com nie oddał heratskie i szyraskie wino. I dopiero w gawędkę, jak ja tu przybyłem, jak się on tu dostał. Ale stary Szach, poczciwe człowieczysko, przerwał gadankę. W drodze się nagadacie, czas nie stoi, trzeba zmykać, bo już Mikołaj przystał i swego posła i swoich żandarmów: aż mnie drzeszcz po za skórę przeszedł na samo wspomnienie żandarmów. Mikołaj, to nic, stanąłbym przeciw niemu i na noże i na armaty, bom nie tchórz — nie zającze serce w mem łonie bije, ale żandarmy to co innego — niech ich djabli wezmą, lepiej od nich uciekać. Nie będę wam opisywał, ile to było rozpaczy ze strony mojej Sasafrasy; płakała biedaczka, a łzy się lały zdrojami, jak wino szyraskie z fontanny. Stary Szach nas błogosławił i przeżegnał na drogę znakiem krzyża świętego. — Jeden z słuchaczów się

odezwał: — ależ Persowie to Muzułmanie. — Duszyński bez zajknięcia się odpowiedział: — Dla dobrych przyjaciół wszystko wolno; zresztą religie dla chłopów, nie dla panów — i dalej prawił: — W półgodziny już byliśmy w tachtarambanach i ja i Kostuś, a wiecie, co to tachtarabany — skrzynki, albo klatki, takie, w jakich woził zwycięzca Tamerlan zwyciężonego Bajazyda Ildiriema, w jakich wożą haremy wschodu, i przestępców wschodu, zgola to wszystko, co nie chcą, aby było widzianem: dwa drążki, jak hołobce — z przodu jeden muł, z tyłu drugi, i tak haide w drogę; nasze tachtarabany były wykładane materacami i dyftekami — i wszelka w nich była wygoda i jado i napitek. Żeby oszukać żandarmów, którzy już z Zasiadatelami po całej Persyi nas szukali, skoczyliśmy jak zajac, na północ, kiedy perekładne moskiewskie z dzwonekami poleciały nu południe i zachód. — Zaskoczyliśmy z parą razy i stanęliśmy w Astrabadzie. Kiedyście się uczyli geografii, to wiecie, że Astrabad leży nad Kaspijskim morzem, i że Kaspijskie morze jest uważanem za wielkie jezioro, nie mające komunikacyi z żadnem innem morzem; to wszystko bajki — Szach nas przekonał o tej nieprawdzie, a to zobaczycie jak.

Zaledwie przybyliśmy do Astrabadu, nie dano nam wyleść z naszych tachtarambanów, bo i tam byli żandarmi moskiewscy. Konsul z Resztu, podobno Polak, przysłał zasiadatelą na obserwacyą, — wprost nas zaniesiono z tachtarabanami na wielki trzech masztowy okręt. Przypomniałem sobie, co mnie uczono u wielbnych Karmelitów Bosych w Berdyczowie o tem Kaspijskim morzu — i co pisał szanowny pan Kisielewski o tej Kaspii, bez komunikacyi zwierzchniej z innymi wodami, i ciągnącej swoje wody z zaskóry ziemnej z jej wnętrza. — Myślę sobie, gdzie my popłyniemy, chyba do Astrakanu w paszczę Moskalom, albo może Szach, przez zemstę za nasłanych żandarmów, bo to przyznajcie, że zniewaga wielka dla panującego i korowanego Zopur — chce z mego Kostusia zrobić Dżingiskana albo Tamerlana i szle go do Hiwy, a że Kostuś pod Austerlic pokazał, że dusze tych hanów tatarskich nie przeszły w jego ciało, więc mnie posyła za Namiestnika, za gałgę, bo wie, że w mojem ciele mieszka, jeśli nie dusza Herkulesa, to przynajmniej Jemiołki Pagaczewa, tego marszałka kreacyi Wolterowskiej,

który tęgiego strachu napędził swojemi zalecankami Wielkiej Katarzynie. Może też i mnie się uda zadać tabaczkę na kichanie wnuczкови i pomścić mojego Kostusia. Spojrzał po słuchaczach, dumny ze swojej erudycyi, i jak ks. Praniewicz w myśli sobie brzdąknął — poczejkę mam, historyjkę znam — i dalej mówił: — Nie udało mi się św. Wenery wciągnąć w poczet świętych kalendarza Berdyczowskiego, ale może mi się uda mojego naczelnego wodza zrobić Cesarzem, Imperatorem, wszem tatarskim i wszem sławiańskim — złąć w jedno dwie rasy, szabli i pługa, konia i bawoła. Ale i tu jak zawsze — człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. Marzyłem o wielkości, o potędze, o sławie nieśmiertelnej, aż tu słyszę ogromny ruch na pokładzie okrętowym: — wychodzimy co to jest — rzecz dziwna — niesłychana. Sadrazan Szacha perskiego, pierwszy minister, zapomniałem wam powiedzieć, że był dodanym do naszej eskorty — ogromnym kluczem otworzył skalę sterczącą na brzegu, i nasz okręt z masztami sterczącymi, z rozpiętymi żaglami, puścił w kanał podziemny, taki zupełnie jak ten, który z was nie jeden widzieć musiał w własnym ogrodzie Potockich w Zofijówce, z niedostępnego na słodkie morze — tylko w Zofijówce to w miniaturze, na sztukę — a tu na wielką skalę, na prawdę. Nie spodziewałem się takiego figla i dla tego nie wychodziłem na pokład, bo inaczej byłbym wypatrył brzegi i tę bramę — a tak tajemnica zostanie przy Szachu i jego Sadrazanie, a geografowie nic o tem wiedzieć nie będą. Dowiedziałem się nawet, że kapitan okrętu, czyli Reis i majtkowie byli tak pijani, że nie mogli nic widzieć, tylko był jeden Mikmandar, przewodnik nam dodany, głuchy i niemy, taki, jakich używają we wszystkich radach w muzułmańskich krajach do posługi i ceremonii rady, i temu było przyporęczonem prowadzenie nas, ale dodać muszę, że mu obcięto obydwie ręce po wstawy, żeby nie mógł napisać artykułu do geografii albo gazety jakiegóś. Bo i Szach, jak wszyscy Monarchowie świata ogromnie się gazet boją — zresztą kto wie, czy nasz Mikmandar umiał myśleć, ciągle przewracał oczyma — ale ani krzykiem, ani gestem nic nam pokazać nie mógł. Rozumni to ci ludzie na Wschodzie, kiedy na takie sposoby wpadli. W harmach, czyli po naszymu mówiąc w babińcach, na ucztach i biesiadach, zwanych ziafetami i dzumbusami, ani jednego słowa

o polityce — palą fajki, piją kawę, jedzą, upijają się, i tylko pek — ei — bardzo dobrze — inszałach — maszałach i nic więcej. Na radach, zwanych Medżilisami, rozprawiają i stanowią przy sługach niemych i głuchych, dla tego te medżilisy potęgi muzułmańskiej zasadą, bo zachowują tajemnicę. Między Muzułmanami przypuszczonymi do rady, większe milczenie za radą, o tem, co było w radzie, jak w szkole — wedle przepisu większa tajemnica, jak między Frankmasonami i Templaryuszami Majewskiego. A jeśli wam mówię, że taki minister, taki radca stanu, Muzułmanin — takiemu posłowi wydał tajemnicę rady — to temu nie wiercie, durzą oni i obelgają przerozumiałych Franków i z nich się naśmiewają. I Grecy i Armianie, te szatany Muzułmanów rzadko kiedy co widzą a najczęściej obelgują łatwowiernych posłów a z nich tajemnice wyciągają, by nieść Muzułmanom w dowód swej wierności. Słyszałem, że jeden z potężnych Muzułmanów, urodzony w Benderach, na pograniczu Ukrainy, wychowany w Wenecyi, we Włoszech, kiedy został Wielkim Admiralem, powiedział jednemu posłowi, swojemu przyjacielowi: — Wszystkie wasze zachody, [prezenta, dawane i nam i naszym Grekom lub Armianom do niczego nie prowadzą, bo u nas w radzie tylko polityka prawdy — a w tej wy nie zasiadacie i o niej się nie dowiecie. — Za radą wszystko łgarstwo, łgarstwo kupujecie — i na łgarstwie opierając się, nie możecie trafić do polityki prawdy. Wiedzcie, że polityka muzułmańska względem was ogranicza się na dwóch słowach — ba-kałem — zobaczemy — kiedy chcemy was łudzić i manewrować z wami politycznie — istenem — nie chcę — kiedy to powiemy, zaraz bierzemy się do szabli. Dla tego Muzułmanizm, rządowie, jest wyższym od wszystkich innych wyznań i póki go zachowamy tak, póty zachowamy Państwo. — I prawdę mówił.

I naczelny wódz i ja przyznaliśmy jak najuroczyściej słusność Szachowi, że nam tajemnicy otworu nie powierzał. — Geografia będzie na tem cierpiała — ale polityka perska zyska, jak przyjdzie uciekać przed zasiadatelami i żandarmami moskiewskimi. — Sadrazan widać trzymał czas jakiś bramę otwartą, żeby wiatru dość napuścić do żeglugi — bo nasz okręt jak szalony pędził — jak rumak rozbukany skakał, a woda darła się przerywanym szumem. Po kilku godzinach czwał okrętu

zwolnia. Nie było jasno, ale też nie było i bardzo ciemno, bo od warstwy do warstwy były poprzębijane otwory aż do powierzchni ziemi, któremi i powietrze i światło do nas dochodziło. Po stukaniu wiosła w belki podziemnego kanału, z dźwięków można było poznać pokłady granitowe, metaliczne i piaszkowe; nieraz wyraźnie rozróżnialiśmy dźwięk złota, srebra i miedzi a w kilku miejscach brylanty błyszczały z góry jak gwiazdy, z dołu jak oczy wilków. Człowiek, to dziwna istota, do wszystkiego przywyka, choćby do najgorszego — jechaliśmy pod ziemią, jedliśmy, piliśmy i gawędziliśmy. Tu dopiero dowiedziałem się o powstaniu w Polsce w 1830 r., o tej olbrzymiej wojnie w 1831 r. Naczelną wódz opowiadał waleczność wojska, które zorganizował, dzielność dowódców, których wyuczył, o Jenerale Dwernickim, tym liwerancie armat dla wojska polskiego, nie za pieniądze i pieniędzmi, ale lancami Ułanów i Krakusów — o rozkazie dziennym, że Jenerał Dwernicki dobrze się zasłużył Ojczyźnie — o drugim pułku Ułanów, a pierwszym pułku Ułanów, o czwartym pułku piechoty, o Ostrołęce, o Stoczku, o Wielkim Dębie. Wszystko to mi Kostuś opowiadał, dodając: — Nie chciał lampasów dać mojemu wojsku za koronę, którą mu dałem, o mało nie stracił koronę, kiedy moje wojsko bez pozwolenia przyszyło sobie lampasy. Za każdą bitwą mówiłem temu Zabalkańskiemu Dybiczowi — to moi Ułani, moje czwartaki, to nie twoje Ułany zadunajskie; uciekniesz gdzie pieprz nie rośnie, w Sybir, i tak było. Żeby połowę było ładu i składu w głowach polskich, ile męztwa w ich sercach i zamiarach, mówiłem, zróbcie mnie królem — ja was jak ten w spódnicy Marysienki, Jan trzeci, albo jak ten dzielny Stefan Batory, na pole bitwy nie zaprowadzę; bo to nie moja rzecz — ale wam zorganizuję, wysztyftuję i wyuczę tyle batalionów, tyle baterii, tyle szwadronów, że ojca Mikaluszkę zapędzicie do Chin po herbatę — ale nie chcieli mnie słuchać i jak tylko mojej kozy i mojej grozy nie stało — wszystko poszło na veto, na nie pozwalałam — i na djabli wiedzę — szkoda. — Uściskałem Kostusia, bo miał rację, prawdę mówił jak ewangelię i pomyślałem sobie: — Dla Polski trzeba, ażeby jaki Konstany był królem i samodzierżcą Polski, bo inaczej ze szlachtą i z panami i z chłopami z mieszczanami i żydami, z Wielmożnymi i z uro-

dzonymi, zostawionymi sobie samym. — Wodę warz — woda będzie. —

Czas schodził, zepomniałem o godzinach, o dniach na pogadance, tak jak nie wiedziałem przez dwa lata o tem, co się działo na tym Bożym świecie, w naszej Polsce, bo cały żyłem w Sasafrazie — taki to niepoprawny człowiek — [Bóg go tylko poprawia. Okręt się nagle uderzył, tak, że nas wszystkich powyrzucał z łódek, schwyciliśmy się na nogi, biegniemy ratować się, nie rozbił się okręt. Jesteśmy na czystym, spokojnym morzu — wśród obłoków jasných, lazurowych i złote słońce świeci nad nami. Naokoło naszego okrętu ćma łódek, wysadzają nas, biorą, wiozą, wysadzają na ląd, jestem w Egipcie — w Aleksandryi — zewsząd mnie wołają: — Julku — Monsieur Duszyński — jestem w objęciach sławnego pułkownika Selve — Solimana Paszy, jeszcze sławniejszych — Mehmed Ali Paszy — Wicekróla Egiptu. —

Takie było opowiadanie Juliana Duszyńskiego — świadkowie zaś tych wypadków, bo niestety byli, powiadają, że Julian Duszyński kurując konie cukrem i bursztynem w Persyi, zyskał reputacją doskonałego konowala. I jako taki przysłanym został agentowi wice-króla egipskiego, przyslanemu za kupnem niewolników, potrzebnych do reformy Egiptu. Kiedy Egipt wojował, zakupował niewolników na Kaukazie. Kiedy Egipt się reformował, zakupywał niewolników i żołdaków, gdzie mógł. Stawiony przed wice-królem, jak to obyczaj u tych monarchów, samodziurców i ojców rodziny, z poczetem sotek innych niewolników, zwrócił na siebie uwagę sprężystą postawą, śmiałym wzrokiem i rabą, od ospy twarzą. Zapytany kto jest, odpowiedział: — Polak, szlachcic Polski. — W tej samej chwili Soliman Pasza, bystrego oka i doskonałej pamięci, wojownik — poznał i zawołał: — Monsieur Duszyński. — Julian Duszyński rozplakał się przy tem poznaniu, bo w sercach szlachty polskiej, przy mężstwie i hulaczności męża jest często tkliwość i czułość niewiasty. Soliman Pasza opowiedział wszystko, co wiedział o Duszyńskim wice-królowi. — Kajdany niewolnika natychmiast z niego spadły, dostał szaty, dom sług, harem, konie, a że już nauczony przeszłością nie chciał udawać inżyniera, bo przekonał się, że i w Turcyi poznają się na farbowanych lisach, został

instruktorem dwóch pułków Ułanów — Pułkownikiem, Bejem, pod nazwą Sulejmana Beja, Muzułmaninem; nie płakał za Sarafrazą, cieszył się z wesolutkami Egipczyankami i było mu dobrze w Egipcie. Pobierał żołąd, żywność, bardzo często podziękowanie za instrukcją ułanów; rozumiał dobrze swoje rzemiosło i dwa pułki ułanów były najdzielniejszą jazdą wojska egipskiego. Kurował konie cukrem i bursztynem jak zawsze, wesół, był wszędzie dobrze widzianym i przyjmowanym, a co największa, wierzono jego opowiadaniom.

Opowiadania jego, które nie mogły być stwierdzonymi przez obecnych tam ludzi, noszą na sobie cechę opowiadań sławnego Hetmana Lisowskiego, który w trzydziestoletniej wojnie wstawił swoich Lisowczyków, i tak opowiadał:

— Z wice-królem egipskim z Mehmech Alim tym poczciwym, byliśmy jak bracia. Jednego dnia przychodzę do niego, zostaje smutnym i zamyślonym, pytam co jest — po długich korowodach mówi: — Otóż dziś na wieczór ma przyjechać konsul rosyjski, bardzo wielki Pan, z Niemców — wiezie dla mnie bardzo ważne papiery — chciałbym go przyjąć, tak żeby był zadowolonym. Wiem, że ci Moskale nad wszystko lubią herbatę — a tu mi mówią, że dobrej herbaty ani w Aleksandryi, ani w Kairze dostać nie można. — Pomyslałem, to prawda, najlepsza herbata w Chinach, w Sakatmusie, ale to daleko, teraz ósma godzina, na czwartą po południu trzeba mieć herbatę. Gdybym miał mojego szłapaka wilczatego, z Międzyrzecza, którego mi darował ten poczciwy Józio, Marszałek Stecki, to jeszcze, ale te arabskie konie, to nogiby sobie połamały — ani myśleć — nie ma rady, wyszedłem smutny, i tak zamyślony wyszedłem z miasta — ani widząc że to pole — aż tu jakiś człowiek woła na mnie: — Panku, czego ty tak dumajesz? — Patrzą aż to Fellach uprawiający ryż. — Słuchacz zawołał: Panie Julianie, czyż w Egipcie po rusku mówią. — O to go widzisz, oto mi żak — czyż ty nie wiesz, że chłopci wszędzie po chłopsku mówią, a panowie po pańsku. — Odparł i dalej ciągnął: — Opowiedziałem mu wszystko, Fellach kręcił głowę, skrobał się palcem między włosy, chłop chłopem wszędzie, jedne obyczaje, jedne zwyczaje, głupi jak wrona, na oko, ale chytry jak lis — powiedział: żal mi ciebie panku, bo widać, żeś dobry człowiek — z oczów wi-

działem, że patrzy jak w tęczę w moją czerwoną chustkę; dałem mu ją, weź a! mów co robić — wy nie wszyscy znahory, pokazał mi na pole: — widzisz tę siwą plamkę — no i cóż — to struś śpi, ot masz kijek, i dał mi malutki kijek, idź do śpiącego, siadaj na niego jak na konia, wyjm głowę z pod skrzydła, obudź; jak się podniesie na nogi, uderz kijem, a polecą jak mahara (to rodzaj wielbłądów) i zawiezie cię do drugiego strusia śpiącego; jak się poczuje być zmęczonym, siądziesz do drugiego tamten do trzeciego — i tak jak z poczty na pocztę zalecisz na kraj świata, gdzie ci trzeba, a oto masz groch, i dał mi sporą garść grochu. — Zsiadając z każdego strusia dasz mu jedno ziarnko, on cię będzie czekał na tem samem miejscu do powrotu. — Myślę sobie, co tu szkodzi spróbować, Pan Bóg w nagrodę, że nie dał chłopom rozumu do czytania i pisania — dał im za to naturalny spryt. Michałko Wojciechowski, chłop ze starostwa Bachtyńskiego, leczy senatorów i cesarzów — i sławny doktor więcej umie jak Szmyty i Akielszmyty. Pilipon z Pilip, Fadijka leczy na wścieklizne, a fakultety paryzkie i wiedeńskie tego nie potrafią. Sukurycha z Halczynic latała na łopacie, na księżyc, a nasi uczeni mechanicy czyli tak zwani areostaci i balonami tego nie potrafią, tak sobie myślę i pomalutku się skradam — struś i prawdziwy — siadam, wyjmuję głowę z pod skrzydła, tak się zaspiał nieborak, że aż ziewnął parę razy, ale porwał się na nogi — uderzyłem kijkiem — świstnął — ale i kula i wiatr nie prędzej lecą jak on, nawetby prześcignął mego wilczego szłapaka — z nogi na nogę skakał jak krakowski góral, po górach i skałach, a skrzydełkami podpychał się jak żyd pejsami, kiedy leci na szabas. — A jakie to pustynie, jakie to kraje tak przebiegałem, trudno opisać, a co rzecz dziwna, nigdzie nie zdybałem ani celnika — ani żandarma. Zmieniałem strusie — dawałem po ziarnku grochu, i na drugiego wsiadałem; po słońcu widziałem, że już musi być południe, bo zegarek iść przestał z wielkiego biegu. — Kiedy najechałem na jakieś miasto, pagody, parasole — Chińczyki — przed samym miastem zląłem z mego strusia pytam po chłopsku chińczyka, bo był chłop — jak się zowie miasto, odpowiedział: Sakatmusa. — Chwała Bogu, lecę do najpierwszego magazynu. — Bogaty Kacap sprzedaje herbatę — wołam — cwietcznego, najlepszego czaju — daje mi pudełko —

samej łuczoj. Co kosztuje: cztery karbowańce — szczęściem, że je miałem przy sobie — płacę — nazad wracam do strusia — nawet się nie napiłem ani czaju, ani sznapsu, którym mnie Kacac częstował — pocziwe strusisko czekał. Ucałowałem go, siadam i dalej drała — wszędzie moje strusie czekały, jak na pocztach moskiewskich, trójki na Feldjegra. Kiedy przyjechałem do Aleksandryi do pałacu — do Mehmed Alego, była trzecia godzina po południu i pięćdziesiąt trzy minuty i pół — rzuciłem mu pod nogi pudełko. Oto herbata z samej Sakatmussy. — A w tej samej chwili strzelono z dział na przybycie moskiewskiego konsula do portu. Mehmed Ali mnie uściskał, udarował i byłem na herbacie. Konsul nie mógł się nachwalić herbaty. Mehmed Ali wszystkie a wszystkie swoje interesa zrobił, widzicie, jakie to dziwne rzeczy na tym Bożym świecie; nie filozofy, ale chłop Felah rozwiązał zagadkę prędkich komunikacy — i pokazał, że strusie, oprócz piór do pstrzenia zalotnic i żołądków do trawienia żelaza, na coś innego jeszcze zdadne. — Żeby Car Mikołaj mógł ich zabrać w poddaństwo, pewnieby na nie żandarmów wsadził, pod dowództwem swoich Klejnmichelów, Benkendorfów i Adlerbergów; piszczeliby Moskale i Jermolów by się prosił, by go przeprowadzono w niemieckie żandarmy na strusiach. Do tego kiedyś przyjdzie.

Tęsknił ciągle, jak powiada Julian Duszyński, po W. Ke. Konstantym, o którym nie wiedział, gdzie się podział po wypłynięciu z podziemnego kanału.

— Jednego dnia, powiada on, Soliman Pasza zabrał mnie z sobą do wice-króla. Jak tylko mnie zobaczył, zerwał się stary na nogi! jak mnie porwał w objęcia i zaczął ścisnąć, o mało nie zadusił; myślałem, że znowu trzeba będzie na strusiach powędrować do Sakatmussy, nie w smak mi, bo stłukłem się bez siódła i już w myśli układałem projekt siodełka i musztuka na strusia. Już zacząłem marzyć, że zmienię wszystko w kawaleryi, że Lasalle, Murat, a nawet sam Roźniecki będą przy mnie hetki pętelki. Ja innowator kawaleryi, kiedy Mehmed Ali powiedział; — Pójdiesz i zwiedzisz mi wszystkie piramidy, tobie tylko ufam — zdasz mi raport o wszystkim. Trudna rada, pan każe, sługa musi. Dobrze. — Siadam i jadę. Na dzielnym arabskim rumaku; nie chciałem jechać Nilem, boby mnie gotowe kroko-

dyle schruptać, a te straszne bestye, o takich u nas nie słychać ani na Wiśle, ani na Hnytopiacie pod Berdyczowem. Albo by mnie znowu wożono podziemnymi kanałami na jaką Nową Kaspię, wole lądem. Ale jaki to był rumak. Skarogniady, gwiazdka na czole, od wsiadania tylna noga, po pięć biała — na karku wklęsłość malutka, znak palca Bożego. To znaki, że kto na takim koniu siedzi, to i do nieba i do piekła by zajechał i przyjechał — a po ziemi to jak [nic — szwanku jeździec niezostanie. A wiecie, że u Arabów o białych i siwych koniach mówią, nie puszczaj go pod słońce, bo się jak śnieg topi. Nie czwałuj karym koniem po kamienistym polu, bo mu połupiesz kopyta. Kasztanowaty jak ptak, jak strzała leci — ale jak strzała bryzgnie, kiedy na skałę natrafi. Gniady w przepaść zleci i jeszcze mu nic się nie stanie, ale dla skarogniadych, dla brudnokasztanowatych góry i skały to równina, ich lot, ich siła, to wieczność. Kiedy zobaczy zbójca Beduin, że go na skarogniadym albo na brudnokasztanowatym gonisz, nie ucieka; staje i głowę oddaje pod miecz, bo wie, że nie uciecze. I mój był skarogniady, ale jaki. Żeby go przyprowadzić na grób Wacława Rzewuskiego, toby zmartwychwstał. Żeby go zaprowadzić ks. Romanowi Sanguszcze, toby zapomniał wszystkie męki Sybirskie i Kaukazkie, a skoczyłby na niego, jak młodzieniec ośmnastoletni. Myślałem o Romanie, jakby on na tym koniu liczył pułki Ukrainy i jakby je prowadził do Kijowa do złotej bramy. Książniu Romanie — krwi z krwi naszej — kość z kości naszej — Kołyb jeszcze wojna była — pobaczyłab tebe uła.

Pędzę, jak Farys Adama Mickiewicza, i wszystko mi z drogi, i jam Emir — Sulejman Bej — taki dobry jak Tasz Ulfera — i pędzę, i przez morze piasku przyleciałem pod Piramidy i na mnie, malutkiego szlachcica polskiego, wielki i Piramidy jak na Napoleona Wielkiego patrzyły. On był wielki, jak ten świat, utwór Boży po Bogu pierwszy — a ja szlachcic polski — i to nie mało.

Piramidy to ogrom, ani szerokości, ani wysokości okiem objąć nie można, nie ma im końca i początku, jak obłokom nieba — a każda z jednego całkowitego kamienia. Powiecie mi, to niepodobna — zaraz wam odpowiem, że ybście mnie nie przerywali. Te Faraony i te Sesostrysy egipskie, to mieli se-

kret robienia takiej oliwy, że jak nią poleje kamienie, to wszystkie zaraz się roztopią w jedną masę — a taki proszek, że jak nim posypią, to cała massa zaraz skamienieje w najtwardszy granit. I tym sposobem całe te olbrzymie budowy ujednokamienili. A wiecie, że chcąc dojść do samego wierzchołka, trzeba dwadzieścia pięć dni podróżować; po wschodach są osły na stacyach porozstawiane, jak pocztowe konie na moskiewskich traktach. Co stacya, co pół stacyi karczmy i żydzi — tako nasi — Berdyczowscy — Brodscy; iluż to ja tam znajomych poznałem. Jehel z Berdyczowa, Mejorko z Cudnowa, Srul z Piatki, Icek z Kodni — jak litanią wszystkich świętych, a do każdego trzeba mówić, módl się za nami, bo dalibóg pocziwie żydzisko — i napoili i nakarmili — a jarmułka w rękę — takie uszanowanie przed panem, szlachcicem, aż się na płacz zbierało — a jakie szczupaki z cebulą, z chrzanem, z pieprzem, bo wiecie, że na piramidach wszędzie stawy i wszędzie je żydzi wyarendowali. Piękną sobie arędę zrobił Mehmed Ali — propinacyi nie zaprowadzał, jak nasi modni panowie, arędę: ryba na stół i pieniądze na stół. Kwartałami z góry, nie na poczekanie, a jakie łoszczyzny — kugle — makagi to aż strach. To prawda, że jak bieda to do żyda, ale to nie dobrze, że jak po biedzie, to po żyzdzie, ale i to niestety prawdą.

Ze trzy tygodnie przeszło, tak mi czas schodził, jeżdżąc po piramidzie, że myślałem sobie, że jestem na Ukrainie. Żydóweczki takie piękne, że aż ach wej — i trzepaczki i kozaczka wycinają — i w przysiudy i w hołubce. Nie darmo nasz ukraiński poeta, kiedy w pieśni przeprowadzał Zbawiciela świata, z ogrodu Jericho — żydem eskorty kazał ciąć kozaka, w przysiudy i hopcaka, zapewnie to musieli być żydzi z Brodów i Berdyczowa, tak jak teraz siedzą na arędzie, w karczmie piramid.

Nie pamiętam już którego dnia, ale było bardzo wysoko, po wschodach się drapią, skarogniady się rwie, myślę, blisko musi być karczemka, bo te dżamety arabskie tak nawykają do karczemek, jak nasze ukraińskie konie — węchem czuje żyda, a gdzie karczemka, to stój; jaki pan taki kram. Słyszę, muzyka rzempoli, i skrzypka i cymbały — a taki hałas, takie tańce, jak gdyby tam sam pan Twardowski rej prowadził a karczma Rzy-

mem się nazywała. Zsiadam z konia, najmytowi oddałem konia — wchodzę —

Jedzą, piją, fajki palą,
Tańce, hulanka, swywola-
Ledwie karczmy nie rozwalą. —

Myślę sobie — ot to i Twardowski — a z ukosa patrzę na bok, czy nie wyskoczy gdzie z kielicha djabeł, sztuczka Rusa. Nie Twardowski to prezydował, ale coś lepszego — wiecie kto — oto mój Kostuś, Jego Cesarzewiczowska Mość, naczelny wódz. We front i melduję się na rozkazy. Zaśmiał się Kostuś serdecznie, aż mu miło się zrobiło, bo myślał, że jest na Saskim Placu — takem się gracko zameldował, aż zawołał — Różniecki, Czarnowski, patrzcie — dobrze; dobrze — a potem mnie poznał i uściskał. Koło niego pełno brodaczków, kacapy takie — jak prawdziwe capy — a żegnają się krzyżem świętym a piją wódkę, wino jak smoki; mówi: — To moje Starowiercy, to dziś moja szkoła podchorążych i na uche mi domówił: — jak wrócimy do siebie, do Warszawy, to pogolę, postrzygę jak buncy i oddam Czarnowskiemu, żeby z nich zrobił ułanów i strzelców polskich, wtedy będą, zobaczysz!

Hulaliśmy kilka dni z sobą i co dnia byliśmy bez pamięci. I Starowiercy takoz; z wódką modlą się, z winem radzą, ale się nie kłócą i nie biją jak nasi Polacy, demokraci — trzymają się przysłowia: mało mów, a wiele pij. I był porządek między nimi, a jak który co językiem przekroczył, to zaraz Asawuła za kołnierz — z za stołu wyprowadził — i w sieniach porządnie kijami skórę wygarbował i nazad za stół i do szklanki. Myślałem, że Kostuś ten zwyczaj wprowadził, ale on mi odpowiedział, że nie, że to jeszcze przed Narodzeniem Chrystusa Pana było w prawie i we zwyczajach Starowierców. Brawo, niech żyje takie wyznanie, trzebaby je wprowadzić do naszych posiadzeń i kótek i do mitingów angielskich.

Kostuś wysyłał na wszystkie strony, do Azji i do Europy swoich brodaczków Starowierców — w emisaryuszne jak to mówią po emigracyjnemu — i nic więcej nie kazał mówić tylko: Konstanty Pawłowicz nie umarł, żyje i przyjdzie. — I oni żegnali się krzyżem świętym, popijali winem i wódką wychodzące i szli: nad Dunaj i za Dunaj — nad Kubań i za Kubań — we wszystkie zie-

nie rosyjskie i sławiańskie, do Grecyi nawet, i tam gdzie wyznawano Błahocześć. A nawet do Paryża, Londynu, Wiednia i Carogrodu, gdzie można było spodziewać się zdybać Polaka albo Sławianina, albo Błahoczestycza. A każdy z tych wysłańców był przekonany, że o dni kilka tylko poprzedza Konstantyna Pawłowicza — i tak głosił pod największym zaklęciem, na zgubę ciała i duszy, i pewnie mu musiano wierzyć, bo kto wierzy, temu uwierzą.

Kiedy mówiłem Kostusiowi, czemu sam nie idzie, odpowiedział: — Zapomniałeś Austerlic, wiesz, że ja wojować nie lubię — przygotowuję, organizuję i posyłam — niech się kpy biją, a świat poleruje — a ja tu z wysoka na to wszystko będę patrzył, tu mi dobrze. — I prawda że mu było dobrze. Bejwel Skomorowski, bo to on trzymał karczmę, tak mu we wszystkim wygadzał, jak wrzodowi, ale też za to tęgie pieniądze zbierał i w złocie i w srebrze; gdyby kiedy na Ukrainę powrócił, toby pewnie karczmę w Skomorochach wystawił na tysiąc pijaków — i z całą swoją rodziną, z Siurą — bachurami szynkowałby wódkę i miód. — Broń Boże piwo, bo to niemiecka rzecz — piwo i kartofle — aż pfe o tem pomyśleć.

Nie chciał Kostuś, ażeby z nim został, wyprawił nazad do Mehmed Alego, powiadając: — Ja tu bez ciebie się obejdę, a ty tam jesteś potrzebniejszym, organizuj, musztruj tych Muzułmanów; ja do tego się mieszać nie mogę — a zaśpiewajcie tam Mikołajkowi Allach — Allach, żeby on zawołał Aman.

Wróciłem, a kiedym mu opowiedział wszystko co widziałem, bardzo był kontent, powtarzał: To dobrze — tak trzeba — lud prosty w książki nie wierzy, a wierzy w zmartwychwstanie, w upiórów, w cuda. Samozwańce już nie raz o mało co nie zgubili ogromne państwo tych przeklętych rybaków, tak zowią Turcy Moskali — bałykczy — noże też w końcu zgubią Juszałach. Rozumny to człowiek, ten Mehmed Ali, choć Arnauta, znał historią i znał ludzi. Więcej wyprowadzili w pole ludu Dymitrowie Samozwańcy, Jemiołka Pugaczew, jak Konstytucye Zielonej Księgi, Pestela, Murawiewa i innych rozumnych sprysięgłych. Więcej rozumiano Konstantego z jego żoną Konstytucyą, jak prawa konstytucyjne angielskie, francuzkie, a nawet amerykańskie. — Broszury, dzienniki, teorye brzęczą jak mo-

skiewskie kołokoła — a lud nie wie, w jakim kościele dzwonią, na co i po co, i siedzi cicho. A jak Samózwaniac się pokaże, to lud leci, poznaje nieznanego, i za nim idzie na ognie i miecze, bo widzi — i Bożą wolą w cudzie uznaje. Lud zawsze jest i będzie ludem. Dla szlachty, pisma i przekonanie — dla ludu przykaz i rozkaz. — Dla ludu cud i posłuszeństwo. Tak rozumował Mehmed Ali Arnauta i miał prawdę. W nagrodę mojej ostatniej posługi dał mi trzy okręty naładowane bawełną; w kasie pieniędzy nie było, Haremy wszystko wybrały na manele. Bo Turczynki to takie same, jak Francuzki, jak Polki, jak kobiety całego świata. — Przymili się, umizgnie, pocałuje, daj kochanku — na trzewiki — na falbany — na dyftyki — na brylanty, a wszystko daj i daj — a im mąż starszy, tem więcej daje. Ale ja kontent byłem i z bawełny, wziąłem pozwolenie i powędrowałem do Włoch.

Opowiadania Juliana Duszyńskiego o piramidach nikt kontrolować ani myślał, aniby się poważył, ale o bawełnie to była prawda, stwierdzona świadectwem pułkownika Szulca i pułkownika Kuczkowskiego, Achmet Beja, zostających w służbie egipskiej. Przyświadczyli oni, że Julian Duszyński za doskonałe wyuczenie dwóch pułków ułanów dostał w nagrodzie bawełny na trzy statki ładunku — sam o to prosił — mimo namawiań Ibrahim Paszy i Solimana Paszy, którzy go bardzo cenili, jako dzielnego jezdca i dobrego instruktora, dał dymisyą i dostał jako pułkownik — talmdży (instruktor) Suleman Bej. Z całym swoim ładunkiem przybył szczęśliwie do Liworno, i tam w stroju tureckim, otoczony niewolnikami i sługami białymi i czarnymi, zaprezentował się jak drugi Beppo.

W Liwornie podówczas był karnawał. Julian Duszyński w stroju egipskim, jeszcze nie zreformowanym — w zawoju — w tytykach, lśniący złotem, srebrem, drogiemi kamieniami; zbrojny w broń kosztowną, zaprezentował się władzom miejscowym i konsulom zagranicznym; stanął w pierwszym hotelu — żył hucznie i dwornie. Sulejman Bey, Renegat, mówiący i dość dobrze wszystkiemi prawie językami Wschodu i Europy — układu ze wszystkiemi cechami dobrze wychowanego i dobrego towarzystwa człowieka — a przytem bogaty w złoto, bo zaraz po przyjeździe bardzo korzystnie sprzedał swoją bawełnę, dość było

uroku i tajemniczości do zrobienia z niego nadzwyczajnego człowieka. W Księżę Toskanii przyjmował go na swoim dworze — wszyscy konsulowie i arystokraci kraju przyjmowali go u siebie i bywali u niego. Piękne Liwurnianki i czarodziejki Florencyi lubiły zalecanki i dary hrabiego Renegata. Jedna z nich hrabina M., którą nie wiem dla jakich powodów zwano la piccola Kontessina, najwięcej wabiła ku sobie naszego Duszyńskiego.

Kontessina już dochodziła wiekiem lat trzydziestu, wiek, w którym kobiety nie lubią nawet sobie samym zdawać rachunku przeżytych lat od urodzenia, ale była zgrabną, piękną nawet a nadewszystko zalotną — choć nieuboga, lubiła prezenty i zabawy, tak zwane przez Francuzki partier de plaisir — opłacane nie przez siebie — bez żadnego uczucia szlchetnego, bez zasady i wyobrażenia o cnocie — ale jak najregularniej uczęszczająca na msze, na spowiedź i przestrzegająca postów w środę, piątki i soboty, a zatem religijna. — W młodości wyszła za męża za niedowarzonego artystę, który zgrawszy się i nabroiwszy figlów, drapnął, jedni mówią do Ameryki, drudzy do Tunis — i już o nim od lat ośmiu nie służyło. Kontessina nie była wdową, nie była mężatką, ale prowadziła wolne życie, nie odmawiając sobie żadnej przyjemności, patronowana przez księży, miała dostateczną obronę w wyborowym towarzystwie — żalowano ją, ceniono, była bohaterką romansu, zawsze w romansach.

Mąż Kontessiny miał być bardzo przystojnym człowiekiem, brunet i oczów i włosów czarnych, wysokiego wzrostu, gładkiego lica. — Nasz Duszyński miał włosy jasne, oczy błękitne — wzrostu miernego i twarzy zeszepeconej ospą.

Kontessina widząc złoto i klejnoty Sulejman Beja, zaczęła pół-zwierzaniem się, pół-podejrzaniem, zgrabnie roznoszonymi przez opiekunów księży, rzucać domysły między towarzystwo, że Sulejman Bey nie jest kim innym tylko jej mężem, hrabią Artystą, jej Karolem — w świecie się śmiano, szczególnie ci, którzy znali Artystę, że włosy pobledniały, oczy zniebieszczały, wzrost zmalał na wschodzie od słońca — ale jak djabeł albo ksiądz weźmie kobietę w swoją opiekę i z nią się sprzymierzy, to wszystko dokaże. — Do Duszyńskiego zaczęli chodzić księża przemawiając do jego sumienia, z początku nie rozumiał, ale

jednego z nich przy kieliszku wypowiadał — i dowiedział się o całej intrydze — zaśmiał się — powiedział: — młoda, ładna mój księżu, po co tu tyle korowodów, przyprowadź, my mamy prawo mieć tyle żon, ile wyżywić możemy. Bóg wie, co się tam dzieje z Sasafrasą — niech jej miejsce zastąpi — sic fata tulerunt — a tobie księżu dam porękawicze, zostaną jej Karolem, czym chce. — Książd niby to się gniewał, niby zżymał, ale w końcu dał się uchodzić i przyprowadził i zainstalował Kontessiny w haremie Sulejmena Beja.

Zaraz księża ogłosili, że całe znaczenie, potęga i bogactwo Sulejman Beja, przywiązane do jego nazwiska, i do jego dzisiejszej religii — że dla możności robienia dobrych uczynków musi zostać przy niej, że Chrześcijanka może być żoną Muzułmanina, na co przytoczyli przykłady z historii małżeństw Sułtanów z księżniczkami greckimi i serbskimi, że Kontessina wraca do swego męża, że kościół nie ma nic przeciw temu, że posługami duchowieństwu, może zbawić duszę męża od piekielnego ognia — a swoją zaprowadzić do raj. Wszystko ułożyło się jak najpiękniej — a Sulejman Bej, jako pierwszy i zuchwały reformator, pozwolił swemu haremowi bez zasłony ukazywać się na balach i zabawach publicznych. Dzienniki, mianowicie francuzkie, oklaskami osypały ten postępną gruntowny, tę reformę radykalną, Muzułmanów Egiptu — i przy tem runęły gromy na fanatyzm Muzułmanów Stambułu.

Dziwne to było życie Duszyńskiego w Liwurnie, harem z żoną umówioną z księżami za rzerzańców — pieniądze leciały i jedne drugich dognać nie mogły; brylanty i tyftyki wychodziły z domu i już nie wracały więcej, a po czterech miesiącach, jednego dnia Kontessina, wpatrując się w twarz Juliana Duszyńskiego — zawołała: — Ach ja nieszczęśliwa, to nie mój mąż, nie mój Karol, ach ja nieszczęśliwa! — I wybiegła z domu — wprost do kolegium ojców Jezuitów. Jezuici w to się wdali, Kontessina została oczyszczoną z winy i grzechu — Julian Duszyński z reszty pieniędzy i z bardzo małą kwotą ruszył do Paryża.

Do Paryża przybył Duszyński w chwili, kiedy wyszła broszura Janusza Woronicza o Dynastji i Monarchji w Polsce. Znalazłszy przy księciu Adamie Czartoryskim swojego krewnego cnotliwego i zacnego Polaka Hipolita Błotnickiego — i wielu

innych znajomych i przyjaciół Ukraińców stanął przy stronnictwie monarchicznym. — Na jednym z posiedzeń stronników monarchizmu Duszyński był człowiekiem praktycznym, człowiekiem prawdy — i okrzyknięto go za bałamuta, za marzyciela i za waryata. Taka go sama spotkała przygoda, jak Wacława Rzewuskiego w czasie powstania, na radzie pod Krasnosielką.

Wacław Rzewuski, ten dzielny mąż, że tak powiem łaską Bożą przeznaczony na Hetmana Ukrainy, na wodza szlachty polskiej, wymowny, hulaszczy, waleczny, doświadczony i rozumny — między pankami i szlachty Podola i Ukrainy, był orłem i sercem i głową, ale jastrzębie nie chciały na to pozwolić, opierając się na śmiesznej zasadzie sponiewieranego monarchizmu, że każdy szlachcic polski zrodzony do korony, że ma prawo do korony — i oni chcieli być Hetmanami. Wacław Rzewuski mówił obszernie, poetycznie, o obowiązkach wodza i partyzanta — i między innymi rzeczami jak się orientować w stepach, poznawać północ, południe, wschód i zachód, po obrośnięciu drzewa, po schyleniu się trawy — bliskość lub oddalenie zamieszkałych miejsc po ptakach i innych przyznakach — a ludzie prywaty i występku, chodzili między dobroduszną a ciemną szlachtą — i mówili — co on nam prawi o dębach, o mchu, o gołębiach — nam trzeba Moskali i bić Moskali — szlachta piła i krzyczała prawda — precz z Farysami i obrali na Hetmana niedołęgę starca, który zgubił powstanie, a Wacław Rzewuski, który mógł je poprowadzić, jak wodzili Wykowsy i Czarnieccy, zginął jak najeźdnik pod Lewuchami.

Kiedy Duszyńskiemu czytano foliały rozpraw i broszur i dzienników, i manifestacy i protestacy — on na to wszystko kiwał głową, powtarzając: co tu rzeczy — co tu rzeczy — a prócz króla nic do rzeczy. — Mojem zdaniem — wydrukować kilkadziesiąt tysięcy egzemplarzy kalendarzyka z nagłówkiem: — Adam pierwszy, Król Polski, Wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki i t. d. i t. d. — a potem ministerya — urzędy cywilne i duchowne — Hetmanów pułki — piechoty — jazdy — artyleryi — a wszędzie naprzeciw dygnitarstwo — stopni, próżne — białe miejsca — tak, żeby każdy mógł sobie powiedzieć, i moje nazwisko może tu będzie położonem. — I każdy będzie

stronnikiem monarchy, który będzie mógł dawać urzędy i stopnie. Przy tem wybić monety złotej, srebrnej i miedzianej, pewną ilość z wizerunkiem króla — ale nie na jakichś tam kompozycjach metalowych, na pamiątkę i do numizmatyki, ale na dobrym, czystym kruszczu, dobrej wagi. Bo u ludu ten królem, kto urzędy, stopnie rodzaje, kto monetę bije, ale prawdziwą, bo jaka moneta, taki król — prawdziwa, prawdziwy — fałszywa fałszywy. A zobaczycie, że więcej skutku zrobi takie prowadzenie sprawy, jak rozprawy i broszury, ze wszystkimi artykułami choćby i kanonicznymi — bo przekonywać przekonanych nie ma co, — a nieprzekonanych pismem nie przekonasz. — Śmiano się, o to Turek, o to barbarzyńiec. — A Duszyński wrócił do fantasmagorycznego istnienia, opuścił Paryż i przyjechał do Bourges udawać Naboba.

Nakładł w kilka skrzynek tłuczonych kamieni z piaskiem, z wierzchu pokrył złotem i srebrnem pieniędzmi rozmaitych krajów. Po gazetach ogłosił, kto jest i że wie znaczne skarby do rozdania między swoich dalekich krewnych — i znalazł i krewnych — i porzucone kochanki, i nawet synów nieprawego łoża — skarby to pońeta, a emigracya to mus do spekulowania czy to na polityczne, czy to na prywatne wyprawy.

I tak jedna oficerka, już dawno nie rachująca swoich lat, ale jeszcze fertyczna, zagrała na fortepianie i zaśpiewała dumę ze wspomnień wojny hiszpańskiej. Duszyński się rozplakał, przypomniał kraj, w którym noga jego nigdy nie była — wyprawę wojenną, o której nigdy mu się nie marzyło tylko z opowiadań, i kochankę, która w Hiszpanii po polsku śpiewała — patrzył — patrzył — oficerka płonęła w rumieńcach, bo była zawsze za nadto rumiana — ukląkł nasz bohater, a bohaterka rzuciła mu się w ramiona — poznali się — tak się niegdyś kochali nad Ebrem i tak nad Ebrem śpiewali. Duszyński brał Ebr za Słucz rodziną — a ona w duszy sobie mówiła, że to Pilica. Ale szczątki brylantów i tyfteków egipskich rzucone były pod nogi, w darze, poznanej kochanki — i o tym romansie dziwne rzeczy pleciono w mieście. Nawet jeden z emigrantów, kandydat na podsędka z Wołynia — przyznany w kontrolach francuzkich za wielkiego podczaszego korony (grand échanson de la couronne) napisał poemat — wierszem nie rymowanym, trochę przydłu-

gim, dla lepszego zrozumienia rzeczy, o tej wiernej miłości — wystajej ale ognistej, jak węgierski lokaj; publikum wierzyło. — Kochanków miłość, wysnuta z iluzyjnej czyli zmyślonej przeszłości, może była lepsza, jak gdyby przeżuwała rzeczywistą przeszłość, bo nie było zwiędnięć i ruin dla tych, którzy nie znali kwiatu w rozwoju i życia swojego w kwiecie.

Razu jednego młody porucznik, krasiej wody, w rozmowie zoologicznej, oświadczył, że najszlachetniejszym zwierzem między wszystkimi, nie wyłączając konia i lwa, jest wół — siwy, z wielkimi rogami, ukraiński, taki, jakich sotkami Ukraina wysłała do Włodawy i do Ołumańca — wszyscy się śmieli i żartowali a Duszyński przypatrywał się młodemu podporucznikowi i lzy mu się kręciły w oczach: Jak się ty nazywasz — zawołał — a kiedy ten mu powiedział imię i nazwisko — rzucił mu się do szyi, mało nie zadusił w objęciach — łkając — Florek — Florek — Florek, to ty moj syn — i bez zająknięcia się zaczął opowiadać swój romans z matką Florka: — Szczęśliwa to była chwila, pamiętam jak dziś, podziwiałem jej wdzięki, na kępie, między oczeretami, ależ bo była piękna; takich piękności i w Hiszpanii i w haremach Wschodu nie masz, podobna była do Florka — ale to kobieta, to co innego — za kępą był staw, a za stawem łąki i na niej zagony wołów. Salusia, bo tak się nazywała, nieprawda Florku — zaczęła się tulić do mnie i przestraszona szeptać — on tam — on tam — kto on — patrzę — aż to mężulo de nomine — objeżdża swoje woły — bo był zawołany wolarz — przytuliłem do siebie Salusię, by jej przestrach odegnąć — i widzicie, że wrażenie o wołach zostało w synie. Biedaczka może się bała, może zazdrościła wołom, bo to kobieta zawsze kobietą, choć psoty płatała, choć do mnie się tuliła, chciałaby, żeby i tamten był u jej nóg, a nie przy rogach wołów — oj kobiety, kobiety, one na wspak tych odalisk wschodu, chciałyby mieć haremy z mężczyzn, byle im pozwolono — zobaczylibyście, coby to było. — Ale potem o tem — inną razą — a teraz widzicie, że Florek, jak bałwochwalca Egipcyanin czci woła Apisa — mój Florku — mój ty synie — czysty portret Salusi — chodź, niech cię uściskam. —

Ledwie wstrzymano Florka od obicia potwarcy — ale widząc, że wszyscy się śmieją i on zaczął się śmiać. Duszyński po

kilka razy zapłacił długi karciane i inne za Florka — i jak to mówią, od stóp do głów oporządził znalezionego syna, i karmił wysmienitemi befsztykami, żeby ugruntować wrażenie o szlachetności siwych i rogatych wołów.

Po tym wypadku zjawily się dawne kochanki Duszyńskiego — Francuzki, Hiszpanki, Niemki, Włoszki, Polki a nawet Kreolki i Murzynki, bo Julian w bohaterskiej swojej duszy przyznawał się do uczestnictwa w wyprawie St. Domingo — wspierał w Generała Małachowskiego Kazimierza i w pułkownika Rusockiego, że z nimi był, a ci ludzie prawdy, rycerza czynu, nie przypominali sobie, ale i nie zaprzeczali. — W takim był usposobieniu Julian Duszyński, że gotów był się przyznać do ojcostwa Faustyna Suluka i całego jego ministerstwa. A synowie i córeczki, poczęte w onych fantasmagorycznych peregrynacjach, spadały gradem na Duszyńskiego — gradem dziurawiły jego kieszeń już i tak dziurawą. Jak tylko która gryzетка, rzucona na bruku, według naszego wyrażenia się, przez kochanka, nie miała za co zjesć śniadania, jak tylko który gamin, zanadto długo wałęsał się po ulicach w chłodzie i o głodzie, zaraz podawali petycye, dopraszające się o ojcostwo Duszyńskiego — z induktem romanowej awantury — i dostawali mniej więcej brzęczącej monety.

Żaden hebrajczyk, dawnych czasów, starego zakonu, żaden Muzułmanin haremów Wschodu, żaden Monarcha zalotny — nie miał tyle potomstwa, ile go miał Duszyński.

Jednego dnia przyniesiono mu z poczty trzydzieści i dwie proźby z Chateslerault — dopominające się o ojcostwo Duszyńskiego. Julian czyli Sulejman Bey był w siódmym niebie radości i pokusy — pokazywał te proźby i opowiadał:

— Wy może nie wiecie, co to było w tem Chateslerault — świat nic podobnego nie słyszał i słyszeć nie będzie, otóż ja wam opowiem: Siódmy pułk Nadwiślański ułanów, w którym podówczas byłem porucznikiem — ale jakim — śliczota — jeszcze większa jak Florek, ciągnął na wojnę do Hiszpanii. Pułkiem dowodził Konopka — dzielny żołnierz — dzielny szlachcic, ale miał na zębie, do Francuzów, za jakąś tam siostrzyczkę — czy kochankę — nie wiem dobrze — której huzary Subérwika figla splełali, jak opowiadała biedaczka, mimo jej woli — jak oni mówili, z dobrej woli, z patryotyzmu dla Francuzów. Konopka

postanowił się zemścić, wywiedział się, że huzary byli rodem z Chateslerault (Szaterleo) — że w tym mieście były najszykowniejsze kobiety Francyi, bo to jest rzeczą dowiedzioną, że jeśli pięknością, uczuciem, talentami nawet mogą innych narodów kobiety równać się, a nawet przewyższać Francuzki, szykownością nie. — Jak tylko przyszlśmy do tego sławnego miasta, Kopopka z oficerami ruszył na wizyty i na zaprosiny na bal — w obozie. Obóz był o ćwierć milki od miasta, pod pięknym gaikiem, oświecenie w ognie bengalskie było cudowne — wszędzie trofea ułańskie — orły i cyfry Napoleona — orły polskie — przysmaków, jadła, napitków, ryczałtem, jak to mówią po uszy, jak u szlachcica polskigo, ale nic piękniejszego nie było, jak te panie, jak te panienki śliczne, figlarne, a takie szykowne, że aż do tej pory jeszcze człowiek młodnieje na wspomnienie o nich; za nic huryski rajy a nawet samego nieba. Choć wielkie panie, takie były czarodziejki, jak gryzetki czy loretki, za któremi biegają po bulwarach Paryża najślawniejsi nasi Jenerałowie polscy — zawsze gotowi do awansu, choć wiedzą, że w końcu konieczną się stanie rejterada. — Tańczyliśmy i umizgaliśmy się; po chwili, pułkownik prosił wszystkich mężczyzn, by pić zdrowie Cesarza; stanęli na wezwanie — szampan zaszumiał w kielichach i pili, ale w tej samej chwili ułani pod bronią płotem przegrodzili ich kobiet i frontem idąc, spychali do miasta. Myśmy sami zostali z kobietami; co tam było, wy wiecie — nie trzeba wam mówić — ale dalibóg nie było żadnego krzyku — żadnego płaczu, tylko — mon ami, mon ami — byliśmy przyjaciółmi, i któżby nie był przyjacielem; byliśmy w niebie, i choćby człowiek po śmierci poszedł do piekła, zawsze i tam powie: byłem w niebie. — Mężczyźni, choć protestowali, grozili, zagoniono do miasta, chwała Bogu bez żadnego zabójstwa, nawet bez rany i pobójki. — Nazajutrz dzień dobrze słońce w górę weszło, kiedy się skończyło nasze niebo. — Musieliście widzieć dwa obrazy sławnego Creuza: Jeden przedstawia dziewicę, idącą na spotkanie kochanka, na rendez-vous: wszystko na niej wyprasowane, wychuchane, ani zmięcia ani rozpięcia, jak to mówią u nas w Polsce — w ręku kwiaty świeże barwą, świeże wonią — oczki błyszczą zalotnie, trochę w nich strachu — więcej ciekawości. Takiemi były nasze szaterloranki,

kiedy szły na tany. — Drugi przedstawia tę samą dziewicę wracającą ze spotkania — w szatach luby nieład, pełno zmięć, pełno rozpięć; kwiaty pochyliły czoła w dół, i oczki w dół spuszczone, łzawe rozkoszą, miłośne wspomnieniem i żalem. — Takiemi były nasze szaterloranki wracające z tanów. Trąbki zagrały — na koń — na koń ułani, i poszliśmy spiesznyim pochodem.

Ten wypadek tak był niespodziewanym dla miasta Chaterlerault, że kilka dni przeszło, nim mieszkańce się opamiętali i do siebie przyszedli — i zdecydowali się na podanie skargi do Cesarza. Już byliśmy w Hiszpanii i właśnie kiedy pod Bilbao rozrobiliśmy w puch cztery bataliony Anglików, tych Dżonbulów, wyspiarzy, czego nigdy nie bywało przed nami — żadna jazda tem się pochwalić nie mogła — takeśmy się gracko spisali, jak w gajku pod Chaterlerault — kiedy przyszedł rozkaz od Cesarza Napoleona, żeby, pułkownika Konopkę rozstrzelać i ułanów przedziatkować — i resztę rozebrać po innych pułkach. Marszałek Suchet już był posłał raport o naszym zwycięztwie — więc wstrzymał się z wykonaniem wyroku, kazał iść dalej i bić Anglików. Szliśmy i biliśmy i żaden nie pomyślał o wymknięciu się wyrokowi — taka to szlachta polska — tacy to ułani polscy. Właśnie w dzień, kiedyśmy Anglikom skropili skórę porządnie pod Kindad-Rodrigo — przyszedł rozkaz Cesarza, odwołujący wyrok, wracający nam cześć i dobre imię — a Marszałek Suchet dodał: — Cesarz uważa tę psotę za fraszkę, za lat ośmnaście będzie miał dzielnych ułanów z Chaterlerault. I od tego czasu pokolenie nowonarodzone zowie się — mali Polacy, ułani. — Widzicie, jacy to my gracze — i rzucił trzydzieści dwie proźby do przeczytania.

Zmieszał się cokolwiek, jak mu przeczytano na każdej proźbie, wybieram się w drogę, by uścisnąć papę, by upaść do nóg papie — od mamy przywieść wspomnienia papie. Ale jeszcze gorzej było, kiedy się drzwi otwarły i weszły trzy koczodany, trzy czupiradlice już podstarzałe, mieniące się Irma, Adelaidą i Leonidą z Chaterlerault i rzuciły się w objęcia Dnszyńskiego. Jak Twardowski na takie acerbum dictum, ku drzwiom spozięrał, ale odważniejszy udawał, witał, przebąkiwał: — była śliczota, a teraz, teraz, widzicie, co się zrobiło — prosił siedzieć — siadły, rozgospodarowały się, wszyscy goście się powynosili.

Przypomnień tych nikt świadkiem nie był, ale na drugi dzień nie stało Juliana Duszyńskiego, zniknął jak kamfora — do mieszkania jego zostały trzy Szaterloranki, nad trzema kuferkami, przewracającymi potłuczone kamienie i piasek, z wykrzyknikami *oh le farceur!*

W kilka dni później była wydrukowaną wiadomość w gazetach, że Jenerał Chrzanowski pod przybranem nazwiskiem Jenerała King wyjechał do Stambułu i zabrał z sobą, jako radcę, adjutanta i tłumacza sławnego wędrowca Wschodu Juliana Duszyńskiego, znanego tam szacownie pod nazwą Sulejman Beja.

W Stambule, Duszyński człowiek fantasmagonii, nie mógł się zgodzić z Jenerałem Chrzanowskim, człowiekiem realizmu. Duszyński chciał Czerkiesów pchnąć na Moskwę, za Kubań, Bośniaków na Austryę, angielskimi pieniędzmi skojarzyć Kiwę z Boharą i odświeżyć Moskiewskie tatarskie jarzmo — wywołać z cieniów W. Ks. Konstantego i posłać go Samozwańcom w goście do Cesarza Mikołaja, odświeżyć w cesarstwie rossyjskiem zieloną księgę nadziei Pestela i Murawiewa a w Polsce Templaryuszów, Majewskiego i Piotra Moszyńskiego — jednym słowem, zamącić świat, jak kolory w Kalejdoskopie. Wszystko widział w różowym kolorze i wszystko uważał za podobne — o swój byt nie dbał, o swej przyszłości nigdy nie myślał. Jenerał Chrzanowski, człowiek doktryny, rozumu i rachunku, robił to, co mu kazał Lord Ponsorby, nigdy więcej, częściej mniej, żeby nie zakompromitować swego osobistego bytu, i za każdym zdarzonym wypadkiem, zabezpieczał swoją osobistą przyszłość — przez duch krytyki, we wszystkim widział trudność i niepodobieństwo. Takie dwie sprzeczności w charakterach nie mogły iść z sobą w parze w polityce. Są ludzie, którzy utrzymują, ale trudno temu uwierzyć, że sprzeczność w charakterach podsycą i utrzymuje miłość, że trzeba koniecznie, aby para miłosa kłóciła się i biła się nawet, aby potem mogła się godzić i całować. To mniemanie stwierdza ową gadkę o skargach kobiet moskiewskich — mój mąż mnie nie kocha, bo nie bije — może być w miłości, bo kobiety to dziwne, niepojęte istoty — a w polityce, między mężczyznami, to nie — zgoda w charakterach, w dążeniu przynosi tylko skuteczność w działaniu.

Jenerał Chrzanowski siedział zamkniętym w mieszkaniu po-

sła angielskiego, rzadko się kiedy pokazywał w towarzystwach, rzadko w mieście; pracował nad temi projektami organizacji wojska ottomańskiego, które potem zrecznie zastosowane, czyli wprowadzone w życie przez Seraskiera Rізę Paszę, stworzyły siłę zbrojną, potężną i nieprzebraną, Państwa. Piękna to praca Jenerała Chrzanowskiego, piękna posługa oddana przez księcia Adama Czartoryskiego, w imieniu Polski, najwierniejszemu jej sprzymierzeńcowi, cesarzowi ottomańskiemu.

Duszyński ciągle przebiegał miasto mużułmańskie w turbanie, jako Sulejman Bej, miasto chrześcijańskie w kapeluszu, jak Julian Duszyński, wszystkich nawet Ormian i żydów pobudzał do wojny na Moskwę.

Na kilka czasów przed bitwą Nezibską Lord Ponsorby przedsięwziął postawić na czele wojska ottomanskiego Jenerała Chrzanowskiego. Duszyński ogłosił po całym mieście, że Jenerał Chrzanowski, jak drugi Cezar pójdzie, zobaczy i zwycięży Egipcyanów. Poseł rossyjski zaprotestował przeciw nżyciu Jenerała Chrzanowskiego. Lord Ponsorby wyrobił firwan mianujący naczelnym wodzem Jenerała Chrzanowskiego, dał mu go, polecił pośpiech, bo wiedział, że w skutek protestacyi, w kilka dni, musi być odwołanie, spóźnił to odwołanie i myślał, że Jenerał Chrzanowski stanie się Cezarem dla Turcyi. Duszyński naglił do podróży, ale Chrzanowski wiedział o wszystkim i rachował. Na czele wojska stanąć mogę, ale czy pobiję, czy nie pobiję nieprzyjaciela, to jeszcze niewiadomo — rachował bagnety, szable, harmaty, mechanizm wojsk, pozycye, jakie zajmują, ale nie rachował ani sprawy tureckiej, ani sprawy polskiej — rachował, coby się stać mogło z naczelnym wodzem po przegranej, ale nie kombinował, coby było z Polakiem po wygranej — nie dojechał do Neziba, zatrzymał się kilka dni w drodze i doczekał się odwołania i zaraz pierzchnięcia wojska ottomańskiego.

Jenerał Chrzanowski wrócił do Paryża z zapewnioną pensją angielską, z nienadwyreżoną sławą i reputacją wojenną, z imieniem nawet Wielkiego Wodza do przyszłej wojny, jako nadzieja organizacji wojennej Polski, jako skarb strategii i taktyki polskiej.

Julian Duszyński wrócił do Paryża do ks. Adama Czartoryskiego. — Mości Książę, czyli raczej Królu i Panie Miłościwy,

pani Chrzanowska świętej pamięci mogła obronić Trębowłę, ale Jenerał Chrzanowski nie podniesie na nogi Polski. Nie takich ludzi trzeba używać do sprawy — tacy jak on niech siedzą, piszą i drukują, ale nie używać ich w polu, gdzie trzeba szlachty de hajde a de jure — do szabli i do pióra, oczajduszów, co nie dbają o to, co jutro będą jedli — gdzie i jak na starość kości złożą, ale dbają, żeby Polska była; nie rachują, ni kombinują, żeby czekać albo cofać się, ale działają, zawsze naprzód, albo król albo kapucyn. Co mi po takich Jenerałach, których zawsze i ciągle trzeba tłumaczyć złem wykonaniem ich rozkazów, deszczem, słońcem, chłodem i głodem, tacy dobrzy nie dla nas. Miłościwy Panie — niech pisze — nie posełaj go na missye i wojny, bo będzie wstyd Tobie, a szwank sprawie. — Powiedziano, że Julian Duszyński bałamut, stary sowizdrzał — i oddalono ze służby królewskiej, podówczas, na faubourg du Route.

Duszyński bez pieniędzy, bez opieki, bez przyjaciół nawet, bo ci odbiegli z małym wyjątkiem, nie dał się zjeść biedzie. Jakieś dziwne podkowy wymyślił i ofiarował w darze księciu Orleanowi. Za jego pomocą i opieką pojechał do Algieru i został umieszczony w Spahisach arabskich.

Znowu przy szabli, na ognistym rumaku, w burnusie, nasz Sulejman Bej hasał po piaskach Sahary, drapał się po górach Atlasu. Był dzielnym żołnierzem. Legia honorowa ozdobiła jego pierś, każde pole potyczki zlewał krwią swoją. Dowódcy go cenili a Spahowie Muzułmanie widzieli w nim Szejka Sulejmana błogosławionego z Meki. Spahowie z Paryża, gaminy z ulic czerwonego Krzyża i szkoły medycznej wołali, to dawny bywalec — un ancien — z pod Samosierzy, z pod Borodinu. Gdyby byli Polacy, myśleliby, że zmartwychwstał Jenerał Kwaśniewski, i woła na Spahisów — suńcie się, jak kiedyś on wołał na swój dzielny siódmy pułk ułanów — suń się. Jenerał w służbie francuzkiej, Polak, Tadeusz Horain, mąż nadziei dla Polski, który tak marnie zginął pod Dżydzeli, mówił, że Duszyński sprawdzał to, co Wielki Napoleon mówił o Polakach: — W wojnie obiecują to, czemu trudno uwierzyć, aby dotrzymywali, a dotrzymują daleko więcej, jak obiecywali. Najpiękniejsza to była karta wojennego bytu Juliana Duszyńskiego — wojenność pochłonęła czy przyćmiła inne wypadki, ale może to dla tego, że o tej czę-

ści życia Duszyńskiego mówili inni — nie on sam. Ranny musiał się usunąć ze służby czynnej, a wice-admirał Gallois, który bardzo cenił dzielnego żołnierza i wierzył we wszystkie opowiadania tego wędrowca świata, zrobił go pełnomocnym zarządcą wszystkich swoich dóbr w Afryce, które miały być znaczne. — Tu Duszyński puścił się na wynalazki i nastosowania dziwnych rodzajów. Buraki szczepił na trzcinach afrykańskich, żeby z nich mieć trzciny do robienia cukru, kozy chciał parować ze świniami, żeby można robić po górach i po błotach, tym przyszyłym płodem, dowozy jak w Syberyi odbywają psami po wielkich śniegach. Przez pustynie Sahary chciał postanowić stacye pocztowe, z Dromedarów zwanych Maharami, i opowiadał: — Mahara, to szybsza od pioruna, a wiecznie leci, jak promień słońca — ja tak robiłem — kuryera, najczęściej Armianina, przebierałem za Tatara, bo to Armianin wytrzymał na wszystko, i choćby go djabli wzięli, to nie wielka szkoda, mniejsza jak żyda, bo żyd to nasz, polski, szlachecki, a tamten to Bóg wie, czyj. Wsadziwszy na siodło Armianina, kazałem go dobrze przywiązać do kul, a nogi pod brzuch — wiecie, że Mahara ma taką konstrukcyę, że pyskiem powietrze chwytą, ochładza sobie tym wiatrem wnętrzości i wypuszcza tylnym otworem. Kazałem tedy sporządzić pewien rodzaj harmoniki, czy jak zowią teraz melodyna — i przywiązać pod ogon Maharze; to służyło w miejsce dzwonka moskiewskiego, w miejscu trąbki pocztowej, a dziwny był jej głos gromki i melodyjny i straszny i czuły. Lew, tygrys, wilk, każdy tak się poruszył, że aż poprzeszył i w nogi. — Hyena, Beduin Tuareg nawet, tak się przestraszali, że drżeli, jak w mołdawskiej febrze a płakali, jak krokodyle i mój Armianin upający Tatara nie mógł być przez nikogo napastowanym. Cztery stacye zrobiłem do Sudanu. — nie trzeba było więcej. Armianin leciał na Maharze, a melodyna brzmiała i pękała — na stacyi, pisarz pocztowy, podobierałem samych Moskali, żeby było prawowiernie, po siemu byt, i przykażczyk żywo, żeby można go wychłostać, gdyby kradł, — ho z francuzami, to zaraz trzeba do sędziego pokoju — do policyi poprowadzić, do trybunału, a z żydem za pejsy, w ucho, w kark i koniec. Otóż pisarz i przykażczyk słyszeli, kiedy Tatar leciał, i już mieli gotowego bajwoła. Po melodynie rachowali odległość, jak się zbli-

żała — rżnęli bajwoła i płątali mu brzuch. Jak Mahara przed stacją stanęła, w mgnieniu oka odrzynali Armianina, który jak balon był napęczniony powietrzem, mało nie pękał — bez przytomności — kładli go w brzuch rozplatanego bajwoła i zaszywali. Po godzinie wyjmowali go z brzucha i do banii — i Armianin taki był żwawy, smukły, jakby na nowo na świat się narodził, bo w brzuchu pomalutku wiatr i jednym i drugim otworem wyleciał — a ciepło wróciły i siły i sprężystość. I tak z Algieru do Sudanu, z Sudanu do Algieru, w dwóch dniach można było zajechać i wrócić, jak telegraf. Ale to jeszcze nic. Doszedłem, że tym sposobem można odmładzać ludzi i zapewniać wieczność życiu ludzkiemu. Czego to człowiek wynaleść nie może, kiedy Bóg mu da olej w głowie. Na sobie spróbowałem. Jużem tak był schylał od ran i chorób, że uciekałem od Aiszy, ośmnastoletniej Arabki, którą mi gwałtem dano za żonę — aż mi przykro było: chciałem sobie odjąć życie, mówiąc: raz matka rodziła, raz umierać, kiedy mi Ajsza mówi: — przejdź się na Maharze do Sudanu — nie chcę ja ani kości słoniowej, ani złota; ale chce ciebie młodego. Usłuchałem, przejechałem się — i wiecie, że po tej przejażdżce nie tylko wzięłem dwie młode Arabki, do towarzystwa Aiszy, ale trzy Maurytanki, jedną Barbeską i jedną żydówkę, a wszystkie wołały, jaki ty młody i kochały mnie bardzo — wprawdzie czasem, pod sekretem, robiłem wycieczki na Maharze do Melodyna, ale one o tem nie wiedziały. — Coby to na to powiedzieli sławni doktorowie życia ludzkiego — wynalazłem elixir wieczności, i ten osadziłem na Maharze nastukowanej melodyną. —

Ma się rozumieć, że przy takich usposobieniach Duszyński nie mógł długo zostawać agronomem. Z doskonałą przyjaźnią, i z oznakami człowieka dobrego towarzystwa opuścił wiceadmirała Gallois, i zabrawszy z sobą kilkanaście ogierów barbojskich, udał się do Marsylii, gdzie za pomocą rządu francuzkiego, za opieką możnych przyjaciół, pod których rozkazami służył w Algierze, założył ujeżdżalną dla ludzi i dla koni. Polaków nie mających zatrudnienia i sposobu do życia przyjął do służby, wszystko uorganizował na stopie wojskowej: już marzył z tego zrobić szkołę wojskową jazdy dla młodzieży polskiej. Oddał się znowu pod zwierzchnictwo ks. Adama Czartoryskiego, i na ki-

tajkach rozmaitego koloru, podrukował chronologią Jagiellońską domu Czartoryskich. — W ujeżdżalni, nad poduszką haftowaną, na czerwonym polu srebrny orzeł polski i na lazurowym srebrny jeździec Litwy, połączone pod koroną królewską z cyfrą A. 1. — Wisiała chronologia wybita srebrnymi literami na amarantowym atlasie i wszystkim swoim znajomym i nieznanym emigrantom Polakom, w jakim kraju mieszkali, przesyłał te atlasy jako proklamacyą zakładu. Bo Duszyński śnił i marzył o Polsce, i z każdej rzeczy zaraz wyciągał sprawę Polski, chciał służyć tej sprawie, jak mógł, gdzie mógł i jak umiał.

Centralizacya demokratyczna podówczas złożona z Heltmana, Sztolcmana, Bidermana, Alcyaty, Darasa i Worcela — zatrzęsnęła się na swoich posadach w Londynie, usłyszawszy o pojawionym Tytanie monarchizmu w Marsylii. — Z Magazynów Wszecchwładztwa ludu żygnęła klątwami bomb drukowanych, na potwarz dwóch imion, Juliana Duszyńskiego i Sulejmana Beja. — J. B. Ostrowski, z jadowitej śmigownicy, zwanej nowa czy młoda Polska, wypalił kartaczami bluźnierstw i łajañ, jakich nigdy w żadnej karczmie francuzkiej i moskiewskiej nie słyszano. Bluzgała czarna posoka na białym papierze. Dziennikarscy najezdnicy absentem i porterelem weny sobie dodawali. Centralizacya ze sprzymierzeńcami demokratycznymi kombinowała wielką bitwę dziennikarską na kopyt tej, jak Wellington wydał pod Waterloo. Ale Duszyński szczęśliwszy od wielkiego Napoleona, bo nie rachował na nikogo, tylko na siebie — nie zrejterował się — na pociski popatrzył, zmiął, rzucił w kąt, cmoknął, świstnął: Nauczę ja tych demokratów. —

Nie długo czekał na sposobność dania tej nauki, dwudziestu kilku emigrantów, wydalonych z Galicyi, należących do najzapaleńszych rycerzy towarzystwa demokratycznego, przyплыnęli z Tryestu do Marsylii, jechali w posiłek Centralizacyi, która podówczas zabierała się do wielkiego czynu, zalania i zasypania krwią i ciałem biednej szlachty polskiej, tej wielkiej przerwy, czyli przepaści, która położyła się, jak rozdział wieczny, między ludem, chłopkami, tą esencją demokracji — ciemionym przez długie wieki, wkopywanym w błoto sromoty, w kał upodlenia — w trzęsawisko nędzy — a szlachtą, tym antidotem demokratycznym, która wprawdzie za Polskę biła się i bić się gotowa,

ale krew ludu zjadła, i jeść chce ciągle — ziemię ludową zawłaszczone niesprawiedliwością, przemocą trzyma i oddać nie chce — jednym słowem, przedstawia szatana na tym świecie, który Zbawiciel wyraźnie postanowił oddać demokracji, pod zarząd Centralizacji z jej członkami i koryfeuszami. Jeszcze wówczas nie wyszli zupełnie na jaw ze szkół, gdzie się douczali z kuźni własnych natchnień, gdzie się wyrabiali ci bohaterowie demokracji, te miecze demokratyczne, które miały pokazać zdziwionemu światu w Poznańskim, w Galicyi i po obcych ziemi, że nawet i w boju można się obejść bez szlachty polskiej, a przynajmniej z taką, która się zaparła swych herbów, swych nazwisk, całej swojej wielkiej przeszłości. Już ciągnęli naówczas Heltmany i Sztolcmany z Alcyatami, tę biedną szlachtę polską, tych zaprzzańców i niezaprzzańców, na ofiarę wiedeńskiemu Filantropie i berlińskiemu Liberaliście, ale jeszcze nie dostroili strony działania, zbierali siły.

W takiej epoce przybyli demokraci, którzy już słyszeli o potworze monarchicznym, osiadłym w skałach marsylijskich, jak drugi Kakus, nie Krakus Wirgiliusza — z Pszonki, nowej czy młodej Polski i ogólników Centralizacji. — Chcieli go zobaczyć na własne oczy, zjedli dobre śniadanie na kanabiera, tego łyknęli na dobrą minę, pokręcili wąs i weszli gromadnie do jaskini, ujeżdżalni; mieli w kieszeniach i sztylety i goralskie maczugi i ruskie kańczugi, zbrojni od stóp do głów, a w sercu żądni być Herkulesami, nie dla sławy, mamony światowej, bawidełka szlachty, ale dla gruntu, dla dobra ludzkości, dla demokracji.

Duszyński zwyczajnie szlachcic, Polak, przywitał, chciał ścisnąć, częstował chlebem i solą i workiem, tem co było w worku, jednym słowem: tem co miał.

Ale wódz orszaku, na ten wypadek obrany, stanął, wziął się w boki: — Obywatelu, stój, my chłopki, wszechwładztwa ludu, błyskawice i pioruny, wędrujący na bałwanach wolności i równości; żeglarze do wypatrywania ucisków i niesprawiedliwości — Astronomowie do przywołania komety centralizującej w wszechwładztwo ludowe świat cały — Architekci do związania belek wszechwładztwa i postawienia na nich dachu dla wszechmocnej władzy Centralizacji i jej członków. — Poborce składek i po-

datków dobrowolnych na aparat Centralizacji i jej członków, dla wszechwładztwa ludu — Encyklopedyści. —

Duszyński nie wytrzymał: — Stój Obywatelu — poczekaj. — Poszedł do drzwi ujeżdżalni, zamknął je podwójnie kluczem i schował klucz do kieszeni, wyniósł z mieszkania swego w jednej ręce kosz z butelkami wina, w drugiej dwa pistolety ołstrowe i nahajkę, postawił przed przybyłymi gośćmi.

— Wszystkich waszych andronów nie rozumiem, to nie przy mnie było pisanem, szlachcic polski jestem i wyście szlachta polska, albo się kłóćmy i bijmy, albo się góźdzmy i pijmy. Wiecie co, nam trzeba Polski całej i niepodległej, żeby nas nie nazwano Polakami austriackimi, pruskimi, moskiewskimi ale polskimi. — Pszczoły bez matki — stado bez ogiera nie chodzą na tym Bożym świecie — naszą polską matką, naszym ogierem był król od wieków. Trzeba króla, żeby kazał szlachcie na koń i na wroga — i powiedział chłopom: bijcie się za Ojczyznę a jesteście szlachtą; po zwycięstwie, jak będziemy sami u siebie gospodarzami, król każe dać ziemię tym, którzy jej nie mają — a tym którzy jej za nadto mają, weźmie i zapłaci pieniędzmi — da wszystkim równe prawa i przywileje, nikomu nic nie zabierze a wszystkim da, nikogo nie poniży, a wszystkich podwyższy. Precz z cudzoziemskimi demokracjami, republikami, uszlachceni chłopci z mieszczanami i żydzi i cygani — ze szlachtą będą Polakami — a nad nimi król z prawem. Tak rozumiem, nieinaczej; przybyliście, chwała Bogu, niech będzie pochwalony Jezus Chrystus, Ałlach Kiesim. — Proszę Waszmościów, miłą bracią, oto jest poduszka z orłem polskim, z pogonią litewską, oto krucyfiks, ewangielia i koran, jak trzeba, to i talmudu dostaniemy. — Oto wypisanie całej naszej królewskiej rodziny, krwi Jagiellońskiej, i pokazał na znaną kitajkę: — Przysięgnijcie na wierność Adamowi pierwszemu, naszemu Królowi Najaśniejszemu i Miłościwemu Panu, i wtenczas kiedy będzie wola, to się popijemy. Albo nie, to będziemy się bili, na pistolety, na szable, na noże, na harmaty, jak zechcecie, a w końcu i na nahajki. Żadnego ztąd nie wypuszczę, póki nie będzie albo trup, albo najwierniejszy poddany Jego Królewskiej Mości Adama pierwszego. —

Demokracja zawrzała, brała się nie do szabel, ale do języ-

ków. Duszyński z zimną krwią nabijał pistolety, skończył i dał do wyboru wodzowi.

— Albo strzelaj się, albo się wezmę do nahajki, i dam, ojdam ducha. —

Choć demokraci, ale szlachecka krew na widok broni zagrała — mimo wszechwładztwa krzyknęli:

— Na piętnaście kroków. —

Duszyński zimno odpowiedział: — Na pięć — i odmierzył pięć kroków: — Strzelaj Waszmość. — Wódz demokrata strzelił, chybił, Duszyński cmoknął: — Kiepsko strzelasz, popraw się. — Nabił raz drugi pistolet i dał mu do ręki: — Strzelaj. — Demokrata rozżarzony, zmieszany strzelił, i znowu chybił, Duszyński nie strzelał, rzucił pistolet, machnął ręką: — Nie, nie umiesz — wziął do ręki nahajki — a teraz przysięgaj, nie ma rady, albo drała w taniec — i podniósł nahajkę do góry.

Wódz demokrata ukląkł na poduszce — i w głos, dobitnie, wyraźnie, jak dziecko za matką pacierz — powtarzał za Duszyńskim rytuał przysięgi Adamowi pierwszemu, ucałował krzyż Zbawiciela, ewangelią — podpisał imię i nazwisko szlacheckie — na akcie na to już naprzód sporządzonym. Wstał, a Duszyński już nie brał pistoletu do ręki, ale trzymał nahajkę. — Dalej na Waćpana kolej. — I szli, jeden po drugim kolejką i wszyscy przysięgli i — akt podpisali — Duszyński nahajkę na ziemię rzucił.

— Będzie Polska, bośmy jeszcze Polacy — nie dodał ale pomyślał — co wszechwładztwo popsulo, to nahajka poprawiła. — Ściaskał jednego po drugim, i pili noc całą, śpiewali, hulali, tańczyli, mało się ujeżdźalnia nie rozwalila.

Nawróceni z demokracji na szlachectwo Polacy, z aktem przysięgi, udali się już nie do Londynu, do Centralizacyi, ale do Paryża, do księcia Czartoryskiego.

Duszyński w swoim raporcie napisał do księcia Adama Czartoryskiego: — Tak trzeba propagować, nie mowami, nie artykułami, ale siłą i miłością. — U naszego Sulejman Beja, siła to był nahaj, a miłość, to wino.

Sława o tym wypadku gruchnęła i po emigracyi, a nawet docieciała do kraju. Centralizacya zalekła się na prawdę i już w po-

moc swoim dziennikom, nie przestających drukiem walczyć Duszyńskiego, wysłała kilka fanatyków demokratów, do Marsylii, żeby Duszyńskiego zwalczyć jego bronią, siłą i miłością, ale niestety, i to się nie udało. Duszyński wszystkich przepił i wszystkich przebił — byli to Polacy, dawał sobie z nimi radę, ale wmięszali się do niej najemnicy cudzoziemcy, i Duszyński napaźnięty w pewnej uliczce, o mało że życiem nie przypłacił. Dostał nawet parę pchnięć nożem, do których się nigdy nie chciał przyznać, ale się przyznał do porozbijanych nosów, do wybijanych zębów zabójcom — powtarzał: jam i operator i dentysta — i to bezpłatny, proszę każdego, niech przyjdzie, będzie kontent. —

Władze miejscowe Marsylii, począwszy od prefekta aż do ostatniego komisarza, szanowały i lubiły Duszyńskiego. — Nakazano policji, aby czuwała nad jego bezpieczeństwem, ale dla Duszyńskiego ten byt, ta opieka, to były ciężarem, niewolą nawet, on sam sobą nawykł i lubił się opiekować — brodzić po mieście jak po stepie, być zawsze jak na czatach. — Uprosił u władz, że nie robiono poszukiwań na demokratów, powiadając: — to zabawka, to fraszka — nie w takich ja przepalkach byłem, to dzieci — różgą skarcić i koniec, bo i batoga nie warto posponować na takie bzdurstwo. —

Znudził się, sprzedał konie, zamknął ujeżdżalnię i chciał jechać na górę Atos, czyli świętą górę, do mnichów, tam rozpałmiętywać nad swoim życiem i pisać wspomnienia, gdyby kogo znalazł, coby mu je chciał pisać — i wykrywać roboty moskiewskie przeciwko cesarstwu Ottomańskiemu i Polsce.

Ale człowiek strzela, a los kule nosi. Duszyński zawezwany został do Tulonu. Za usługi oddane w Algierze dostał posadę przy telegrafach, podówczas jeszcze nie elektrycznych i mianowano go jednym z dozorców kręcenia postronków w Arsenale. Sam zaś sobie wyrobił, że mu oddano w opiekę kilkunastu Polaków, wskazanych do ciężkich robót w tem mieście, których mienił być ofiarami tułactwa, którzy nie umieli zastósować się do zagranicy, nie zaklimatyzowali się pracą, ale zaklimatyzowali się życiem. Tak pięknie w tym Paryżu, robić się nie chciało, a może nie umiało, a wydawać się chciało i potrafiło. Wędrowiec filozofował nad nimi, żałował i chciał poprawić.

Duszyński, w szczęśliwym usposobieniu swojej imaginacji,

znowu był potentatem. Miał w swoim zarządzie telegrafy, komunikacją ze światem, powrozy, które można było używać do ciągnięcia wrogów na szubienicę i do kręcenia batogów, do trzymania w ryzie karność swoich. Miał wskazanych, których zawsze nazywał szanownemi (honorable) — polepszał ich byt materyalny, podnosił ich moralnie i powtarzał: — jak odpokutują swoje, a wyjdą na wolność, będzie to moja gwardya, i co do obyczajów, i co do męstwa. — Pochwalano to postępowanie Duszyńskiego, i admirał Cazes tak go połużył, że był u niego codziennym gościem.

Przez kilka lat miał błogie i spokojne życie Julian Duszyński. Demokraci o nim zapomnieli, Polacy nawet zapomnieli, ale on o Polsce nie zapomniał. Kiedy nadszedł rok 1848 — chciał jechać do Węgier, do Bema, do Dembińskiego, dwóch bohaterów swojego serca, dwóch wielkich Polaków, ale siły już mu nie pozwoliły, ośmdziesiątka się zbliżała — co dzień był na wyjeździe, i co dzień jednego młodego i dziarskiego Polaka swoim kosztem posyłał na swoim miejscu: — Jedź, moje kochanie — jedź i bij się, a powiedz Bemowi polskiemu, powiedz Dembińskiemu, że ja tam wkrótce przybędę. Och, żeby to nie ten papiernik Chrzanowski, ale który z nich był posłany pod Nezib, nie byłyby tak się rzeczy skończyły i ja nie byłbym tu sam — sam jeden — ani psa, ani kota polskiego — ani żadnej rzeczy żyjącej polskiej. —

Często to powtarzał, i płakał starzec, że sam jeden. Ale przyszła cholera, zabrała samotnika z tego świata. Kiedy był w największych boleściach, zawołał doktora i mówił: — Mój Panie, mówią, że to choroba motłochu, ludu, demokracji — a ja dalibóg jestem dobry szlachcic herbowy, nie demokrat, czegoż ta bestya do mnie się przyczepiła, otóż to wierzyć temu, co gadacie. —

Po tem powtarzał: — Wstyd, wstyd mnie tak umierać, powiedzą, że nie szlachcic, ale demokrat. —

Przy skonaniu wołał:

— Boże zbaw Polskę od wrogów, Boże zachowaj Polskę od cholery i od wrogów, Boże daj nam króla, Boże odwróć od niego cholere. —

Tak umarł Julian Duszyński, w bólach marząc o królu, modląc o Polskę.

Przy pogrzebie rzewnie płakali Polacy, wskazani przestępcy, oni teraz zostawali — sami.

Staraniem Hipolita Błotnickiego wzniesionym mu został skromny grób na cmentarzu Tuleńskim.

Przestępcy jego opieki wryli na kamieniu:

— On teraz nie sam, ale myśmy zostali sami. Modli się za nas, módlmy się, jak on się modlił za Polskę — o Polskę. —

1 Lipca 1862.

Skutari. Harem-Skolesy.

ISKINDER PASZA-ANTONI ILIŃSKI.

ISKINDER PASZA-ANTONI ILIŃSKI.

Choć Antoni Iliński, czyli Iskinder Pasza, wzrósł, żył i umarł w naszych czasach — pisząc o jego życiu, trzeba je podzielić jak historią Polski, na dzieje bajeczne, i na dzieje prawdziwe. — Wiemy wszyscy jego współrodacy i towarzysze, że urodził się w 1814 czy w 1815 roku, we wsi Jarmolińcach, powiecie-Staro Konstantynowskim, gubernii Wołyńskiej — z ojca Aleksandra Ilińskiego i z Matki z rodu Budzyńskiej — z rodu, który liczył nieprzeliczony szereg obywateli polaków nieposzlakowanej poczciwości. — Obydwie rodziny Ilińskich i Budzyńskich należały do starej szlachty Polskiej, do rycerskiego Koła — jak można widzieć w herbarzach, Okulskiego, Paprockiego i Niesieckiego. Od najdawniejszych czasów, w służbie Ojczyzny terali i zdrowie i życie — majątków nierobili, bo co Bóg dał, z bracią obywatelami przejedli, przepili, ale spuścizny po praojcach niestracili. — Oni do wiosek a wioski przywiązane były do nich od półtory wieku, od nadań Piastów. — J jedna i druga rodzina mogła powiedzieć jak Stefan Czarniecki: zostałem szlachcicem, zostałem panem, nie z soli, ani z roli, ale z tego, co mnie boli. — Stary lekarz Szlemer, najlepszy Kronikarz Ruskich Ziem, bo całe obywatelstwo Ukraińskie Wołyńskie a nawet i Podolskie leczył — powiadał — » — «Ilińscy i Budyńscy, dobrzy polacy, syn od ojca się nieodtacza, jak się nieodtacza jabłko od jabłoni — poczciwi i uczciwi obywatele, rodem kurki czubate. A tak przywiązani do swoich siedzib

dziedzicznych, jak chłopci, poddani skazkowi przywiązani do ziemi, zwłaszcza teraz, kiedy Carskie Ukazy wzbronili sprzedaż i darowizn dusz skazkowych bez gruntów — i przegrywania onych w karty, i mieniania za psy i konie. — Gromady ich wiosek już tak z Ilińszczeli i z Budzyńszczeli, że wyglądają jakby jedno ciało, jedna dusza. —

To było pochodzenie prawdziwe naszego bohatera — ale bajeczne nie według kroniki Szlemerowskiej, ale wedle opowiadań samego Antoniego Ilińskiego czy Iskinder Paszy wcale było inne. —

Ilińscy nie byli Ilińscy, szlachta Polska Piastów i Jagielonów — ale Jłaje, Tatarzy ze Złotej hordy, czy Kipcackiej. — Trzech braci, Mańaj, Iłaj i Aksaj — jeszcze pod Dżengiskanem rozstrąbili swoje imiona po szerokim świecie sławą wojenną i sławą bogactw. — Mamaj gdzieś zaginął w Tatarszczyźnie, a Iłaj i Aksaj, z bogactwami Golkondy i Samarkandy spadły na Polską ziemię — i spłodzili rodziny Ilińskich i Aksaków. J dla tego już za panowania Stanisława Augusta, Iliński ożenił się z wdową po Aksaku — syn z tego małżeństwa, Iliński, został Senatorem, Hrabią, protektorem Katolicyzmu w całej Polsce, Kardynałem bez Kapłaństwa, i wielkim Inkwizytorem, nie w starym Rzymie, ale w Rzymie nowym, Romanowie. — A młody Aksak Terdzymanem w Stambule, najbieglejszym tłumaczem języków wschodnich, i najbieglejszym tłumaczem Koranu. — Zapewnie dla tego został później Antoni Iliński, Iskinder Pasza. —

Przy narodzeniu Antoniego Ilińskiego, zawsze dzieje bajeczne, przez niego samego opowiadane — ukazała się nad Jarmolińcami jasna kometa z czterestu ogonami, co potem wytłumaczonem zostało nazwiskiem: Iskinder Illahi. — Piętnaście owiec okociło się tej samej nocy i wszystkie porodziły potwory z głowami Moskiewskimi i Niemieckimi — znak, że narodzony miał zdeptać te hydry kiedys. — Nareszcie Charoica ulubiona Pana Alexandra Ilińskiego, nazwiskiem Hiwa, urodziła troje szczeniąt psokatych, wszystkie trzy psy — i Pan Alexander nazwał je Łapaj, Capaj, Chapaj, a synek jego potem z tych nazwisk wtkął dzieje bajeczne o Mamaju, Iłaju i Aksaju. —

Antoni urodził się razem ze swoim bratem Ignacym, był tedy bliźniakiem — ale w chwilach natchnienia poszukiwań

przeszłości przeczył temu. — Dostawszy tłumaczenia Iliady Homera przez Jacka Przybylskiego, już czepiał się, żeby wynaleść schodność nazwiska Ilińskich z Iliadą — ale niemogąc dostatecznie udowodnić podobieństwo — poprzestał na wyprowadzeniu podobieństwa swojego urodzenia się z urodzeniem Achillesa Pelidowicza, jak Pelid, Pan Alexander Iliński miał rozkochać jakąś Rusałkę Ukraińską, czy Huryską Tatarską, i ta mu powiła syna. — J jak piękna Tetys zanurzyła nowonarodzonego w Peonie trzymając za piętę — tak Rusałka czy Huryska zanurzyła Antosia w stawie Jarmolinieckim, trzymając sa gardło — a potem położyła przy Ignacym jako bliźniaka — i dla tego niemógł być śmiertelnie rażonym tylko przez gardło. —

Dziecinne swoje lata przebył bez żadnych szczególnych wypadków — w roku 1831 Ojciec obydwóch bliźniaków wyprawił przez Galicyą do wojska polskiego. — Obydwa weszli do szwadronu Legii Litewsko Ruskiej, który się organizował pod kierunkiem i dowództwem Majora Bohdanowicza, starego Napoleońskiego żołnierza, rodem z Wołynia. — Dzielna to była młodzież w tym szwadronie, Anastazy Podhorski, Leon Lipkowski, Eustachy Jełowicki, Trzech Podhorodyńskich, Mieczysław i dwóch Aleksandrów, Poeta Gosławski, Poeta Olszarowski, Poeta Słowacki — Ilińscy — Wątróbka — Rewera — sama szlachta, dzieci najznamienitszych obywateli i Alexander Pausza z Miłostowa. — Szwadron ten wyszedł na linią bojową już pod koniec wojny, pod dowództwem Generała Szeptyckiego. —

Szwadron ten pierwszy raz był w boju pod Chodczą, blisko Janowca. — Jenerał Samuel Różycki miał główną komendę i pod swojemi rozkazami Generałów Szembeka i Szeptyckiego — był to dziwnie piękny szwadron, i ludźmi i końmi — sami szlachetni — ani jednego urodzonego we Froncie — urodzeni byli do czyszczenia koni i do ubierania paniczów — i z luźnemi i jucznemi końmi, z Takociami i z napitkami stali daleko za Frontem. — Panicze, jak młode charciaki rwały się ze smyczy, rotmistrz Cybulski ledwie ich mógł powstrzymać. — Jenerał Samuel Różycki widział tę dziarskość — kazał szwadronowi wyjść naprzód.

Jenerał Samuel Różycki wysłał pułkownika Karola Rózy-

ckiego z jego jazdą kozacką — do Solca a sam został w Chodźcy, z ośmiu batalionami piechoty, baterią artylerii i ośmiu szwadronami jazdy. — Wązką a długą groblą przeszedł bagna i uszykował swoje wojsko na niewielkiej płaszczynie, przeciwko Janowca. — W Janowcu była osada Moskiewska z dwóch batalionów i baterii artylerii, a na moście na Wiśle, który się znachodził wprost naszego prawego skrzydła, było dwa drugie bataliony Moskiewskie z pół baterią artylerii i dwoma szwadronami Dragonów; przed naszym Frontem były lasy Temnickie i ztamtąd się spodziewano Jenerała Rüdigiera, dziewięciu batalionami piechoty, z osmnastu szwadronami Dragonów i konnych strzelców — z pułkiem dońskich Kozaków i z silną artylerią. —

Trzech było Generałów i wszyscy radzili — dobrze mówi przysłowie, gdzie wiele nianek, tam dziecko bez ręki albo nogi, tak i wojskiem, postanowiono czekać i przyjąć bitwę. — Szwadron Jazdy Litewsko-Ruskiej wysunięto naprzód, kazano zakrywać wojsko. — Pokazali się dońce pod lasem, panicze ich w mig spędzili, pokazali się konni strzelcy i Dragoni i tym łupnia dali panicze — stanęli Moskiewskie harmaty na pozycji, zatrabiono odwrót i panicze wrócili do Frontu jak stare wojsko, — Wtenczas przyjechał Samuel Rożycki przed Front — popatrzył — « — Tu stać i do ostatniego zginąć — » — Stoją, jakby z kamienia, a granaty Moskiewskie pękają i wyrzucają z szeregu i ludzie i konie i pięciu minut nietrwało, a już osmnastu paniczów niezobaczy ani Mamuni ani siostruni, ale zmykają się w szereg i stoją — harmaty Moskiewskie grzmia — cała ich konnica szykuje się w kolumny do ataku. — Już trąbki zagrały a oni stoją. — Wtenczas, niestety jeden oficer i dzielny i szlachcic — ale sartaownis — przyjechał przed Front.

— »Słyszeliście panowie, co Jenerał mówił — « »Stać i do ostatniego zginąć« — » — co trzeba, żeby niezginąć — » — i ćwierć obrotem tylko odwrócił konia do Frontu; konie paniczów jakby zelektryzowane, zwróciły się także — Moskiewskie harmaty okropnie huknęły — konnica Moskiewska zakrzyczała hura! i konie z paniczami wleciały między swoją piechotę, a za nimi Dragoni konni strzelcy i Dońce — w jednym mgnieniu oka, z płaszczyny wszystko zmiecione, bitwa na bagnach i na grobli — Bitwa — nieład — ucieczka, przez groblę przez las,

na płaszczyzny pod Lipsk. — I ten Lipsk Sandomirski, nad jakimś wyschłym, lichym ruczajem, mógłby być świadkiem kłęski polaków — jak Lipsk Saxoński, nad Elsterą był świadkiem kłęski Francuzów i Polaków. — I Samuel Różycki mógłby się utopić, gdyby było gdzie, jak się utopił Książę Józef Poniatowski w Elsterze. — Ale od Solca w cwał przyskoczyła Jazda Kozacka i z nią Karól Różycki. — Sława Bohu i już Moskwa w tył pierzchła, gromadzi się za swojemi harmatami — a Polacy poznają się, zbierają się, bezpiecznie, jak pod skrzydłem Anioła. — Darmo Rüdiger każe trąbić do natarcia, sierdzi się, harmatami grozi, klnie w ojca, w matkę — po Moskiewsku, szable w górze błyszczą, krzyczą hura i w miejsca stoją. Ani z miejsca wieruszyć tej masy — wszędzie jeden głos — » Tam bielcy — niepójdziemy. — « —

Bielcami nazywano jazdę kozacką Różyckiego Karola, z powodu białych czapek, i oznak białych na mundurach — przed bitwą Jenerał Rüdiger, który miał doskonałych szpiegów zapowiedział rozkazem dziennym, że bielców niemasz w wojsku Samuela Różyckiego — i dla tego szli tak walecznie w taniec wojenny — ale za ukazaniem się bielców zgubili takt. —

Bielce ocalili wojsko trzech Generałów. —

Kiedy przy wieczornych ogniach rozprawiano o tem, co się stało w dzień — Aleksander Pausza zwał całą winę na nazwisko Rotmistrza Cybulskiego, mówiąc — « Jak że to miało być dobrze, kiedy nami dowodził Cybulus — ze szkół wiecie, co to znaczy Cybulus — » —

Tak raz pierwszy był zaprawionym Antoni Iliński. — Ale szwadron Litewsko-Ruski tego dnia był wcielonym do Kozaków Karola Różyckiego — i choć w amarancie od tego dnia taki był tęgi jak i Bielcy — w pochodzie śpiewał —: Hej Kozacze, w imie Boha — a w boju — Sława Bohu — i pod sławnym Atamanem i on został sławnym. —

Po nieszczęśliwem skończeniu wojny, Antoni Iliński z bratem i z innemi towarzyszami udał się przez Niemcy do Francyi. — Podróż odbywał tak, jak ją odbywali wszyscy obrońcy ojczyzny. — Niebiegli one jak legiony Dąbrowskiego, Kniaziewicza, o chłodzie i o głodzie, wśród mordów i pożogów — z ziemi Włoskiej do ziemi Polskiej — oni jechali w wygodnych powozach,

z ziemi Polskiej do Włoskiej, do Francuzkiej, do Bóg wie jakiej — jedli, pili, w betach się wylegali i na Niemców wymyślali. — A Niemeczki do nich się uśmiechały, Niemcy im się kłaniali i wieźli — niemogli się lepiej zasłużyć Moskiewskiemu Carowi, wyrzucając Polaków wstecz od pól Ojczystych, gdzie powinni byli głową nałożyć — Ojczyzny nierzucać — żeby ją tam gdzieś szukać za granicami, za górami i za morzami. — Tak dawniej praojcowie nierobili, konfederowali się, żeby walczyć, zwyciężać i umierać na Polskiej ziemi — za Polskę. Inny świat, inne obyczaje — dziś — stutysięczne wojsko z bronią w rękę, zaprotestowało, broń złożyło Niemcom, a samo, pod wodzą wielkich Jenerałów i Senatorów, Ojców i Narodu — poszło na wędrowną groźbę z za Renu, z za Tamizy — nad Wisłę i nad Dnieper. — W Niebie, w przybytku Bożym, stary Chodkiewicz i dzielny Żółkiewski od wstydu i od hańby oczy zakrywali, żeby niepatrzyć na tych pielgrzymów — ale demokracja Niemiecka na rękach ich nosiła; Izby Francuzkie brzmiały — w każdej Sessyi Narodowość polska niezginęła — ale sami Polacy nie mieli prawa zaśpiewać nawet — »Jeszcze Polska niezginęła, kiedy my żyjemy — bo cóż po takich żyjących, którzy niebiegli do Polski, ale uciekali od Polski. — Wnukom i prawnukom najpóźniejszym powinniśmy zakazać naszym przykładem — z Polski niewychodzić — w Polsce walczyć — gińcie a zwyciężycie. —

Niemeczki bawiły się Antosiem Ułanem, jak dzieci bawią się lalką — pieściły — łakociami karmiły — cukrowem winem poiły, Antoś widział, że Niemeczki nie potwory, choć z niemieckiego rodu — białutkie, pulchniutkie — swawolne, rozkoszne — a takie dobre sercem, że usta nigdy niepowiedzą — »nie« — pomału, pomału i on się oswoił — i powiadał, z takimi potworami chciałbym żyć — żyć, a nigdy nieumierać. — Ale go powieziono do Francji do Awinionu, a ztamtąd do Algieru, do cudzoziemskiego legionu. —

W Cudzoziemskim legionie źle było, nie tak jak w Niemczech. — W czasie wojny legion tam przysłano, gdzie śmierć jawna, gdzie niebezpieczeństwo pewne — a gdzie sława — gdzie zwycięstwo, tam szli pułki narodowe; w czasie pokoju — roboty z motyką, z rydlem, na cieślów, na mularzy — areszt — a więzienia — strażę za najmniejsze przewrzenie — Franków w kieszeni nie-

było, choć się służyło królowi Francuzów — a na susy nie tylko Algierskie gryzетки, ale nawet Maurytanki i żydówki patrzeć niechciały — zła dola — raz tylko Antoni się odznaczył ale i to nieposzło mu na dobre. —

Przybył do legionu cudzoziemskiego Kapitan, Polak, znakomity pisarz wojskowy i polityczny — z tych pism wnoszono, że będzie usłużnym Francyi w wojsku, jak byli Sokolnicki, Chłopcicki, jak był Tadeusz Horain — kazano mu dać kompanią jako szczebel drabiny do wyniesienia się. — Koło jakiegoś tam miasteczka nad morzem pokazali się Arabowie. Kompania wyszła i kapitan za nią. — Arabowie strzelali, Kapitan uciekł w morze — Kompania odpędziła Arabów, Kapitan zaszedł w morze aż po szyję. — Namokło odzienie i obuwie i strach wielki, o mało co nieutopiły uczonego Kapitana. — Antoni Iliński w obec całej Kompanii, która możeby nieuratowała swego Kapitana zajęczego serca — bo niebardzoby chciała mieć go na drugi raz dowódczą — wsiadł na konia zabitego Araba i uratował Kapitana. — Kapitan uznany za nieposiadającego sentymentów wojennych, odesłany został z wojska na powrót, do biura dzienników — a Iliński nie został nawet podoficerem. — Przysiągł mu kapitan, wprawdzie w wodzie, wieczną wdzięczność — ale raz wyszedłszy na ląd o wszystkim zapomniał — a co gorsza, nigdy nazwiska Ilińskiego niewspomniał Journal des Debats. — Kiedy później, później, Iliński już Iskinder Bey, zawołany pułkownik — zdybał się w Turcyi z kapitanem, także Pułkownikiem, ale Kopertowym i przypominał o wypadku na dobitniejszy dowód, o koniu pstrokatym, — niewdzięczny wszystkiego się zaparł milczeniem — a na domiar czarnej niewdzięczności od tego czasu Journal des Debats już żadnej wzmianki nie zrobił ani o Iskinder Beju, ani Iskinder Paszy. — Z takimi ludźmi przepędzona wojaczka w Algierze, niemogła zostawić tylko wspomnienia cierpkie, cklive, to też o nich niemawiał Antoni Iliński. —

Z Algieru poszedł z legionem do Hiszpanii, na służbę królowej Izabelli — i został podoficerem w Ułanach, w szwadronie Przyłuskiego. — Kariera w Hiszpanii najtreściwiej była opisaną w kilku słowach jego kapitana — »Antoni Iliński dzielny w boju, wściekły nawet, sprytny, ale liderlich, dnie i noce na karteczkach i z dziewczynami — i kieliszka za kolnierz niewyleje; — jeśli

go gdzie diabeł w boju niewieźmie — to niewiele będzie z niego pociechy « —

Po powrocie z Hiszpanii było bardzo krucho koło Pana Antoniego — Florystka Eleonora za kwiatek zabrała wszystkie reale — i realne i nierealne — z Orleanu wygnano, bo kapitan Gwardyi Narodowej, korzennik, oskarżył, że często nawiedza jego żonę w sklepie, nie po kasonadę, ani po reglizę — ale Bóg, a raczej diabeł wie, po co — niesłuchano tłumaczenia się, nie sądzono ale jako Polakowi wyjętemu z pod prawa kazano wyjechać w dwódziesiąt czterech godzinach — w interesie dobrych obyczajów. W dodatek, korzenniczka kapitanowa przyjechała do Paryża założyć sklep i mieć Antoniego Ilińskiego za buchaltera — było kuso, jak tu się wymknąć — wziął się do pióra i napisał — O wojnie partyzanckiej zaaplikowanej przezemnie w Hiszpanii. — W książce chodził z Pampeluny do Saragossy — z Bilbao aż do Madrytu — przebywał wąwozy, sierry — przepływał rzeki Ebru, Guadalquiviru i po każdej epizodzie był sens moralny — jak po każdej bajce Krasickiego albo Niemcewicza — z zastosowaniem do sieci strategicznej w Polsce, że tak w takim miejscu, w takich wypadkach trzeba by zrobić. — I to swoje pismo zaoferował Polakowi dzielnego serca, dobrej wiary, bez wątpienia najznakomitzemu pisarzowi wojskowemu Polski. — Ten wszystkiemu uwierzył, znalazł w nim dzielność Myny a sąd wojskowy Klauzowicza, i zalecił Ilińskjeggo Księciu Adamowi Czartoryskiemu. —

Księciu Adamowi podobał się, bo był praworny, motorny, szlachcic postawą — szlachcic w mowie — niezfrancuział a tem bardziej nie zhiszpaniał — zdawało się, że tylko co przybył z Rusi, a to dość było, żeby schwycić za serce tego Wielkiego Kniazia Rusi — potomka Jagielonów, ostatniego męża Polski z Klewańskiej gałęzi, polubił go — Iliński wyczytał gdzieś, że jest w Dońskim Kozaczym kraju Ilińskaja Stanica — i zaraz dodał do swoich pierworodów Iłaja — Iliady — i stanicę, utrzymując, że jego przodkowie ją założyli i że on jest Kozackiego rodu — posłano go do Stambułu, a ztamtąd na agiencję na Dobrudżę.

Dotąd na Dobrudży agientem był człowiek prozy i prawdy — Wincenty Rawski, który — raz napomniany, żeby się starał przesyłać swoje raporta drogą niełatwą do schwywania Austrya-

kom i Moskalom — przysłał faskę masła przez statek Austriacki, a w tej fasce były arkuszowe raporta, przekładane pokładami masła — a kiedy mu powiedziano, że trzeba było przełożyć łupkami, żeby papier nie przesiękał tłustością — na drugi raz tymże statkiem przysłał kilka ogromnych łupów tarcic, jak na budowanie domu, a między niemi były arkusze papieru — ale na papierze była sumienna prawda. —

Pierwszy raport Ilińskiego był o napadzie bandy rozbójników na niego, zabił pięciu, ranił czterech, ale reszta bandy zabrawszy trupy i rannych, uciekła w lasy Babadachskie — pod nim ubito konia i przybył na pieszo do Tulczy. — Gazety i Stambulskie i zagraniczne rozgłosiły o wypadku i o bohaterstwie, policya ani myślała śledzić prawdy ani szukać rozbójników — I niktby był nieprzeczył, ale kozak sługa, który z nim jechał, bojąc się odpowiedzialności, oświadczył, że i zającą niezdybali w lesie, że rozgniewany Iliński na konia, ciągle utykającego, strzelił, zabił i zapłacił właścicielowi — i na tem koniec, ale w gazetach został czyn do przyszłej historii — pierwsza warcaba posunięta naprzód. —

Później Iliński podał długi i romansowy raport o jakimś Kozaku Adabirze, z którym się poznał na spławniach Dunajowych — ten Adabir miał być Kozakiem z nad Kubania Watażką Zaporozców i Azowców, którzy rzuciwszy dla rozmaitych przyczyn służbę rosyjskiego Cara, swoje domy, schronili się na spławnie Kubania — i ztamtąd gospodarzyli po czarnem morzu — dojeżdżając aż na Dunaj, żeby skomunikować się z Kozakami osiadłymi na Dobrudży — że Moskale wstydząc się, że ich policya i ich marynarka nie mogą dać rady tym napadom Kozackim, tają to przed światem i płacą, żeby po Gazetach niedrukowano — że ci korsarze Kozacy mają dziś gotowych do boju dziesięć tysięcy Mołodźców, hulających po morzu na tysiącu czajkach — że mają swoje składy broni — żywności — prochu, które im wystarczyć mogą na lat dziesięć. — Adabira opisał od stóp do głów, jak jakiegoś tajemniczego człowieka, mówiącego o ostatniej wojnie polskiej z wielką dokładnością — o miejscach, gdzie były bitwy — o pułkach — o naszych Jenerałach — o Księciu Adamie — i oświadczał, że zupełną gotowość porozumienia się z Polakiem na to przeznaczonym przez Księcia — kończył

zaś raport propozycją, aby założyć osadę nad Dunajem, blisko wsi Telyci — gdzie są dwa Monastery, jeden Kozaków Weteranów hulatycki — drugi Kozaczek Weteranek także hulatyki — że to byłaby przystań do zgromadzenia zawczasu zasobów broni, i w potrzebie skupienia Kozaków Dobrudży, mogących dać dziesięć tysięcy żołnierza dzielnego, konnicy i piechoty — że dołączeni do tego Kubańcy utworzyliby korpus, którymby mógł dowodzić i Jenerał Chrzanowski. —

Ten raport nie był przyjętym w Stambule, tak jak się spodziewał Iliński, wprost niedano mu wiary — wystylizował, wykaligrafował kopię tego raportu i posłał do Paryża swojemu dawnemu opiekunowi. Tak szczęśliwie trafił, że w Adbirze poznano dawnego Wachmistrza z pułku Krakusów, dzielnego żołnierza i oczajduszę — Iliński został popartym i Księżę Adam wysłał do Agiencji Głównej, do Stambułu Michała Budzyńskiego — nie do kontrolowania, ale do przerobienia nieufności Agienta Głównego. —

Na Dobrudży na ówczas do pomocy Ilińskiemu był dodanym Ahmet Tefik Bey Puławski — urodzony w Krakowie, wychowany w Uniwerstytecie Getyngi, ex-podpułkownik wojska tureckiego — ex-adjutant Seraskiera Huzrew Paszy, ex-agient Kompanii Angielskiej w Indyach — ex-sekretarz poselstwa tureckiego w Paryżu — ex-lekarz Szacha Perskiego w Teheranie — ex-dyrektor Fabryki broni w Stambule — ex-dyrektor Fabryki porcelany i szkła Feti Ahmet Paszy w Bosforze — nakoniec bez miejsca, posłany na agiencją do Tulczy. — Drugim pomocnikiem Ilińskiego był Stanisław Krajewski, zwany Panajotem, przywieziony z Kaukazu przez sławnego Dawida Uskwarto, który jeden z Polaków na Kaukazie miał przywilej noszenia broni, bicia się z Moskalami — i liczenia się do Worków, szlachty Czerkieskiej. — Ten worek po przybyciu do Stambułu zostawał przy Jenerale Chrzanowskim, jako jego Kawalergarda, w czerkieskim ubiorze; jednego dnia przyszła fantazyja Workowi zabrania wszystkich pieniędzy Jenerałowi Chrzanowskiemu, wsadzenia w swoich worek, wsiądzenia na dzielnego dżameta Jenerała i drała w świat, gdzie oczy poniosą. — Ale się prędko opatrzone, Ludwik Znierkowski, znany na Wschodzie pod nazwiskiem Lenoira, Kara-karak-Beja i Czarnego — wsiadł na

Bedowią Jenerała, dognał zbiega, przyprowadził. — Jenerał odebrał wszystko co było jego — Worek dostał co było nie jego i co niechciał mieć swoim, ale został jako remanent przy Agiencyi — i odkomenderowano go na Dobrudżę. —

Michał Budzyński, dzielny oficer z Kozaków Karola Różyckiego — tłumacz Szylera, Getego, Gundulicza i sam poeta — był człowiekiem sumienia, prawdy i cnoty, ale ognistego serca i bujnej imaginacyi. — Agiencya główna wysłała go na Dobrudżę. —

Iliński woził Budzyńskiego po wioskach Starowierców; widział, jak oni żegnali się krzyżem Świętym i pili jak krzyżowi Mnichy Walenroda. — Woził po wsiach burłakich Ukraińców, tam żydzi szynkowali po Karczmach, tam brzmiały cymbały — a młodźce z dziewczkami i młodźcami zawodzili Kozaka to w przysindy, to w trapaka. Nareście go zawiósł do Monastyrów Tełyci. — Tam przy wódce i miodzie jak mu zasłzi opowiadać starcowie, o kureniach, o dawnej Siczy — o zdrajcy Hładkim — o Świętej górze — a baby o Lachu czarnowąsym i o ostatnim Arędarzu Siczy Jankielu — tak oszołomił Michała Budzyńskiego, że ten i płakał i ścisnął z radości Antosia. — A kiedy w końcu ojciec Paisi, Ihumen Monasteru, zdjął szarafan i w koszuli i szarawach' zawołał do trapaka, a Matka Paraska, Thumenka, jak z procy wyskoczyła w hołubce — a żyd Alramko Arędarz sam porwał za cymbały — a żona Chajka za bałabajkę — i Antoś niemógł wytrzymać, wyprowadził w taniec córkę Zetkę. — Mnichy dziady, dalej w okracz w przysindy, Mniszki baby w perewerty. — Budzyński myślał, że Kijów nasz, Berdyczów nasz i Brody nasze — że tak hulają już na pohybel Moskwie i Niemcom. — A pełne kufy wódki i wina próżniły się, jakby czarem jakim. Takież biesiady niewiedział ani Gete ani Szylers, a takich dumek, takich szumek nienucił nawet sam Sławiański Gundulicz. — Kiedy zasnął, kiedy się obudził sam Budzyński, o tem niewiedział — ale kiedy oczy przetaił, potem Mnichy i Mniszki dosypiały reszty — a ojciec Paisi przez sen szemrał — Hospody Boże — Abrahamku dawaj wódki — Gospody wełyki — Chajka wina a szparko — Pomyśl nas — dalej chłopcy w trapaka — dalej młodźce w przysindy — Amin

— Amin. — Antoni Iliński z Puławskim i parajotem już wrócili z lasu, budzą Budzyńskiego: —

«Wstawaj Panie Michale — kiedy robić to robić — poznaliśmy kupione drzewa na budowę, zobaczysz jakie drzewo, a za bezcen, cieślów mamy dość, grunt już kupiony — Puławski ma papiery jak zowią Turki Temesnik — za miesiąc będziemy mieli sto chat i sześć karczem będzie, Czartoryjka — a potem — Bóg da — wstawaj —» —

Wstał Budzyński, siadł na koń i pojechał z nimi. — Dęby ogromne jak w Smilańskiej puszczy, sosny choć na Maszty, otwiera oczy, Budzyński stuka, próbuje czy dobre, zdrowe drzewo — liczy przewiosła, któremi powiązано drzewa, z których ma być przyszła Czartoryjka — cały w zachwycie. — Antoni mówi: —

«Trzy tysiące jak rybie oko kupiliśmy, za trzy tysiące franków czyli dwanaście tysięcy siedmset pięćdziesiąt sosen dano nam porękawicznego, na chałupy dla mnie, dla Tafika, dla Pana-jota i dla ciebie na dworek —» —

Pieniądze wyliczył i zdał do Agencji Głównej chlubny raport z tak korzystnego kupna. — Na odpowiedź niedługo czekał — wykazano mu jak najdobitniej, że z niego zażartowano, gdyż w Turcyi wszystkie lasy należą do Sułtana — i Sułtan drzewa na budowę domów nieprzedaje — ale daremszczyzną daje, każdemu kto chce się osadzać na Sułtańskiej ziemi — — Budzyński gniewa się, żąda zwrotu pieniędzy, a tu pieniędzy ani śladu, żydzi zabrali. — Wyrzuca boleśnie, w patetycznych obrazach sławia przed oczy nieposzlakowaną poczciwość praojców, wiedzie przed ich Sąd Pana Antoniego. — Pan Antoni łzami się zalewa, bije się w piersi, moją winą, moja wielka winą — targa włosy — co ja zrobić; nic mi więcej nie zostaje tylko odebrać sobie życie — bądź zdrów Michale, pójdę w Dunaju się utopić. — Budzyński go ściska, a utworzy Getego i Szylera stanęły mu przed oczyma — — «Poznaje cię mój Antosiu, nietop się, ale zastrzel się — oto masz moje pistolety, nabite — to będzie po rycersku» — Uściskali się. —

Iliński zabrał pistolety i poszedł do siebie a Budzyński napisał raport do Agencji. —

«Antoni przyznał się do wszystkiego — gorzko rozpacza —

kiedy ten raport dojdzie, już on żyć niebędzie, odbiera sobie życie i nic mu innego niepozostawało — szkoda — list oddaję na statek, i spieszę na jego pogrzeb. —» — List oddał, kazał przygotować trumnę i wszystko co potrzeba do pogrzebu — wchodzi do stancyi Antoniego i — o cuda — zastaje go z ojcem Paisim, pijących wódeczkę i gawędzących o młodych — nie o nieśmiertelności duszy. —

Budzyński stanął jak wryty — «To ty żyjesz —» —

«A jużci widzisz, że nieumarłem; namyśliłem się, że jak się człowiek raz zabije, to już drugi raz zabitym być niemoże — mnie się chce jeszcze z Moskalem poprobować — ot siadaj znami i pijmy, póki żyjemy. —» —

Budzyński wpadał w gniew, kiedy weszli Puławski z Parajotą, mocno przestraszeni, powiadając, że Moskale o wszystkim się dowiedzieli i już przyjechali z Ismailowa urzędnicy Moskiewscy, dopominać się u Ajana o wydanie Polaków. W tejże samej chwili na ulicy dały się słyszeć tłumne wrzaski — «Wstawaj Ojcie Atamanie, już czas —»

Na ulicy kilkudziesięciu burłaków, na koniach i pieszo — z drągami — wołają — «Wstawaj Ojcie Atamanie, z Moskaliem pohulamy, już czas —»

Co tu robić, kusa rada — czem prędzej Budzyńskiego zaprowadzono do Pana Tomasza Radyszowicza, poczciwego Kroata — ten go przechował pod opieką Austriackiej bandery — a w nocy konsul Austriacki Dubrawczyc, takżeż zacny Sławiianin, wywiózł do Galaca. —

Pozbyto się Budzyńskiego — ale sprowadzono czujność Moskali na prawdę; z Izmailowa zażądano od Gubernatora Sylistryjskiego Said Mirzy Paszy, Tatar, zaarrestowania tego Watażki, zbierającego Kozaków na Moskwę. — Puławski drapnął do Stambułu, Panajota czmychnął w stepy Tatarskie — a Antoni Iliński dotrwał na miejscu i dał się wziąć do więzienia. —

Kiedy Budzyński, denuncyowany przez Agentów demokratycznych, zatrwożonych pojawieniem się Agenta Monarchicznego między tym dobrym ludem, którego oni podstrzygali, kluczył jak zając po Wołoszy i Multanach, żeby uciec przed pogonią Moskiewskich i Austriackich konsulów — Iliński siedział w Ruszczuku w ciężkiem więzieniu. — Said Mirza Pasza, dla przy-

podobania się Moskalom, morzył go głodem i cisnął kajdanami. — Po sześciu tygodniach na próżbę Agiencji Głównej, przewieziono go do Stambułu. —

Stawiono go przed zebranie Ministrów, na które był zaproszonym poseł Rossyjski Pan Tytow — z pierwszym tłumaczem poselstwa Księciem Handżerim. — Mehmed Ali Pasza, podówczas Seraskier, spojrzawszy na dobrą minę Ilińskiego — kazał mu podać krzesło — powiadając — «U nas każdy szlachcic Polski, jest Bejzade, stać niepowinien, ale siedzieć razem z nami —» —

Te słowa, ta uprzejmość tak uzuchwaliły Pana Antoniego, że w miejscu się bronić zaczął oskarżać Moskali — i kiedy recytował, jak z płatka, litanią wszelkich psot Moskalów przeciwko Turcyi — Poseł Rossyjski prosił o zaprzestanie indagacyi — a Antoni Iliński zdrów na ciele i umyśle, niewiem z jakiej przyczyny, został odesłany wolnym do szpitala Armiańskiego, jako gość — z najwyraźniejszym rozkazem, ażeby we wszystkim mu wygadzano. —

W ogromnym szpitalu nie było ani jednego chorego — sam Pan Antoni w nim baszował, dysponował obiady, jak gdyby był u Werego, albo u Wefura — a przynajmniej u Alexandra na Miodowej Ulicy. Najprzepyszniejsze wina — jak gdyby miał pod ręką piwnicę Rauszera Berdyczowskiego — po kilkaset piastrow szło na dzień — Armianie służyli — a wieść między nimi się rozgłosiła, że to jakiś wielki Bejzade, z Lechistanu, bardzo bogaty — zapewne założył bank albo stanie się Kontrakczym. — Arzymany — Narymany — Bohosy — Mohridycze — wszystko to biegło kłaniać się Bejzademu, może w ich ręce kiedyś odda swoje kapitały — nawet Szurpice, Limonie, Ohydy, z ciekawości ukradkiem zazierały do Bejzadego. — I tak przez dwa miesiące opływał we wszystko, jak w podróży przez Niemcy. Ale i Kapua Anibalowi się znudziła, jak się znudził Panu Antoniemu szpital Armiański. — Wszystko dobrze a! dobrze, jemu trzeba przemiany, trzeba ruchu, trzeba życia. —

Razu jednego ni ztąd, ni zowąd, wsiadł na koń, pojechał do Wysokiej Porty i zdeklarował się, że zostaje Muzalmaninem. — Wziął imię Mohamed Iskinder Illahi, dodano mu tytuł Beja, jako szlachcicowi Polskiemu — a wielki mistrz Artyleryi, Feli

— Ahmed-Pasza, mianował go Kolasem w pierwszym pułku Artylerji rezerwowej. —

To była druga warcaba posunięta w życiu nowego Muzułmanina — druga warcaba na szachownicy znaczenia i sławy z pożytkiem sprawy Polskiej. — Bo gdzie tylko Polak, pod jakimkolwiek bądź sztandarem, w jakiejkolwiek bądź wierze — szablę do boku przypasuje, to już korzyść dla Polski — bo szabla to Polski kapitał — nią tylko jeden Polak wykupić może swoją Ojczyznę. — Handel zabierają żydzi, przemysł Anglicy, fabryki Niemcy, nauki Francuzi, sztuki Włochy — szabla tylko Polakom zostanie, tej nikt niezabierze, byle ją dobrze trzymali, Bóg tak przeznaczył, biada Narodom, które chcą odbiegać od tego, co im przykazaniem Bożem naznaczono. —

Służba w Artylerji źle się zaczęła dla Iskinder Beja, mocno zachorował na tytus — lekarze zadekretowali, że niemasz żadnej nadzieji — letarg wzięto za śmierć — i już zabierano się do pogrzebu Iskindera — po obmyciu już mu zatykano bawełną nos i uszy, zwyczajem Muzułmańskim — powiada, że to wszystko słyszał, ale niemógł się obudzić — pasował się rozpaczą a niemocą i to zrobiło wystąpienie zimnego potu — zawołano lekarzy — ci do reszty go ocucili — i potem przesileniu się natury nastąpiło wolne wyzdrowienie. — Na dokończenie kuracyi pochejał na Dobrudżę do Monasterów Teluci. — Tam Mnichy i Mniszki, pomimo że został Muzułmaninem — obwołali go swoim opiekunem, kuratorem. —

Na całym świecie zakony dla młodych, czy to mężczyzn, czy to kobiet, są suchotami życia Społeczeństwa — ale zakony dla starych są domami weteranów i inwalidów życia społecznego. —

W tym rodzaju nic niewidziałem poetyczniejszego i szczytniejszego, jak klasztor Księży Bazylianów w Tryhurach, nad Teterowem, w powiecie Żytomirskim. — Zakon Bazylianów nieprzyjmował w swoje szeregi tylko szlachtę i to dobrą szlachtę — a jego głównym celem było wychowanie młodzieży, w duchu narodowym, czysto polskim, opartym na tradycyi i historii — była to edukacyja konserwatorska, szczerzo polska — różniąca się od wychowania rewolucyjnego Księży Pijarów — a zupełnie przeciwna, chwala Bogu, wygnanej z Polski, edukacyi Księży

Jezuitów. Wszyscy Bazylianie wysłużeni na nauczycielstwie mieli schronienie w Tryhurach — w roku 1831 liczba ich była stoosmdziesięciu i kilku — starcowie nauki ale razem szlachta polska. — W celi każdego kroniki i rękopisma, dzieje polskie i poezye polskie — obok pułek strojnych w dzieła Kołłątajów, Śniadeckich, wisiały rusznice, kordelasy — a obok każdego łóżka, na wilczej, rysiej albo niedźwiedziej skórce — wyciągał się ogar albo wyżeł. — Po rannych modłach, na których wszyscy a wszyscy Zakonnicy modlili za Polskę i o Polskę — w borach grały trąbki myśliwskie, grały ogary, a starcowie gromili zwierza, szlachecką zabawkę — wieczorem w refektarzu rozprawy, o Gwagninie, o Strykowskiem, o Bolesławach, o Zygmuntach, o Stefanie — a kiedy nadeszło powstanie, oprócz modłów ślali rady, zachęty — i gotowi byli bronić się w Tryhurskim zamku, jak się bronili Bazylianie w Owruczu, bo to był Zakon szlachecki. —

I Tęlycia była schronieniem dla starców i bab wysłużonych w społeczeństwie, ale jakim i czem — Mozajka rozmaitych stanów i rodów, pokutników i próżniaków — obywateli jednego wszechwładztwa. — Aż włosy powstawały słuchać, ile to każdy lekką ręką zarządził ludzi dla zabawki — ile wódki wypił — ile baby mężów rozmieniały — a jaka nienawiść była do przywileju i porządku. — I gromada Grudziąż i Centralizacye towarzystwa demokratycznego tamby mogły się zbudować i rozkoszować — tylko że nie I. B. O tam był prawdziwym prezydentem i kierownikiem — ale Abramko, albo Herszek jaki — byle Arędarz. — W Karczmie Sanktuarium kwartą wychylali do reszty życie — żeby zejść z tego świata, w pijaństwie bez żalu, bez skruchy, z weselem serca albo z wściekłą odwagą. — To był zakon ludowy. —

Protektorem tych Monasterów, dziadowskiego i babiego, zostawał Iskinder Bey, aż do roku 1848. — Wtenczas zawezwanem został do Stambułu, gdzie się zebrała podówczas cała agencya Księcia Adama Czartoryskiego będąca pod kierunkiem agenta głównego Michała Czaykowskiego — agencya była liczna i świetna, złożona: z Ludwika Zwierkowskiego znanego powszechnie pod imieniem Lenoira — Juliusza Korsaka — Mi-

chała i Wincentego Budzyńskich — Stanisława Drozdowskiego — Horwata Jeleńskiego — Iskinder Beja Ilińskiego — Butkiewicz — Achmet Tefik Beja Puławskiego — Franciszka Zacha — Gradowicza — Sefelsa — Gropplera — Józefa Żukowskiego i Terleckiego świeżo przybyłego z Kaukazu. Wszyscy ludzie serca, odwagi i zdolności niepospolitych — Mieszkanie było w Adam-kioj, osadzie polskiej u podnóża Allem Dahu o trzy mile od Bosforu. — Polowania, pogadanki, kuchnia staropolska, i ćwik i družbart, przenosiły i myślą i sercem na ziemię ojczystą — tylko nie było narad polskich — każdy odbierał rozkaz i instrukcyę, i jechał gdzie mu kazano — bez spostrzeżeń, bez uwag, jak Moskale mówią, po siemu byt, w imie króla, którego uznał władzę. — I ten król bez ziemi, ciągle atakowany protestacyami demokratów, różnego zwania i różnego kalibru, podkopywany intrygami klasztoru polskich Jezuitów i przeczeniem wszystkich tych, których nie zawezwano do współdziałania, — był potęgą rzeczywistą w polityce świata; Monarchowie o stósunki się z nim starali i pomoc mu nieśli, a narody darzyli go zaufaniem i od niego pomocy szukali. — Księcia Adama Czartoryskiego imię, tego króla Polski bez ziemi, było szanowane i cenione. — I śmiało było można powiedzieć, że Polska miała wówczas swoją zagraniczną politykę, którą miała tylko za dwóch Bolesławów, a trochę za Batorego. — Wódz Czezeńców, bohater Kaukazu, Szamil Bej, szukał przyjaźni i sojuszu z Księciem Adamem Czartoryskim. — Książę Serbii, syn Jerzego Czarnego, zasiadł na tronie za pomocą Księcia Adama Czartoryskiego. — Wysoka Porta była rada Jego przyjaźni, a Francya Ludwika Filipa jego pośrednictwem naprawiała usterki swojej polityki na Wschodzie. — Bo polityka tego króla bez ziemi była oparta na prawdzie — na tradycyi, na historyi — że jedynymi, prawdziwymi i prawnymi Sprzymierzeńcami Polski byli Sułtani Ottomanów, bo oni jedni z bronią w ręku protestowali przeciwko rozbirowi Polski — oni jedni niepodpisali żadnego traktatu, żadnej umowy uświęcającej rozbiór Polski. — Bo polityka jego była prowadzoną przez ludzi serca, przez dzielnych Polaków, którzy nieradzili, ale słuchali i wykonywali. — Do tego stopnia było potężnem to imię i urok jego polityki — że Muzułmanie

niemieli Polaków Księcia Adama za różnowierców — a Sławianie błahocześciwi, za Katolików. —

Wtenczas właśnie pojawił się na scenie dramat Cesarstwa Austryackiego, od dawien dawna odgrywany w próbach. — Polacy musieli mieć udział w tym dramacie, i od tej roli zależało rozwiązanie się dramatu, czy dla Austrii, czy dla Polski. — Sławianie pierwsi powstałi przeciwko władzy Cesarskiej Austryackiej, którą Madziarowie, w interesie swojego zwierzchnictwa, bronili. — Agiencya główna Stambulska chciała natychmiast związać działanie Polski, z działaniem Wysokiej Porty, z działaniem Sławian. — Ludwik Zwierkowski pojechał do Belgradu, gdzie już był Franciszek Zach. — Serbowie, Garażzanin, Petroniewicz, Wuczycz i Kniczanin, przyjęli Polaków jak braci — żądali Jenerałów i oficerów polskich z emigracyi, zobowiązali się Galicyanów i Polaków z Rossyi i Prus, przybywających do Województwa Serbskiego, tworzyć w osobne polskie pułki — i dać z Księstwa Serbskiego pieniądz na ich organizacyą, na ich utrzymanie — z Kroatami natychmiast weszli w stósunki porozumienia się. — Gubernatorem Otomańskim twierdzy w Serbii był Kibrizli Mehmed Pasza, mąż wielkiego serca, odważny, nieskazitelny i miłujący swojego Pana i swój Rząd. — On natychmiast pojął wielką i praktyczną myśl konfederacyi Sławian południowych, pod berłem Sułtana, potomka Bajazydów, Muradów, którzy mieli za żony Księżniczki Serbskie i w dynastyą Otomańską wprowadzili krew Sławiańską. — Od Arcybiskupa Rajewicza przyjechał proźbą zaopatrzoną w tysiące podpisów, w której Serbowie Województwa żądali być przyłączonemi do Księstwa Serbskiego, pod berło Sułtana, Abdul Medzid Hana. — Agiencya Stambulska posłała mu w pomoc nowych Agentów. — Nad Sawą zrozumiano nas i Sławianie i Turcy — ale Polacy, nie. —

Do Galicyi wysłany Terlecki i od mężów stanu i od młodzieży Uniwersytetu — i od Gwardiaków Narodowych — i od jarmarkowiczów i od hreczkosiejów — został przyjętym jednym i tym samym argumentem. — «Co tam Waćpan nam bajesz o Turkach i o Sławianach, my z Węgrami; oni z Cesarzem i my z nim — oni przeciwko niemu i my z niemi, bo to widzisz Waćpan —

Węgier, Polak dwa bratanki
I do konia i do szklanki,
Oba zuchy, oba żwawi,
Niech im Pan Bóg błogosławi —

Kiedy Terlecki im gadał — że rozbiór Polski był zrobionym na korzyść korony Węgierskiej, nie na korzyść Cesarstwa Austriackiego — że Maria Teresa, spłakawszy się przy spowiedzi, z rozgrzeszenia Jezuity, wzięła tę część Polski jako Królowa Węgierska, nie jako Cesarzowa Austriacka — oni zawsze swoje śpiewali:

Węgier, Polak dwa bratanki
I do konia i do szklanki,
Oba zuchy, oba żwawi,
Niech im Pan Bóg błogosławi.

Brzękali ostrogami, pałaszami, które mogły być drewnianemi, dla takich wojaków, spijali toasty, za Kajzera i za Węgrów, i ani rady było trafić do ich głów — na tem się skończyło, że Heltmany, Sztolcmany, Alcyaty i cała Centralizacya Niemiecka musiała się naśmiać z tego pojawu — turecko - Słowiańskiego. —

Reprezentant Księcia Adama Czartoryskiego w Turynie odpisał, że Książę nie może wchodzić w takie stósunki z barbarzyńskimi narodami, kiedy teraz w stósunku formacyi legionów w Pjemencie — że to jest kraj Katolicki, a tamte jeden Muzułmański, drugi Schyzma — że pierwej są Polacy Katolikami jak Polakami — a w końcu dodawał, że wysłał do Stambułu Księcia Witolda, syna Księcia Adama, do zwerbowania choćby żydów, do legionu polskiego bo ochotników innych niemasz — a trzeba światu włoskiemu pokazać, że są Polacy, co jak kiedyś za Dąbrowskiego, tak teraz chcą iść z ziemi Włoskiej do Polskiej. — Książę Witold z przybyłemi oficerami, Przyłuskim i Sandeckim, zabrał stu dwudziestu jeden żydów, jak rybie około Arcy-Katolickiego jazdy polskiego legionu. — I na tem się skończył prolog wstąpienia Polaków do dramatu, który się zaczął odgrywać w Cesarstwie Austriackim. —

Słowian odpychanych przez Polaków, pochwyciła natychmiast Austria, i Kroaci i Serbowie stanęli przy niej, przeciwko Madziarom, których ona sama zraziła od siebie, by mieć siłę za sobą. — Gubernator Belgradu odwołanym został na

żądanie posła Austriackiego w Stambule. — A wtenczas Polacy przyszedli w pomoc Madziarom i mogli śpiewać: Węgier, Polak dwa bratanki — i co do rozumu politycznego. — Madziarzy trzy milionowa horda, ciemiężcyjele jednastumilionowego Słowiańskiego i Rumuńskiego Narodu — podnieśli oręż przeciwko Habsburgom, których korona Cesarsko Królewska była siłą ich przywileju, ich istnienia — i bez których niebyli niczem innym, tylko tłumem wrzaskliwych parlamentarzystów. Polacy szli na pomoc temu Narodowi, na którego rzecz ich Ojczyznę rozebrano i który, już w buncie, niechciał Manifestem zaprotestować przeciwko niecej grabieży Maryi Teresy królowej Węgierskiej. — I Madziarowie bili się przeciwko swojemu Dobrodziejowi — Polacy bili się za Madziarów, swoich zaborców i mogli sobie śmiało powiedzieć — że Węgier, Polak dwa bratanki nietylko do szklanki ale i do głowy. —

W tej to chwili Poseł Sardyński, który bardzo często udawał się do Agencji Księcia Czartoryskiego po rady i pomoc, przedstawił jej następny wypadek. — Pułkownik Sardyński wysłany do Węgier, do formowania tam legionu Włoskiego i zespolenia sprawy Włoskiej z Węgierską — niemógł się dostać do Węgier, wrócił z Serbii — prosił posła, by z nim wysłać kogo, któryby go tam zawiózł, choćby musiem. — Najlepszym do tej misji był Iskinder Bey — jemu polecono, by Włocha, żywego czy umarłego zawiózł na Węgierską ziemię i złożył w ręce Jenerała Dembińskiego, czy Jenerała Bema. — Iskinder Bey dostał listy do obydwóch Jenerałów i pojechał. W Wiedniu wsadził na łódkę Pułkownika Włocha, ale musiał użyć strachu, że go zastrzelą, jak tylko go słuchać nie będzie i że ślepem posłuszeństwem wykonywać co każe — wytłumaczył, że trupem łatwiej mu to będzie — i kto wie czyby tego nie zrobił — bo Iskinder Bey był z rzędu tych ludzi, wiozł go po pod harmatami Orszowy — przez Dunajowe progi, między straże czajkistów — i udało mu się dołożyć w Pańczowie. — Zapytawszy się, co robią nasi dwaj Jenerałowie, odebrał odpowiedź: że Jenerał Dembiński gotował się do rejterady w Segiedynie — a Jenerał Bem bił Moskali w Siedmiogrodzie — powiedział: —

«Pan jedź do Segiedyna, a ja pojedę do Jenerała Bema. — I każdy pojechał w swoją drogę. — Iskinder Bey został Majorem

Adjutantem Jenerała Bema. Pokochał go waleczny bohater Polak, bo Iskinder Bey waleczny oficer, obydwu kochali i Polską sławę i Polską sprawę — i odtąd byli nieoddzielnymi z sobą do końca wojny. —

Pod Hermansztadem Jenerał Bem Majorowi Madziarowi kazał prowadzić cztery szwadrony huzarów do szarży, na pułk Ułanów Moskiewskich. — Nieoszedłszy do Moskiewskiego frontu, zwinęły się szwadrony huzarskie i w tył uciekły, Jenerał Bem rozgniewany, Majora kazał pod sąd oddać, a na czele szwadronów postawił jakiegoś Pułkownika Węgra, ale i ten nie był szczęśliwym i także poszedł pod sąd. — Natenczas Bem szwadronom zmniejszonych na dwóch przez ciągłe odrywanie się, dał za dowódcę — Iskinder Beja. Ten poszedł, rozbił Ułanów Moskiewskich i przepędził za lasy i za góry. —

Przez cały czas kampanii dawał ciągłe dowody i przezorności i waleczności — a że najczęściej był między Madziarami, którzy nierozumieli ludzkiego języka — mówiąc tylko swoim i niemieckim — Iskinder Bey do nich mówił po turecku, więc niemogli oceniać, czy prawdę opowiadał, czy zmyślał — a na prawdę bił. —

Pod Temeswarem dowodził szwadronem eskorty Jenerała Bema, kiedy już nie stało amunicji węgierskiemu wojsku a nieprzyjaciel nacierał gorąco — i zaczęło się ogólne pierzchanie. — Bem, który stał przy kolumnach kawaleryi huzarów i Ułanów, znalazł się nagle sam z parą oficerami sztabu i ujrzał jednego z dowódców Ułanów samego jednego — zapytał:

— «A gdzie pułk pański —» —

— «Uciekł —» —

— «A czemuż Pan z nim nieuciekał — co mi tu po Panu, Pułkownik powinien być tam, gdzie jego pułk —» —

W tejże samej chwili Iskinder Bey wracał w galop ze swoim szwadronem. —

— «A Pan zkąd?» — zapytał Jenerał. —

— «Szwadron uciekł, a ja za nim — dopędziłem — przepędziłem, zarąbałem kilku huzarów, zawróciłem i nazad przyprowadziłem —» —

Uśmiechnął się Bem, poklepał pajczem kasztanowatą kobyłę, — «To mi oficer — takich mnie dawajcie —» —

I za ten czyn oficerski, za tę przytomność został podpułkownikiem Iskinder Bey. — I aż do samej granicy Wołoskiej był nieodstępny od Jenerała Bema i z nim razem przyjechał do Widynia, z nim razem mieszkał. — Kiedy Bem, ten wielki Polak, i pięknego serca człowiek, został Muzułmaninem, z nazwiskiem Murad Pasza — kiedy zachody i starania Agiencji Księcia Czartoryskiego wyrobiły u wspaniałomyślnych Dygnitarzy Wysokiej Porty, postanowienie, raczej wojna, jak wydanie Rossyi i Austrii wychodźców Polskich i Węgierskich — kiedy Szeik Islam, Reszyd Pasza, Feti Ahmed Pasza i Mehmed Ali Pasza, tak szlachetnie bronili od plamy rząd Muzułmański — a Sułtan Muzułmanów Abdul Medżid Han taką chwałą się okrywał kiedy Bem i ci którzy z nim przeszli na Muzułmanizm — taką trwogę rzucili na hardego Lorda Redclifa i na poczciwego Jenerała Aupieka, że ci mimo tchórzostwa swoich rządów, przyrzekli poparcie przeciwko Rossyi i Austrii — żeby już więcej niebyło przechodzeń na Muzułmanizm, żeby niepokazać, że chcąc uniknąć Spilberga i Sybiru, w obec państw Chrześcijańskich, niemasz innego sposobu, tylko zaprzeczyć się Chrześcijaństwa, — kiedy Agiencya Księcia Adama i Bem, dokazały tego, że wysłanemu Księciu Radziwiłłowi od Cara Mikołaja po głowy Polskie — Wysoka Porta odpowiedziała: — «Niedamy, to nasi goście, kiedy Car chce, niech przyjdzie je zabrać, czekamy —» I rzuconą rękawicę czci, Polak wysłaniec Chrześcijańskiego Cara odwoził mu na piętno hańby — wtenczas, niestety, w Widyniu, Dygnitarze Polscy i gawieź polska, jak żaki szkolne szli z kamieniami wybijać okna nowego Murad Paszy i sprawiać mu katolickie szarywary. Coby na to powiedział zwycięzca pod Buczyną, gdyby się znalazł w Widyniu i widział, jak traktowano Wielkiego Polaka — brata w zasługach i w miłości dla Polski. — Zia Pasza podówczas Gubernator Widynia, dzielny mąż i dzielny żołnierz, nienawidzący Moskwy, bo zaczął służbę w kozakach Dobrudzkich, napisał w swoim raporcie do Wysokiej Porty: —

— «Niech Bóg świeci nad ich rozumem, nasi goście i wielcy i mali zrobili sobie dżumbus (słowa polskiego odpowiedniego niemasz, ale słowo Francuzkie polissonade doskonale temu znaczeniu odpowiada) nakrzyczeli, naświstali, muzyka niebardzo przyjemna, wybili kilkanaście szyb dla dodania sobie ochoty, ale

nikogo nieskaleczyli i rozeszli się. Murad Pasza o to się niegniewał, i ja dałem pokój, bo to z nudów i z próżniactwa, zresztą to ich zwyczaj —» —

Iskinder Bey jeden stawiał czoło wszystkim, napominał i niepuszczał nikogo do pokoju Murad Paszy — od tego czasu wpadł w wielką niełaskę — u matador emigracyjnych — i kiedy Ahmed Wefik Efendi przyjechał do Szumli dla rozróżnienia emigracyi na rozmaite klasy, w tak czarnych kolorach odmalowano go przed komisarzem, że ten wysłał go do Stambułu jako awanturnika, niemającego prawa ani do wywiezienia do Ameryki, ani do internacyi w Konicy. Rozstał się Iskinder Bey z Murad Paszą — a nim wrócił Ahmet Wefik z Szumli, już Iskinder Bey przez Mehmed Alego Paszę, podówczas Seraskiera, został mianowany podpułkownikiem sztabu i przeznaczony pod dowództwo Omer Paszy. —

W kampanii przedsięwziętej dla prowadzenia Sanzymatu w Bosnii i Hercegowinie — oprócz Iskinder Beja, było jeszcze kilku innych Polaków pod rozkazami Omer Paszy — Major Mehmed Bej Łaski — Adjutant Major Mahmud Bey Freund — Kapitan Jakub Bey Jakubowski — wszyscy dzielni oficerowie i Omer Pasza używał ich z wielką korzyścią dla służby Sułtana, okazywał im wielkie zaufanie. — Iskinder Bey odznaczył się pod Tuzlą — Bihaczem, Mostarem i w innych miejscach — dostał w nagrodę szablę damasceńską bogato oprawną, dżamety ze stad Kulen Beja — bogate przybory po Ali Paszy Stolcewiczu, i medale złote i ożenił się w Konicy z córką ubogiego łęga — która w dzień, rano i wieczór chodziła bosemi nogi przed kwaterą Iskindera do krynicy po wodę — nóżki wpadły w oko potomkowi Iłajów, zaraz stworzył balladę, że to po kądzieli, krew Wuka Brankowicza, który pierwszy z Bośniaków przyjął Muzułmanizm, krew królewska i cesarska, godna łączyć się z krwią Dżengiskana. — I twarzyczka była niczego, a do tego siedmnaście latek tylko co skończonych. Zapytał dziewczyny — «chcesz być moją żoną? —» odpowiedziała — «chcę» — Zawołany ojciec całował poły, kłaniał się — — «Ty wiesz jak każesz» — — Zawołano Kadego, dwóch świadków — i tego samego dnia był ślub i wesele. Nazajutrz dzień przyszedł rozkaz, Iskinder Bey uściskał żonę, wsiadł na koń i poszedł z baszy-

buzukami gonić po krainie braci Bośniaków już teraz spokrewnionych —

Po wojnie Bośniackiej przyszła wojna Montenegrińska — Wojska Ottomańskie nieprzeszły granic, nieposunęły się dalej, jak do Spużu i do Ostroga. — Jenerał Leiningen, poseł nadzwyczajny Austriacki do Stambułu, zniewolił do zakończenia tej wojny umowami, niemającymi ani siły, ani trwałości. — W Kroacyi i Dalmacyi kursowały karykatury, wyobrażające ślimaka, wypuszczającego i chowającego swoje rogi. — Spuż w języku sławiańskim znaczy ślimak — Iskinder Bey wytłumaczył, że karykatura była do niego zastosowana, gdyż on miał sobie poruczonem od Omer Paszy, o czym zapewnie on sam tylko widział, zdjęcia, jak najdokładniej plana całej Czarnogóry — że do pomocy użył Księdza Filipa Paszalicza, Franciszkan Bośniackiego doświadczonego pielgrzyma — i dziewicę Czarnogórską, której życie uratował w jakiejś tam walnej bitwie, o miejscu której i jego nazwisku sam niepamięta, dość, że to było na wierzchołku Czarnej góry. — U Czarnogórców dziewica est paszportem bezpieczeństwa i wolnego przejścia, Ksiądz choćby jakiego wyznania odwracał wszelkie podejrzenie. Z niemi przebiegł Nahie wszystkie a nawet odkrył podziemny przechód z Monasteru Ostrogińskiego do Czewskiej Murowanej drogi — i zrobił tak dokładną kartę, że na niej się znajdowały nietylko ścieżki i wszelkie drzewa ale nawet miejscowe ptaki i zwierzęta — i że takową kartę złożył w ręce Naczelnego Wodza a kopią zostawił przy sobie. — Ksiądz Paszalicz przysięgał, że nigdy nogą niestąpił w Czarnogórskie posady. — Dziewicy ani myślał nikt szukać — a karty Iskinder nikomu niepokazywał, bo to tajemnica. Ludzie mówią, że siedział w Spużu jak inni, rakiezkę popijał, lulkę kurzył — i wśród dymu językiem wołował, nie jego wina, ale dyplomacyi. —

Po kampanii Montegrńskiej, suchej epizody życia Iskinder Beja, narodził mu się syn i został nazwanym Tamerlanem, i po poselstwie Księcia Menszczykowa, została wypowiedzianą wojna Moskwie. — Iskinder Bey dostał dowództwo pułku jazdy nieregularnej, złożonego z samych zaptiów czyli żandarmów Rumelskich Sandżaków. — Dzielni to byli jeźdźce i prawdziwi oczajdusze, warci dowódcy oczajduszy takiego, jakim był Iskin-

der Bey. — Pułk ze swoim dowódcą przeznaczonym został do Kalafatu, na przednie straże. Do swojej komendy dobrowolnym sposobem wcielił korespondentów dzienników Angielskich, którzy zlecieli się na nasze obozy po nowiny — Iskinder podejmował ich gościnnie, po staropolsku, czem wład tem rad, ale tak ich umiał obsaczyć, po czerkiesku, że oni od nikogo tylko od niego odbierali buletyny bitew i opisy operacji wojennych. Byli to jego bardowie: na jakąś nótę zagrał, na taką śpiewali. —

Iskinder był bezzawodnie walecznym żołnierzem, w całym znaczeniu tego słowa i przezornym oficerem, póki był na czczo — ale że woził przy sobie perspektywę, którą jego podkomendni nazywali durbinem, nie sławną ze swoich szkieł, bo miał dobre oczy — ale pełną płynu do wychylania strzemiennego, tak zawsze sobie podochocił, że był podobnym do owego dawnego Turka, istniejącego w imaginacji szlachty polskiej — opitego opium, na spienionym rumaku, z kindżałem w rękach — lecącego na bała, bała — a wieczorem takie rapsody opowiadał korespondentom, takóŜ nie wylewającym za kołnierz co Bóg dał, że Homerowe bitwy Ajaksa, Diomedesa a nawet Achileasa przy nich bladły — bladły i Austerlic i Wagram, rzezie Tamerlanowe. Nie forte ale piano były pisane buletyny z Kalafatu, z Czelaty — z Krajowy i publikum Angielskie piano je czytało — bohaterstwo rosło na drożdżach dziennikarstwa w olbrzymim kolos. W Angielskich dziennikach tam nad Dunajem trzebiono Moskale na łój, na masło — jak przed kilku laty trzebiono w Węgrzech Austriaków — ale to nikomu nie szkodziło, bo jak Moskale, tak i Austriacy zostali, niestety, na nasienie. —

Pod Pojată, na drodze z Krajowy do Kalafatu, Iskinder Bey ze swoim pułkiem, Hadży Mehmed Bey pułkownik, z drugim pułkiem jazdy Rumelskiego Korpusu i Jakub Aga, podówczas Adjutant major, z pułkiem nieregularnej jazdy Arnautów Giegów — rozbili w puch według wysłownienia się wojskowego, pułk Aleksandryjskich huzarów i zabrali mu cztery harmaty. — Tym pułkiem Moskiewskim dowodził Pułkownik Karamzin, syn sławnego historyka. — Chcąc się prędko zbyć rekonesansu, jednej nocy zrobił sześćdziesiąt werstw drogi bez spoczynku — tak że spotkawszy się z Muzułmanami, konie niemogły nie tylko iść

galopem, ale nawet klusem, rozparły się — z ośmiu szwadronów ledwie dwiestu huzarów wróciło do Krajowy, i to połowę na pieszo. Pułkownik Moskiewski zginął — a Iskinder Bey w nagrodę został Pułkownikiem, Miralajem, i otrzymał oznakę Medżidji czwartej klasy. —

Kiedy Moskiewskie wojsko zaczęło ustępować z Małej Wołoszczyzny, wojska Otomańskie z Kalafatu przyszły pod Ruszczuk, gdzie się przeprowadził przez Dunaj Marszałek Kiel Hassan Pasza, z korpusem kilkunasto tysięcznym, w obec sześćdziesięciu tysięcznego Moskiewskiego wojska — niemając tylko lichy statek parowy, który w pierwszym przejeździe został uszkodzonym w machinę i był na nic. Moskale mieli baterye mocno osadzone na wyspie Ramadanu — Turcy przeprowadzając się na łódkach — po krwawej bitwie całodniowej zajęli wyspę Giurgewo i Słobodziją, na lewym brzegu Dunaju, już w Wołoszy. — Bezzawodnie był to najszczytniejszy czyn wojenny z całej tej wojny, nauki przeciwko murom. Moskale dobrze powiedzieli, że w całej tej wojnie oprócz Omer Paszy i wojska tureckiego — do całego sprzymierzonego wojska można było zastosować ową łacińską dykcją: — *ex libro doctus, ex capite stultus* — gdzie chodziło o sypanie szanców, o kopanie przekopów, o branie redut, rozbijanie blokhauzów, zgoła o to wszystko co jest wymierzonym na centymetry, wyważonym na milogramy, w książkach elementarnych dla sztabu, gdzie ludzie nieznaczyli więcej jak ćwieki machiny — a rozum przywódców równał się regułce książki rozkazowej, tam celowali Wodzowie sprzymierzonych wojsk. Ale gdzie książka nie oznaczyła pewnych, wymierzonych i odważonych prawideł, tylko przypuszczenia, i zostawiała zdrowemu sensowi i sprytowi przywódców zastosowanie onych, tam ani kroku nie zrobili; choć im się chciało, niesposzli do Bakczyseraju nawet, ani z Bałakławy, ani z Kamisza, ani z Eupatoryi — czekali na książkę reguł, zaaprobowaną przez Cesarza a może na uczniów wyuczonych na tej książce. — Marszałek Kiel Hassan Pasza, jak Massena, nie czytał, nie pisał, ale bił i zawsze naprzód — jak Beglerbeje z rodu Ewronosów i Michaloglich byłby szedł przez Dniester, przez Dnieper aż do Moskwy, gdyby go nie zatrzymano. Nad Dunajem skończył życie ten prawdziwy bohater Otomańskiego wojska, cześć jego imieniowi, cześć

jego pamięci. Sylistrya i Ramadan były dwa wielkie wojenne czyny Otomańskiego wojska, dwa wielkie wojenne klejnoty złożone przez Omer Paszę, Naczelnego Wodza, pod stopy zwyciężkiego Sultana, Abdul Medżid Hana. —

Po przeprawie Dunaju, z rozkazu Omer Paszy wszystkie nie-regularne wojska wróciły na prawy brzeg Dunaju. Iskinder Bey został przeznaczonym do Sztabu Głównego. Przez wzgląd na jego zasługi dozwolono mu zostawić przy sobie czterdziestu wyczynnych jeźdźców z jego pułku żandarmeryi. Poetyczny to był oddział i strojami i postawami; na nich było widać wszystkie barwy jakie tylko istnieją na świecie: pełno błyskotek, stali, srebra, złota i drogich kamieni nawet, na głowie kawaki dawnych Janczarów, Serdenerztych, Derwiszów — czapki krymskie, czerkieskie, zawoje kuluglich, harbusze spahisów, każdy inaczej i każdy inaczej zbrojny — w dzidy, w halabardy, w szturmaki, a każdy miał albo szezdar, albo bęben, albo piszczałkę: dzika muzyka, już nieznaną uchu dziesięjszych ludzi. Sam Iskinder w czamarze cielątkowego koloru, jak kozak Granowski za ostatnich polskich czasów, srebem i złotem suto haftowanej, w szarwarach amarantowych, z lampasami złotemi, w fesie na prawym uchu, zbrojny w szablę, atagan, kindżał, rewolwery i dubeltówkę przez plecy, cały Arsenal rozmaitej broni, na białym arabskim ogierze — w tygrysim czapraku i w rzędzie ze srebrnych łuszczyk, które za każdym ruchem pobrzękiwały, jakby leciała cała chorągiew brzeszczotowych kopijników. — Za nim Mustafa Wojcik Adjutant i Musza Hawryło, z cybuchem i durbinem i dwóch masztalerzy, jeden Arab, drugi Bulgar. A do tego dziewięciu korespondentów Anglików, w kurtkach, we frakach, w bluzach, w kapeluszach, w kaszkietach, z białymi rącznikami, chustami, dziwnie przystrojonych, jak to jest we zwyczaju Anglików na Wschodzie. — Było to połączenie dziwaków Wschodu, z dziwakami Zachodu, tradycyi dawnej rycerskiej z komfortem ucywilizowanego dżentylmanów pióra. Oddział ten przelewał czarną posokę, żeby przejść do kart dalekiej potomności. —

Iskinder Bey niemając żadnego innego dowództwa, żadnego oznaczonej służby, był bardzo użytecznym wojsku obozującej mu na wyspie Ramadanu, które mitrężyły choroby, niedosta-

tek żywności i ogromne upały; on go rozbudzał ciągłemi wieściami. Oprócz korespondentów zebrał do siebie wszystkich prawie oficerów cudzoziemskich, angielskich, francuzkich, włoskich — z niemi jeździł na dowolne rozpoznania, zostawił ich w lasku jakim pod cieniem drzew, a sam biegał na wszystkie strony ze swojemi zaptiami. Raz upatrzył émy białych Kozaków Moskiewskich, ale palnął z dubeltówki między nich śrótem, pociągnął i wszystko się rozleciało, łapiąc się za uszy i za nosy i choć Mustafa Wojcik utrzymywał, że to byli chłopci Rumuni, za co dostał stusaka — korespondenci zapisali: Kozacy biali, Syberyjscy, z krainy śniegów i niedźwiedzi białych a nawet oficerowie donieśli do sztabu głównego o pojawieniu się tego nowego Kozactwa, które nazwano Baszkirami. —

Drugi raz doniósł, że jak Decebal król Dacki chcąc oszukać Rzymian, przybrał drzewa we zbroje, tak Jenerał Liprandi przybrał kukurudzę w płaszczce i w furazerki żołnierzy Moskiewskich, i on dla przekonania się zrębał kilka Maniaków — i temu uwierzono, Korespondenci napisali: Moskwa po swojemu rzuciła się do piekielnych fortelów, z kukurudzianych snopków wysztyftowała bataliony piechoty. I w sztabie uwierzono i dla tego ósmielono się podchodzić coraz bliżej pod Frateszti, gdzie były Moskiewskie obozy. Nareszcie jednego dnia Maniaki zabrały się na prawdę i zaczęły się cofać. —

Kozacy Otomańscy byli w przedniej straży wojska Omer Paszy i odebrali rozkaz zajęcia Bukaresztu. W Bukareszcie już żadnego Moskala niebyło, wszyscy się cofnęli ku Buzeo. — Kiedy Kozacy wchodzili do miasta zajmować rogatki i stawiać forpoczty, Iskinder Bey, samoczworthy, z Mustafą Wojcikiem, Muszą-Hawryłem i jednym korespondentem Anglikiem, bo cznemi drogami wpadli do miasta. Lud Rumański myślał, że to Serdar-Ekrem (Naczelný Wódz) inkognito wleciał, szli mu całować ręce i nogi ale Iskinder Bey zawołał: wina szampana, wtenczas go zostawiono z szampanem! Kilka tygodni później czytaliśmy w gazetach Angielskich, że Kozacy wpadłszy do Bukaresztu za Iskinder Bejem, wycięli trzy bataliony co do nogi i na ulicach krew była obfitszą jak woda w Dumbowicy. —

Po przyjeździe swoim do Bukaresztu, Naczelný Wódz dawał

wielki obiad w Monasterze Kotruczeni. Iskinder Bey zawsze w towarzystwie korespondentów i oficerów cudzoziemskich, po obiedzie wyprowadził ich do ogrodu i tam ze łzami opowiadał im swoje przypomnienia, jak był kiedyś Biskupem tego Monasteru, jak spowiadał Bojarów i Bojarki, przypominał pokój, gdzie sypiał, ołtarz, przed którym mszą odprawiał, Bojarki, które pannami jeszcze spowiadał, każdą ścieżkę, każde drzewo — a tak był rozczulony, że aż serce go bolało: korespondenci pisali a pisali w swoich pugilaresikach. —

W kilkanaście dni później żona konsula pruskiego, Rumanka z rodu, jedna z najznakomitszych Bojarek miasta i wychowaniem i kiesą — zaprosiła na obiad kilkunastu oficerów Otomańskich i między nimi Iskinder Beja. Kiedy wszyscy się zebrali, przyniosła dziennik Times, którego kolumny wypełnione były życiem Iskinder Beja — że ten nadzwyczajny człowiek, nim został Muzułmaninem, był Biskupem w Kotruczeni i opowiadanie rozmaitych a rozmaitych szczegółów. Konsulowa się śmiała, ale Iskinder nietracił miny — wszystkim odpowiadał: «Byłem Biskupem, tu w Kotruczeni, to prawda —» — a tym co go od dzieciństwa znali, mówił: — «to było wtenczas, kiedy ja zniknąłem, kiedyście wy myśleli, że ja siedzę w więzieniu w Ruszczuku, ja czmychnąłem tu i zostałem Biskupem — mój urząd prokuratora w Tełyci zastosowano tu do urzędu Biskupa —» nawet się niezarumienił. —

Hulał Iskinder Bey w Bukareszcie, pewnie i szumniej i lepiej, jak Anibal w Kapui — nareszcie Kozacy wyszli do Ibraiłowa a ztamtąd nad Seret i nad Prut. Iskinderowi było trochę markotno, tem bardziej, że mu kazano jechać do Kalarasza i w markotności sam siebie ozmyślał. Powyprawiał wszystkich sług z domu, we wszystkie torby, których było pełno, napakował piasku, gnoju, co znalazł pod ręką na dziedzińcu, torby powiązał i popieczętował mnogimi pieczęciami. Kiedy przyszło kilku gości, towarzyszy biesiad, zafrasowany pokręcał wąsy. —

— «Już ci ten Serdar Ekrem, to Bóg wie co zemną wyrabia, do wszystkiego to mnie, oto widzicie, pełne torby złota, samych dukatów — muszę to wszystko wieść do Ibraiłowa, do Naczelnika naszych Kozaków, ale na co to złoto, tego wam nie powiem, potem się kiedyś dowiecie —» —

Nadeszli Mustafa-Wojcik i Mussa-Hawryło, zaraz kazał im się pakować, torby na konie, siodłać, i za półgodziny w drogę. — Przyjaciele zaczęli prosić na jakiś tam obiad, na którym miała być królowa Pomara i jakieś jeszcze Otaitki teje samej narodowości. — Iskinder myślał, rozmyślał, kręcił wasy. Nareszcie podyktował jednemu z przybyłych przyjaciół napisanie listu do Naczelnika Kozaków, że mu posyła dwanaście torb samych dukatów a sam przyjedzie z rozkazami Serdar Ekrema. — Mustafie-Wojcikowi zalecił, aby natychmiast wszystko zabierał i ruszał wprost do Ibraiłowa i to nietracząc chwili — że on tam pocztą przyjedzie. —

Z biesiady na biesiadę, przy zalotnej Pomarze, przy szumnym szampanie dnie biegly za dniami — i o mieszkaniu zapomniał i o świecie bożym by zapomniał, gdyby nie Adjutant Serdera Ekrema nalazszy go piątego dnia, niezawołał do głównego sztabu; tam mu dano rozkazy i kazano natychmiast jechać to Kalaraszu. Wchodzi do mieszkania, woła Mustafy, woła Mussy, echo nawet nieodpowiada ich imion, gołe ściany, stajnia próżna: przypomina sobie, rozśmiał się, «teraz siebie obelgałem, dobrze mi tak —» Tak jak był pojechał do Kalarasza, o ztamtąd Marszałek Izmail Pasza wysłał go na Dobrudżę — musiał kupować nowe stroje. —

Dowódzca Kozaków odebrawszy ekspedycją o zlocie, wiedział, że to musi być jakaś bajka. Mustafa i Mussa byli więcej zdziwieni, wyrzucając gnój i kamienie z torb, w które się przemieniło Bukaresztskie złoto. —

W kilkanaście dni później przybył Iskinder Bey, sam w swej osobie do Maksimeni nad Seretem, gdzie stały posterunki kozackie. Nie zastał dowódcę swojego dawnego znajomego, ale pułkownika Franciszka Kirkora, dowódcę pułku. Temu dopiero zaczął opowiadać niestworzone rzeczy. Dla Dowódcy przywiózł dwa charty, z jego własnejże psiarni, z Halczyńca, które ukradł jakiś Moskał a on od Moskala odebrał, jeden z tych chartów nazwiskiem Kapłan, nie zębami ale łapami miał zające łapać. —

Pułkownik Kirkor zapytał: «Jakże to może być —» — Iskinder dalej pokazywać, że zając pędzi, a kapłan za nim, i łapą cap i przykrył, nie tylko jednego ale dwa od razu — jednego

jedną, a drugiego drugą łapą. — «Już mnie tak nieraz zrobił, zobaczysz pułkowniku, to taka rasa. —» —

Z pułkownikiem Kirkorem razem pojechał do Nemałosy, gdzie się spotkali z dowódcą Kozaków. — Kiedy opowiadał, ile to tysięcy Moskali nabił i nasiekl na tej Dobrudży, Kirkor zapytał, a na jakimże koniu dokazywałeś, kiedy konie Beja były tu, bez zająknięcia się odpowiedział — «A na tym bułanym Ukraincu, co to mam od waszego dowódcy —» — A w tejże samej chwili pojawił się dowódca na tymże samym bułanym Ukraincu. — «— Iskinder Bey popatrzył: —» — Wasz dowódca to zawsze mi takie figle robi, pocztą na perekładnych kazał z Tulczy przywieść konia, żeby pokazać, że ja zmyślam, ale to ten sam widzisz jak zmęczony, ledwie dysze. —» —

W miejscu zaptiów świta Iskinder Beja składała się z małego czerkiesa, z żyda Srula i z kilku Cyganów poprzybieranych w czapki papierowe — z Chodży, Derwisza i nieodstępnych Mustafy i Mussy. —

Po powrocie do Bukaresztu wkrótce pojechał z Serdar Ekremem do Krymu. Serdar-Ekremowi wmówił, że Eupatoria kiedyś do jego rodziny należała, pokazywał groby Hajów i dom swojego urodzenia, tam znowu spotkał się ze swojemi czterdziestu zaptiami, którzy tam przybyli z pułkami nieregularnymi Szybli Beja i Hana Mirzy i z niemi znowu harcował przeciwko Moskalom. W jednym z tych harców natarłszy na Ułanów Moskiewskich, opuszczonym został przez jazdę regularną i został otoczonym przez Moskali. Dzielnie się bronił Iskinder Bey, jak rycerz dawnych czasów, jak pułkownik Berko pod Kockiem, tylko szczęśliwiej, położył trupem kilku Moskali — ranił kilkunastu; sam cięty w głowę przez Majora Moskiewskiego, rodem Besaraba, tak że o kość ostrze pałasza się oparło — ranny w rękę z odciętym palcem, na swoim dzielnym Arabczyku białym rozbił koło, co go ścieśniało i dostał się do swoich. — Za ten czyn waleczny został Liwą Paszą, Generałem Brygady. Leczenie ran niedługo trwało. Zasłyszał, że Serdar-Ekrem idzie pod Sebastopol, natychmiast wstał i z nim pojechał. Przy zdobywaniu białej reduty konia mu ubito, pod Bajdarami mało nie wpadł w ręce Moskalom, ale biały Arabczyk i z tego niebezpieczeństwa go uniósł. —

Później w wyprawie Gruzyskiej, dowodzonej przez Serdar Ekrema, w celu uwolnienia Karsu, Iskinder Bey dowodził jazdą przedniej straży. Dziarsko i walecznie, jak zawsze, gnał Moskała po drodze do Kutais, ale niemógł pociągnąć za sobą dowódcę całej przedniej straży, Ferhad Paszy, znanego Jenerała Szeina. Ten tchórzliwego serca wojak tchórzliwemi raportami w błąd wprowadzał Serdar Ekrema, czas się zmarnował, choroby dręczyły wojsko a Kars zmuszonym został poddać się Moskałom. Jenerał Williams, Anglik, istotny dowódca Otomańskiego wojska, jeniec Moskiewski, na przedstawienie Lorda Redciffa przez królową Angielską został mianowany, Baronem Karsu — Jenerał Murawiew, dowódca wojsk Moskiewskich, zdobywca Karsu, mianowany przez Cesarza Aleksandra Księciem Karsu, nieprzyjął tytułu, powiadając: — «że na tak małe miasteczko jak Kars, dwóch dygnitarzy to za wiele, dość jednego Barona — że na przyszlą wojnę, jak Cesarz każe, wypędzi Barona a sam zostanie Księciem i będzie jednym. —

Po skończonej wojnie Iskinder Pasza wrócił do Stambułu, zawsze dzielny, zawsze pełen imaginacyi, powiadał — «że palec odcięty pod Eupatoryą opawił w szkło i przez pułkownika Simonsa złożył w hołdzie królowej Angielskiej i że królowa nosi go, między innymi kalofiszetami, przy swoim pasie, że królowa chciała mu posłać w zamian order de Bain — ale że Lord Redcliffe temu się oparł z powodu, że wrócił do religii swoich przodków, rzuciwszy Chrześcianizm. —

W czasie swojego pobytu w Stambule, za Seraskierstwa Riza Paszy, dopuścił się przestępstwa tak śmiałego, na jakie żaden Pasza, żaden oficer nawet polski, Konstantynowski by się nieodważył. Dary-szura, ten trybunał raczej niż rada wszechwładzący wojskiem, odmawiał Iskinder Paszy uznanie jakichś zaległości, o które się dopominał. Iskinder z agataniem porozpędzał pisarzów; uciekli z Seraskieratu, sprawa wytoczyła się przed Rizą Paszą. Iskinder pokazał swoje rany i próżne kieszenie, Seraskier się uśmiechnął — kazał dać pieniądze na leczenie ran. Dostawszy pieniędzy Iskinder udał się do Bosnii po żonę i syna. Cała Bosnia i Hercegowina brzmiały sławą Iskindera Paszy; po Iskinder Beju Kastriocie, po

królewiczu Marku, on był trzecim — bo tak dobrze pił jak i oni — i jak oni tak dobrze bił. Gdyby był chciał Iskinder Pasza, toby był pod Wiedeń poprowadził Bośniackich Begów, i pewnie by niespotkał drugiego Sobieskiego. W przejeździe z Dunaju na czarne morze na statku jednego dnia Iskinder Pasza stracił i żonę i syna. Oboje zostali pochowanemi w Galacu. Rozpacz Iskintera była wielka, bo on miał serce — przez kilka miesięcy był jak w żałobie, ani do durbina się niedowiadował, ani żadnych rapsodów nieopowiadał, ale czas jedynym pocieszycielem na tym świecie. Iskinder Pasza pojechał do Bagdadu z Omer Paszą, mianowanym Gubernatorem prowincyi i Naczelnym Wodzem wojska Iranu. Znowu się zaczęły znoje i boje, życie naszego Iskintera. —

Gonił Moskala po stepach Wołoszy i Krymu, gonił Hercegowinów po lasach i górach, zaczął gonić Araba po pustyniach piasku i skał — i tam imie Iskintera latało po pokoleniach Arabskich, z ust do ust, i tam Polacy krwią swoją pozaczyli swój pobyt. Zginął pułkownik Iskinder Bey Kuczyński, rannym był podpułkownik Mustafa Bey Borzęcki i Iskinder Pasza był rannym, a biały Arabczyk, towarzysz z nad Dunaju i z Krymu, zabitym. Pod Hilą zabrał cały obóz pokolenia Enozów i harem ich szejka, złożony ze studwudziestu Odalisek pomalowanych, pokłutych. — Jednak mu niebyły miłe Arabki z ich wyklutemi lwami, tygrysami, gazellami nawet. W Bagdadzie ożenił się z Bośniaczką, mleczną siostrą swojej pierwszej żony, która go od śmierci siostry mlecznej nieodstępowała i z nią powrócił do Stambułu, pokaleczony, schorowany, schyrlaty jak dziad; ale dusza jeszcze była młoda, ognista, kochająca Polskę i nie oddychająca tylko dla Polski. — Córka mu się narodziła i ona była jego pociechą; dla swojej Eminy wszystko bo był gotów zrobić, nawet niepójść na wojnę. —

Już on był widocznie na schyłku — często zamyślony, czasami tygodnie całe oprócz wody żadnego trunku w usta niebrał, a czasami, jak Mnich dawnych czasów, garnce po garnkach wychylał. Czasami milczał godziny całe, a czasami bez przestanku godziny całe gadał, o jakichś planach, spiskach, wyprawach, pisał do rodziny swojej, rozdając jej miliony po

swojej śmierci; do Polaków, żeby się do niego kupili, że będzie ich formował w pułki, ubierał w zielone mundury, poprowadził w puszcze Dunajskich wysep, zrzuci Hospodara Wołoscy, na jego miejscu posadzi swojego ulubieńca a pieniądze wzięły a wiele nazbiera i będzie rozdawał tym, co będą z nim. — I Polacy do niego biegli i wierzyli mu, pełno oberwańców w jego domu, szum, hałas, nieporządek, jak na Zarzańskiej Ulicy. Oni to lubili, bo to ich żywioł. — Te zobowiązania się dobijały poczciwego Iskintera, bo niewiedział, jak onym dotrzymać, myślał, myślał i nic wymyślić niemógł — trapił się i pił. —

Na dobitek Serdar Ekrem mianowany na Naczelnego Wodza wojsk przeznaczonych do uspokojeniu Herzegowinców a Czarnogórców, niewziął go z sobą. On kochał Serdar Ekrema gorąco, boleśnem mu to było. Śmierć niemogła mu dać rady w boju, wśród trudów i znojów, wśród niebezpieczeństw, życie życiem się odradzało, spoczynek, nieczynność go zabiły — one ciche, nieruchome, poprzedniczki śmierci, śmierć przywołały. —

Nie dla odpoczynku, ale dla zabicia nudów pojechał na wieś do Mustafy Wojcika. Tam najadł się ryby, opił się raki, powrócił i zachorował. Przywołani doktorowie krew puszczali, lekarstwa dawali, ale przyboczni wódki i wódki dodawali — w ciężkich cierpieniach umarł w Czerwcu roku tysiąc ósmset sześćdziesiąt pierwszego. —

Kiedy przyjechało kilku prawdziwych przyjaciół do mieszkania nawiedzonego śmiercią, już tam licznej zgrai nie było. Wyniosła się ale wyniosła z sobą wszystko to, co miał nieboszczyk — nie było za co obmyć ciała zmarłego. Ale Seraskier Riza Pasza natychmiast przysłał sześć tysięcy Piastrów na pogrzeb i dla żony i dziecka na pierwsze potrzeby. —

Oficerowie sztabu wysłani przez Seraskiera, Polacy muzułmanie, i dwóch czy trzech Polaków Chrześcian byli na pogrzebie — a jednak to był Polak i sława jego wojenna własnością Polski. —

Żołnierze Turcy tłumami się zbiegli, i nieśli trumnę i każdy przypominał jak z nim był — w Bosnii, pod Kalafatem, w Krymie, nad Rionem, nad Eufratem. To była najszczyt-

niejsza mowa pogrzebowa, jaką mógł się rozradować duch zmarłego na tamtym świecie. —

Pochowano go na wielkim smentarzu za Adryanopolską bramą, na drodze do Balukli. W rok później pochowano niedaleko drugiego Polaka Muzułmanina, człowieka niespokojnego, burzliwego, raczej złośliwego języka jak serca. — Lud prosty dziś wskazuje na grób tego Polaka: — «tu leży Hyena» — i obraca oczy ku grobowi Iskintera i mówi: — «A tu leży Lew nasz, Lew Polski. —

Rząd Sułtański przeznaczył dla małej Eminy, córki Iskinder Paszy, dożywotnej pensji pięćset Piastrów miesięcznie — Sułtan wynagrodził zasługę wojenną Polaka.

HENRYK SŁUZALSKI.

HENRYK SŁUŻAŁSKI.

Henryk Służalski rodem był z Lubelskiego, z tego Województwa Rusko-Polskiego, które w latach 1830 i 1831, dało tyle dzielnego rycerstwa do posług sprawy Ojczyściej, tylu mężów serca i szabli. Nieznanemi mi są rodzina i początkowe lata młodości Henryka Służalskiego, wiem tylko, że służył w wojsku narodowem i z wojskiem narodowem wyszedł za granicę, w niemieckie kraje. —

Pierwszy raz o nim słyszałem od Wincentego Rawskiego Kozaka z rodu i z miny, z piosnki i z czupryny, dziś Sydora Sydorowicza, Adjutant Majora pierwszego pułku Kozaków Otomańskich. — Ten mi mówił o Henryku Służalskim, jako o zawołanym Kozaku, który zaraz mógł iść po Sydoreńku, po Karolu Fryczu, albo Fryczeńku i po Wilhelmie Kiermsonie, czyli Kiermczeńku, trzech Kozaków Hajsyńskiego Kosza, później obywateli demokratów, z państwa Centralizacyi, wpisanych w rejestr Sekcyi Poitiers. —

Rawski mi opowiadał, że Henryk Służalski, schwytyany przez czaraparów Austryackich, na jakimeś uczynku patriotycznym, został zapakowany do jakiegoś tam zamku, nad jakąś tam wielką rzeką, czy też jeziorem, nazwisk niewiedział, bo Kozacy Hajsyńskiego Kosza bynajmniej się nie zajmowali Geografią niemiecką. Na niemców i niemieckie rzeczy spluwali jak na diabłów, albo na popów i nic o nich wiedzieć niechcieli. Nawet niewiedział, czy jezioro było rybne czy nie — dość że była woda,

był zamek i Henryk Służalski w nim, i na wodzie był oczeret czyli trzcina po polsku, a sitowie po Litewsku, bo u Kozaków niema wody bez oczeretu. Otoż w tym zamku nudziło się Służalskiemu, a może też i Niemcy mu doszpakali, bo to ci Cesarze Austriacy czy Niemiec, z ojca w syna głowy sobie łamią, jakim sposobem dokuczać Chrześciańskim ludziom, kiedy ci się im w ręce dostaną. Lud Boży powiada na Pokuciu, że Kaizerskie rączki stokroć razy gorsze jak Carskie łapy, bo to swoje, Sławiańskie, tatarskie — a tamte cudze, niemieckie, diabelskie. Otoż jednego dnia Służalski ruszył do głowy po rozum, z jakiegoś tam piętra hulknął w wodę i dał nurka — i tak siedział na dnie przez dwie doby, czyli czterdzieści ośm godzin, żeby zbić Niemców, jak to mówią, z pantałyku. Niemcy szukali, szukali, żadnego śladu nieznaleźli i zdali Kajzerowi raport, że przepadł Polak, albo się utopił, albo na łopacie z jaką czarownicą w powietrze uleciał, a Służalski po czterdziestu ośmiu godzinach wyhulknął i jak czmychnął przez góry i lasy, tak bez oddechu czmychał, aż oparł się we Francyi, za Strasburgiem, tam gdzie już po francuzku a nie po niemiecku mówią. —

Na moje zapytanie prostaczka, jakim sposobem oddychał powietrzem w wodzie, Rawski zaraz mi, jak z płotka wytłumaczył, że pociął wielkie trzciny czyli łodygi oczeretu, i powsadzał w dziury od nosa, od uszów, od gęby i przez te trzciny chwycił powietrze, bo trzciny sterczały nad powierzchnią wody. —

A co jadł, zapytałem — i na to mi odpowiadał Rawski, narobił Sałamachy i tą żył przez dwie doby. Sałamacha Kozaków strawa, niebył tedy głodnym, bo sytna.

A że Rawski w życiu swoim nigdy sobie nie pozwalał kłamać, choćby na żart nawet, więc i uwierzyłem — przyznałem, że taka kąpiel, warta i dziegciową czy smolaną kąpiel, w której się nurzyli ochotnicy chrzcząc na Mołodzców Zaporozża, że Służalski wart być Kozackiem Służalenkiem że tak ubrał Niemców w szory, jak niegdyś sławny Storc ubierał Moskali. Gracko wyprowadził w pole Niemców, musi być i chwyt i szczwany, pragnąłem poznać tego czwartego Kozaka, na rejestrze, z zasług i z wartości, ale niestety niemogło się to stać aż dopiero w roku 1853, w obozie pod Burgas, Achioli. —

Czarne morze już niedrzemało cicho pod naszemi stopami, jak niegdyś w rozpaczy po czajkach Kozacych, i po mołodźcach Kozakach. Grało po swojemu, jak dawniej za czasów Atamanów Zaporozża; marsz, marsz przypuszczało do brzegów, tabunami białogrzywych rumaków i nazad w nieładzie odszakiwało w przestwór. Oj, to jazda topielców kozacych rwała się do nas, do nas kozaków Otomańskiego Sułtana stojących na Bożej, na Sułtańskiej ziemi — z końmi rzącemi, z szablami brzęczącemi, z jasnymi grotami u spis, z oczyma wyteżonemi na północ, ku Dunajowi, ku Dnieprowi, z sercami skaczącemi ku naszej Ukrainie. Piętnaście sotni Kozaków, jak rybie oko, stało tam obozem. — Mołodźce Ukrainy i stare resztki Zaporozża, bracia Lachy ze wszej polskiej ziemi, Litwini i rycerstwo z nad Bałtyku — staro-kubańce Nekrasy, z nad Wołgi, z nad Donu — wszystko do razem zbratane, stało pod jednym sztandarem, pod jednym wodzem, z jedną myślą, za łaską Bożą, za łaską Sułtańską, pod opieką Sułtańską, przez Kozaczyzną postawić na nogi Polskę Piastów i Jagiellów taką, jaka była za Stefana Batorego, albo i większą i potężniejszą. —

Starszyzna przyjmowała dwóch wielkich gości, Adama Mickiewicza, wieszca Polski i Wielkiego męża Polski, i Księcia Władysława Czartoryskiego, syna tego serdecznego Jagiellona, któremu Kozacy gotowi byli swoim żywotem, swojemi ciałami słać drogę do tronu Polskiego, którego wołali: przybawaj do nas, przybawaj do nas Jagiellońskie plemie, w góry czapkami rzucimy i po naszymu zakrzyczemy — Żyj nam i panuj nam, Adamie pierwszy, królu i Panie nasz miłościwy! Oj serdecznie i starszyzna i całe wojsko czcili dwóch Adamów, i nieobecnego i obecnego. Z Adamem Mickiewiczem przyjechał Henryk Służalski, i wtenczas dopiero poznałem tego Kozaka, Służaleńka. —

Chłop jak dąb, jak to mówią na Ukrainie, łomaka choć nim mury łamać, wykarmiony na Sałamasze, a taka pierś, że mógł i trzciną napompować powietrza, na zapas, na dób kilka — a serce prawdziwe kozacze, komu brat to brat, komu wróg to wróg, co w myśli, to w mowie, a co w mowie, to i w czynie. —

Adam Mickiewicz odrodził się z rozkoszy, patrząc na nadzieje Polski, już wcielone w mołodźców, na koniach i zbrojnych

i na biesiadzie i na harcach, i na łowach i na pogadance. — Bułany koń, który przed laty przepłynął z Naddunajskim Kozakiem i jego rodziną z Carskiej do Sułtańskiej ziemi, przyjął go za Pana i rzał do niego jak do Kozaka — chart, Kapłan z Ukrainy, przystał do niego na służbę i był nieoddzielnym towarzyszem i w dzień i w nocy. Koń i pies mają dusze, oni poznają lepiej jak ludzie, kto co wart — pieniądzem ich nieprzekupisz, a bankietem, i bankiet zjedzą i do swojego wrócą; dobrze mówi chłopskie przysłowie i publika zist' i za wozem nepobiezyt'. —

Kiedy tak Mickiewicz kozakował, Książę Władysław Czartoryski nurtował Kozaczyznę, żeby Kozaków przerobić na jurgielników czyli żołdaków królowej Angielskiej i dokazał swojego; sześć sotni stały się sułtańsko-polsko-angielskimi żołnierzami. Obiecywał im wielkie rzeczy, ale obiecanka cacanka na pstrym koniu jeździ; było z niemi jak z owemi biesiadnikami, jedli, pili, po brodzie im ciekło, ale w gębę nic się niedostało. —

Służalski oburzał się na to postępowanie. — Językiem Jana Zamojskiego wołał: — Trzeba wywieść to Jagieloniątko za morze, zkąd przyjechało; rozburzać prywatą i pieniądzem to, co złączone duchem i służbą dla Polski, dla Jagiellona — to samobójca, precz mi z nim. I wszedł do pierwszego pułku Kozaków Otomańskich, na prostego kozaka, na szeregowego, do sotni dowodzonej przez Rawskiego i wtenczas miałem sposobność słyszenia niektórych opowiadań Służaleńki, przy obozowym ogniu powierzanych Sydoreńce i całej sotni ochrzczonej końcówką: eńko. —

Służalski niepróżnował w emigracji. Jak człowiek młody, z gorącą duszą, z kochającym sercem, należał do wszystkich towarzystw, emisarek i wypraw — nieprzeżute miał życie, wierzył i ufał, chciał Polski; więc ktokolwiek bądź mówił: idę do Polski, miał go towarzyszem. —

Należał do towarzystwa demokratycznego, właśnie w tej chwili, kiedy Adam Gurowski, Krempowiecki i Książd Puławski zamierzili za pomocą towarzystwa owładnąć dyktaturę, nie tylko nad emigracją ale i nad krajem. Aby to osiągnąć, trzeba było sponiewierać i ludzi czelnych, sprawy polskiej i wszystkie inne towarzystwa choćby najpatriotyczniejsze. I pismem i

słowem wzięto się to tej roboty. Książę Adam Czartoryski, Naczelný Wódz Skrzynecki, Jan Leduchowski i wszyscy ci ojcowie Narodu, trzymający w 1830 i w 1831 latach pióro i szablę sprawy Narodowej, byli zbluzgani potwarzą, zmanifestowani i wskazani na śmierć moralną. Po wszystkich miastach i miasteczkach, gdzie się znachodziła emigracya polska, mówcy demokratyczni szastali się, jak Saltambanki francuzkie, z mowami, z proszkami i z maściami, do potępienia wszystkich a wszystkich towarzystw politycznych, z rozkazem Adama Gurowskiego, zredagowanym przez Ropelewskiego. Wszystko a wszystko w demokracji, a co nie demokracya, to występek, zbrodnia i zdrada, wieczne potępienie. Na jednym z owych posiedzeń znajdował się Henryk Służalski, podówczas zażarty demokrata. Mówca natchniony duchem Ropelewskiego, ciskał pioruny na twarzystwo kosynierów i wołał głosem Stentora; — Kosyniery zbrodniarze, zbójce ludzkości, wrogi wszechwładztwa, podle naszędzia arystokracji. Mowa w furji zapału przerwaną została łkaniem jakiegoś obywatela, wciśniętego gdzieś w szary koniec izby posiedzenia. Zaczęto wołać: — «obywatelu, prosimy na środek, prosimy —» —

Wyszedł a raczej wypchanym został na środek stary wiarus, pokiereszowany i ledwie mógł mówić, zachodząc się od łkania. —

«A dyć to i ja byłem kosynierem, pod Grochowem siekłem Moskali na dobre, a obywatel mówisz, że to źle, podle — może to ten Skrzynecki naumyślnie kazał siec, żeby było źle — a ja tego nic niewiedziałem; o Boże mój, że te kosyniery, to takie zdrajcy, niechże i diabli wezmą —» I płakał i łkał i nogą tupał. —

Obywateli poklaskiwali i śmieli się, a Służalski obywatela pokiereszowanego zaprowadził do kawiarni. Tam przy brulasje obywatel kosynier łyż wysuszył koniakowym płomieniem i jak łyknął kilka razy sznapsa, łkania ustały. Wiarus się rozdobruchał i tak gładko siekł językiem i kirysierów i piechurów, byle Moskali, jak ich płał kosą pod Grochowem, aż miło było słuchać; a za każdym razem, jak na przegrywkę, psiakrew, psiajucha. Obydwa ze Służalskim zaczęli spijać haustem toasty. —

— Niech żyją Kosyniery —
 — Niech żyje Skrzynecki —
 Niech żyje Polska. —

I obydwaj jeszcze tego samego dnia wykreślili się z kontroli towarzystwa demokratycznego. —

Należał Służalski i do Karbonarów, wierzył jak w ewangelię, że wenta za wentę, poręb za poręb, brat za brata jak za siebie staje — wnioskował, takie stowarzyszenie to dopiero sprawdzi to Ukraińskie twierdzenie: gromada to wielki człowiek, świat przerobimy na lepszy. — Ale kiedy zobaczył, że Pan Barte, został z Karbonara prokuratorem królewskim a potem Ministrem sprawiedliwości, na gnębienie Karbonarizmu, i bynajmniej nie został przebitym żadnym sztyletem Karbonarskim, ale przeciwnie Karbonarowie, dawni towarzysze, mu się kłaniali i donosili o wszystkim, za pieniądze królewski Ludwika Filipa — kiedy zobaczył, jak wenta Karbonarów polskich, przeobrażona na na Sekcyą Luksemburską, złożona z mieszczan i z frankistów, wpakowała do więzienia wentę bratnią przeobrażoną na sekcyą Batyniolską, złożoną z butnej i wrzawliwej szlachty — przez braterstwo, za pośrednictwem kochanki, ministra policyi Gisquet, plunął i porzucił węglarstwo, niechciał się czernić, wolał pozostać białym szlachcicem polskim. —

Uczestniczył w wyprawie na Frankfurt nad Menem. Potężny to był zamiar, ale trudny. Jednego dnia kilkunastu polaków eks-demokratów i eks-węglarzy, między którymi był Służalski, niewiedząc co robić, a niemając wiele brzęczących w kieszeni, poszli na rozbif — na piwo i na pończyk do znanego Anglika Katkemba, i znaleźli tam Majora Kormańskiego. —

Tego samego Kormańskiego, czyli Kormana, który na czarnym koniu Wielkiego Księcia Konstantego, jak truteń po ulu, wywijał się po ulicach Warszawy, kiedy już Moskale dawno z niej wyszli. —

Ten sam, który zaganiał z tyłu dzielną jazdę Lubelską, kiedy Mikołaj Kamiński na jej czele szarżował i nagniłe jabłko rozbijał i miażdżył Moskali. —

Ten sam, który przybrany w czarny frak, w paliowe rękawiczki, przyniósł swój testament na posiedzenie towarzystwa dam, dobroczynnych Polek i tak nim rozczulił szykaną Panią Rauten-

sztrauchową, że mu dano bilecik tysiąc frankowy, ażeby jeszcze pożył jakiś czas na tym Bożym świecie. —

Teraz dopijał pończ i czytał broszurę Generała Dembińskiego, w której Generał z całą zgrozą serca polskiego powstawał na złożenie broni za granicą przez Generała Rybińskiego i Rumoringę. Generał Dembiński natchniony swoją dzielną duszą i swoim rycerskiem niewątpieniem o niczem, dowodził; że nie mogąc utrzymać się w Polsce, trzeba było iść do Niemiec i burzyć Niemcy, iść do Włoch i burzyć Włochy, iść w świat cały, wywracać królów i rządy, póki Polska niestanie w dawnym swoim bycie, w dawnych granicach i w dawnej sławie. —

Korman wąs pokręcał, pończyk spijał — «Bomby, trąby, tak mi graj —» Czytał w głos broszurę; wszyscy słuchali i popijali pończyk. —

Służalski się odezwał — «co wojsko niezrobiło, to my zrobmy, lepiej później jak nigdy. —»

— «Bomby, trąby —» zawołał Korman — «to mi gracz, a dokąd pójdziemy. —»

Kilku zawołało — «Na Frankfurt, na Frankfurt —» I ułożoną została wyprawa. Jak szastnęli się na wszystkie strony, dostali pieniędzy u Patryotów, Kosmopolitów. Korman wszystko rozporządził, urządził, ale sam nieposzedł, powiadając — «Bomby, trąby, ja będę zaganiał tu z tyłu, żeby do was tam szło więcej a więcej, spuście się na mnie, ja na to majster. —» —

Wyprawa skończyła się bez rozlewu krwi; przybyłych bohaterów, kosmopolitów, poaresztowano po hotelach, karmiono, pojono, fetowano nawet, a potem w dyliżansach odesłano nazad do Francji; żeby był wiedział Korman, że tak się stanie, pewnie byłby na czele kolumny. —

Potem nastąpiła wyprawa Sabaudzka czy Szwajcarska, w której Inocenty Drogoń był pierwszym grenadierem, a Henryk Służalski Fligelmanem — na to, żeby Drogoń mógł defilować przez Służalskiego, jak defilowały niegdyś okręta przez kolos Rodyjski — jak potem, potem Wiedeńskie karykatury chciały, żeby francuzcy turluru defilowali przez Austriackich Grenadierów. — Dobrze im francuzi przedefilowali pod Solferino

i Madżenta, ale Polakom tak się nieudało, choć mieli naczelnym wodzem Romana Sołtyka. —

Stukali do wrót Sabaudzkich, ale tych im nieotworzono — pływali po jeziorze, potem ich szwajcarowie porozbierali między siebie; żeby jedli, pili, małych ułanków na pamiątkę zostawili — to się zda choć Rzeczypospolitej i neutralnej. —

Polacy z kraju przyszli w pomoc ze znacznymi składkami na ręce Generała Dwernickiego. Ale Generał Dwernicki, ten pogrom Moskali, zdobywca Moskiewskich harmat, słusznie się zżymał na tę romansową wyprawę romansowego Dowódcy — pieniądze skonfiskował i dobrze zrobił. «Kiedy się mają bić, niechże się biją, a kiedy niebiją, niech wodę, a nie wino piją.» Dwernicki nieżałował nic dla swego drugiego pułku Ułanów, ale bo też oni się bili, pod Ostrołęką, czterech kapitanów, dowódców czterech szwadronów, na bagnietach Moskiewskich życie zakończyli, ale tu nikt niezginął, nawet się w jeziorze nieutopił i nikt z chłodu i z głodu nieumarł, choć składki i niedoszły. Oni sami, jak się im znudziło w Szwajcarii, przyszli po nie do Francji. Komitet narodowy musiał zastąpić Generała Dwernickiego, bo ten twardo stał przy swoim, nic niedać, ani złamanego fenika — nauczyć, że wojaczka nie na żarty, ale na prawdę. I prawda wielka ze składkami zostały przy Generale. —

Dziwna to rzecz w tej naszej Polsce i między tymi naszymi Polakami! Na takie wyprawy, lecieli jak na złamanie karku całe zakłady z Besançon, z Awinion i Bóg nie zkaż — i oprócz przedsiębiorców żaden ochotnik i złamanego grosza nie wiedział; przedawał ostatnie rupiecie, pamiątki domowe, dukaty święcone, Matką Najświętszą, z chrztu jeszcze, byle lecieć — dokąd? gdzie inni leczą jak cieleta, po co? w Frankfurcie nad Menem, albo w Sabaudyi Polski albo rozumu szukać i kraj na takie bohaterki ostatni swój grosz, grosz wdowi dawał. A kiedy Generał Bem zawarł traktat z Don Pedrem i Królową Maryą, żeby zorganizować kadry wojska polskiego w Portugalii jako szkołę wojskową dla Polaków, jako zawiązek wojska z chorągwią, z barwą, ze strojem narodowym, z językiem narodowym, z warunkiem, że na pierwsze potrzeby Polski ten zawiązek kosztem Portugalii ma być przewieziony na zie-

mię Polską, Polacy emigranci zaprotestowali a mało co niezamordowali Generała Bema, a kraj rzucił na niego przekleństwo. —

W tem najlepsza wskazówka, dla czego Polacy nie mogą mieć Polski, bo lekkomyślnością jej wskrzesić nie można a rozumem Polacy niechęć. —

Po wyprawach nastąpi emisarki, Służalski należał do wszystkich. Powiedziano mu, trzeba w kraju przygotować powstanie, żeby była Polska, on szedł i przygotowywał; inni emisariusze jeździli powozami, on chodził piechotą, inni demokratyzowali kobiety, żeby zgębić szlachtę, on polszczył chłopów, żeby mogła ich użyć szlachta do służby polskiej, inni wracali do Paryża, do Wefura, do Werego, do Trois frères Provengaux, — na Operę włoską, na balety, na bale mobile — a on do Katkomba, czasami do teatru Pani Saki, a czasami do Szomierzy; inni w miejscu zebranych składek przywozili bilans, czyli rachunek: wziąłem — dałem, i jeśli nie żądali dopłaty od Komitetów, to było zero — i to było u najrzetelniejszych. Służalski przynosił wiernie, z zebranych składek, brzęczącą monetę i tę składał Generałowi Dwernickiemu. Za to miał u niego wielkie zachowanie.

Generał nawet chciał go wykierować na znakomitego człowieka, często mu powtarzając:

«Kiedy chcesz między Polakami mieć znaczenie i władzę nawet, udawaj, żeś głupi, żeś głupszy od nich; tak rób jak ja a wszystko ci dadzą, bo każdy sam w sobie będzie mówił: to osioł, będę go wodzić za nos, jak zechcę i pomaleńku, pomaleńku sam siebie da wodzić za nos, — ale pokaż tylko, że masz rozum, że masz sumienie, że niepotrzebujesz cudzej rady, toś przepadł, zaraz zaprotestują, zamanifestują, będą spiskowali, gryźli, póki cię nie zagryzą, taka to natura polska — i my jej niezmienimy, kiedy Pan Bóg nie chce zmienić. —

Generał Józef Dwernicki był w rzeczy samej najsprytniejszy szlachcic w trzech prowincjach, Wołynia, Podola i Ukrainy, wychowany przez dobrą Matkę Polkę, wyedukowany w dobrych szkołach, ze zdolnością znamienitą, wielką pamięcią — lubił czytać i uczyć się i wszystko co nabył na swoją własność, zawłaszczał; pisał doskonale i wielu językami, dzielny żołnierz i

uczony oficer, — w 1809 roku szef szwadronu, w piętnastym pułku Ułanów, będącym pod dowództwem Pułkownika Trzecieckiego. On dowodził istotnie tym dzielnym pułkiem, ale zawsze mówił — » ja nie wiem nic, ja nic nieumiem, to Trzeciecki tak każe i jakoś dobrze. Trzeciecki, nieuk, udawał pułkownika, puszyl się jak indyk, i wszyscy mu zazdrościli, i wszyscy go nie lubili, Dwernickiego kochano i cały pułk szedł za nim, gdzie chciał. W roku 1813, 1814, dokazując cudów waleczności i cudów sztuki oficera jazdy, zwał całą zasługę na siwego konia, i na starego wiarusa niehramotnego, który mu niby szeptał w ucho, co ma zrobić, każdego się radził i każdemu potakiwał a swoje robił, ale po udaniu się każdemu mówił: tak zrobiłem, jak poradziłeś, to mi głowa, żeby ja miał taką — — to mi to olej w głowie, matka mi taki w głowę nie włożyła. Każdy jak najsumienniej przyznawał się do swojej rady, choć mu ona nigdy i przez myśl nieprzeszła i wszyscy byli zadowoleni. Zostawszy dowódcą drugiego pułku Ułanów za Wielkiego Księcia Konstantego, napisał regulamin dla Jazdy polskiej, po polsku i po rosyjsku, najlepszy ze wszystkich i który do dziś dnia służy jeździe Rosyjskiej — i powiadał, że on to kazał pisać, co panowie oficerowie przy szampańskim i przy pończyku gadali. Dwernickiego na rękach nosili, żołdów niebrali, swojemi końmi zastępywali brak koni skarbowych i wszystko było jak najlepiej, bo jakże niekochać, jakże niestawać za takim pułkownikiem, którego się za nos wodzi. —

W czasie wojny 1830 i 1831 roku, bił Moskali pod Stoczkiem, pod Ryczywołem, pod Boremlem. Przed bitwą każdemu na ucho powiedział, co do joty, co ma zrobić, a po bitwie wołał — «ja nie niewiem — to Rusian, to Lewicki, to Wierzchlejski, wszystko zrobił — dziękuję wam, i wszyscy byli zadowoleni. —

Gdyby był niezdybał w Lublinie, w krasnym Stawie i w Zamościu dawne kochanki i dawnych towarzyszków gry, byłby się jaszczyk kasy niewypróżnił z dukatów, Generał Dwernicki byłby pociągnął przez Kowel i Polesie do Kijowa i dalej, i byłby oswobodził z jarzma Rosyjskiego wszystkie ziemie Ruskie, ale że się ten nieszczęśliwy jaszczyk wypróżnił, bankietował trzy dni w Boremle; bo na frasunek, dobry trunek — pociągnął do Krzemieńca, na wizytę Liceum a potem do Luliniec, żeby ten

przeklęty jaszczyk oddać Moskalom, a samemu odpocząć w Austrii. —

W emigracyi wmówił w posła Leduchowskiego, w kasztelana Ostrowskiego, w posła Trzińskiego a nawet w Księdza Aleksandra Jełowickiego, podówczas posła Hajsyińskiego, że oni nim rządzą; każdemu mówił — «to nie ja, to Nastek Dunin prowadzi całą politykę zagraniczną» — pisał artykuły Słowaczyńskiego, mówiąc «to Plagowski albo Borowy napisał» — obydwaj do piśmiennictwa, jak kulawy do tańca, a ślepy do malarstwa — a kiedy były wydrukowane, wołał — «to to Słowaczyński dał hartu I. B. Ostrowskiemu —» i Słowaczyński rumienił się i dziękował i myślał, że on zdoprawdy pisze artykuły, tymczasem Dwernicki kasą szafował i wszystkim motał po swojemu. Członkowie komitetu za wszystko płacili, na wszystko pozwalali, bo gdzieżby znaleźli Prezesa, którego by tak za nos wodzili, jak im się zdało, że go wodzą, a Dwernicki z cicha się śmiał, jak Humański dureń, z cudzego woza brał, a na swój kładł. —

Przy końcu swojego życia Generał Dwernicki udał się do Galicyi — i tak Niemcom przedstawiając się jak się przedstawiał Polakem, głupszym od nich, dostał i pensyą i dowództwo gwardyi Narodowej, i gdyby nie dostatek pieniędzy, zbytek dobrego jadła i napoju, i pięknych Lwowianek, byłby jeszcze dosiadł siwego, i tak ganiał Niemców Austriackich, jak ganiał Moskiewskiego Niemca Gejsmana.

Służalski kochał Generała Dwernickiego, bo któżby nieochał tego dzielnego Ułana, ale wcale niepodzielał jego nauki moralnej, dla tego porzucił emisarkę i zaciągnął się do duchów Towiańskiego. —

Dawniej na narody spadały plagi Boże i bicze Boże w Herodach, Tyberyuszach, Neronach, Atylach i Dżengishanach. — Krew ludzka płynęła strumieniami; z głów trupich murowano wieże, twierdze, koście trupie pokładami bieliły rynki i ulice, pomniki gniewu Bożego, okrucieństwa wybranych katów, na postrach i na poprawę ludzkości. Narody cierpiały, ale się korzyły, i poprawiały. Teraz na emigracyę polską nie Bóg, ale szatan przedrzeźniając Boga, zesłał Towiańskiego, nie plagą na ciała ludzkie, na życia ludzkie, ale chłostą na rozum ludzki. Chłosta ta padła na najczelniejszych sercem, dzielnością i su-

mieniem — i w konkurencyi Wielkiemu Bedlamowi Angielskiemu i Szarantenowi Francuzkiemu, założył dom wysoków i ruin umysłowych Polski. —

Dziarscy rycerze, w terażniejszym życiu uśpieni natchnieniem Mistrza, przebudzili się z przypomnieniem, że byli krowami, indykami, baranami, wieprzami a żadnemu nie zamarzyło się, że był kiedyś orłem. — Mołodźce, jeden krzyczał, że był marchewką, drugi pasternakiem, trzeci burakiem. Poeci byli pielgrzymami i namiotami. — Historyk Konfederacyi Barskiej w rękopiśmie był rakiem, dziennikarz sławny nieborakiem. A nasz Służalski, wilkiem, ale wilkiem siryim, takim, jakie się włościły po Ukrainie, za czasów Kijowskiego wieszczu Bojana, nie Bohdana. —

Wyprawiano ducha a postanowiono, żeby ciało zostawić w poddaństwie Carowi Moskiewskiemu, Kajzerowi Austryackiemu i królowi Pruskiemu — zgodnie do słów ewangelii — co Bogu to Bogu, a co Cezarowi, to Cezarowi — zgodnie do bulli papieża Grzegorza, który rzucił klątwę na polaków walczących ciałem przeciwko Moskwie w 1830 i 1831 roku — A Seweryn Pilchowski dziś w Towiańszczyźnie Marchiewka, niegdys zapalony demokrata i karbonar dla przykładu, na znak pokory cielesnej, zapisał się w poddaństwo wieczne i skazkowe Wielkiemu Mistrzowi Towiańskiemu. —

I ktoby poznał w tej Marchiewce tego dziarskiego Seweryna, który na Berdyczowskim jarmarku, wychyliwszy z Papą dobrodziejem, tuzin Reńskiego, tuzin Szampana, przez drzwi przez okna powypędział huzarów, ułanów i Abrahamowiczów, a tak gracko, że Papa wołał — «brawo Sewerynku —» — i klęcząc wypił ostatni kielich — na czortowu Moskalom i parszywym panom, a na zdrowi na szlachci. W godzinę później, zawsze z Papą Dobrodziejem, w Kikiszowieckiej karczance, wtorował młodej Hajce, przyspiewującej Ickowi grającemu na bałabajce, a tego samego wieczora jeszcze w Machnówce na redutach, wycinał Mazurka z piękną i hulaszczą Panią Porczyńską, a nad rankiem Panu Porzyńskiemu w pojedynku obciął palce u ręki, i nieprzespał się aż w kozie, z łaski Horodniczego, wielkiego wroga Polaków — piękną mi Marchiewka. Musiał być cudotwórcą ten Towiański, kiedy takie przemiany potworzył. —

Duchy zbierały się na posiedzenia, pod prezydencją Mistrza, modliły się, gadały, radziły, ale same niewiedziały, co, i inaczej być niemogło w zgromadzeniu, gdzie tańcowała ryba z rakiem a pietruszka z pasternakiem — cybula się dziwowała, że pietruszka tańcowała; indyk bełkotał, krowa ryczała; namiot skrzydłem jak ptak trzepotał, wilk wył a Mistrz poklaskiwał temu chaosowi swojego poddaństwa, tej wieży Babelu rozumu ludzkiego. —

Na jedno z tych posiedzeń, było to w jesieni, w dzień dżdżysty, kiedy niebo Paryża rzewne łyzy roni, po wczorajszych dziewicach, które także uległy na balach, teatrach i koncertach, przemianie, nie Owidiusza, nie Towiańskiego — ale Paryżkiej, Marchiewka przyszedł z deszczochronem, nie do siebie on należał tylko do Mistrza, sumiennie tedy chciał mu zachować w całej piękności, niezmozoną te skazkową jarzynę. Wszczęły się melodyjne ewaporacje duchów, Mistrz harmonijnym głosem Meluzyny wniósł kwestyą duchową między poddaństwo; rak krzyknął Marchiewce — «na kolana, Marchiewka się zżymnął, zagrało w nim po dawnemu, przypomniał sobie czasy Berdyczowa, Machnówki, Terechowy, porwał za deszczochron, i dawaj nim okładać raka, jak gdyby rak był Aksantym, Chwedkim albo Ilią, złapanym na kradzieży owoców w Terechowskim sadzie. Rejwach, popłoch, gdzie kto mógł to zmykał; Mistrz pod kanapę a wilk jak się wymknął za drzwi, tak już więcej niepowrócił się dowiadywać, co się stało z Mistrzem i z jego poddaną Marchiewką, bo raka nieboraka to zdybał, ten zaparł się duchów a wrócił do konfederacji Barskiej. —

Służalski przyłączył się wtenczas do Ludwika Mierosławskiego, którego gwiazda wówczas zaczęła wschodzić na horyzont emigracyjny. Autor Szuji, Maryny żelaznej i Pugaczowa pokazał, że ma i butną imaginacją i jędrny język polski. Autor ostatniej wojny Polaków z Moskwą w języku francuzkim zalecał się polotem języka i polotem myśli, profesor rozmaitych nauk i sztuk, odkrywał zasób mnogich i różnobarwnych wiadomości — mówca znakomity i gimnastyk niepospolity, jednym słowem człowiek taki, jakiego trzeba było Polakom. —

I w samej rzeczy Ludwik Mierosławski jest człowiekiem niezwyčajnym; mógłby był być i może jeszcze być dzielnym mężem dla Polski — jeżeli się otrząśnie z tego wszystkiego, co do

dzisiaj dnia robiło jego sławę i dawało mu wziętość między Polakami. — Wszystkie usterki, że tak powiem, śmieszności Ludwika Mierosławskiego pochodzą z jego znajomości dokładnej i głębokiej Polaków. — On i Generał Dwernicki najlepiej ich znali. Dwernickiego wartość i zdolność były ocenione przez władze, Księcia Józefa Poniatowskiego, Wielkiego Napoleona, Wielkiego Księcia Konstantego; doszedł do wysokiego stopnia, i niepotrzebywał tylko tumunić Polaków, żeby się na nim utrzymać, ich zazdrości i opozycji przeciwko sobie niewzbudzić, i doskazał tego, wmawiając, że on głępszym od wszystkich. Ludwika Mierosławskiego położenie było wcale inne. Uczeń szkoły Kaliskiej, bez stopnia, bez poprzednich zasług, bez władzy, która by potrafiła jego zdolność ocenić, trzeba mu było wynieść się przez Polaków, trzeba było ich zadziwić, czyli jak Francuzi mówią — rzucić im piasku w oczy. —

Wiedział on, że Polacy w życiu politycznym, w życiu praktycznym nie matematycy, ale poeci, nie tacy, jak Adam Mickiewicz w swoim Wallenrodzie, w swoim Tadeuszu, ale tacy jak tysiąc nocy i jedna, jak podróże Abulkazema, jak Mytologia Grecka; uderzył tedy na nich wszystkowiedzą. —

Jeszcze w pierwszych chwilach, kiedy Mierosławski był biedakiem, stronnictwo Księcia Adama Czartoryskiego przejrzało jego zdolność, a widząc go między motłochem demokratycznym, jeden z jego znajomych, jak zwano, Czartoryjszczuk — proponował mu przedstawić go Księciu Adamowi; odpowiedział — «Ja wiem, że wy więcej warci jesteście, pod każdym względem, od tego motłochu demokratycznego, nazwiejcie go nawet szują, to mi jedno, ale cóż bym ja u was robił, zrobilibyście ze mnie najwięcej pisarczuka, jak z Pozniaka, albo z Petrykowskiego, a ja nie w to gram — z moją szują, jak jej powiem, że z armatami będę latał po powietrzu, że z jazdą bez okrętów przepłynę z Gdańska do Kronsztatu, jak do niej przemówię po chińsku, byle nierozumiała, to mnie okrzyknie Naczelnym Wodzem, większym od Napoleona Wielkiego, Królem Polskim, jak będzie można i będzie czas —» —

I miał prawdę za sobą; znał swoich. —

Niebyłem przytomnym, ale słyszałem, że ogłosił szkołę wojskową, dla kobiet, przy ulicy Tarane i że w kursach wykla-

dał czarnookiej i czarnobrewej Adelaidzie, jakim by brylantem jej oko błyskało z pod kirysierskiego hełmu — smukłej Irmie, jakby w ułańskiej kurtce, w czapce na bakier, na jasnych spłotach, po boju zsiadłszy z konia, tańczyła kemkana w Szomierze — figlarnej Nini, jak wróciwszy z nad Renu, w huzarskim dołmanie spijałaby, w kawiarni Paryzkiej, szampana, zjadała ostrzygi, homary, cynadry i jajecznicę dętą cukrem i rumem — Olbrzymiej Matyldzie, jakby wiodła bataliony piechoty do szturm — świegotliwej Leonidzie, że głosikiem dźwięcznym głuszyłaby trąbki, dowodząc strzelcom, w rozsypkę — a gresznej Magdalenie, że jako artylerzystka, z harmaty by kartaczowała wszystkich tych, którzy ją do grzechu przyprowadzili. — A wszystkim obiecywał kryże, wstęgi na te piersi, które i bez nich pociągają ku sobie oczy wielbicieli a cóżby to było z niemi. Dziewice się radowały, na kurs uczęszczały a Polacy głosili i drukowali: Ludwik Mierosławski i z kobiet potrafił zrobić wojsko, a cóż by on niezrobił, gdyby miał pod swoim kierunkiem Polaków. —

I przez Polaków w Paryżu został obwołany Generałem i jako Generał pojechał do Poznańskiego. —

Wojna w Poznańskim należy do historii; są o niej mnogie pamiętniki, świadków naocznych i nienaocznych, są zarzuty, odpowiedzie; przechowa się do potomności, choćby teraz o niej niedano ostatecznego sądu. — Nic tedy o niej niebędę mówił, tylko powiem — że w konkursie o Naczelne Wodzostwo, na radzie najznamienitszych i najdoświadczeńszych obywateli Poznania Ludwik Mierosławski ubiegł Generała Chrzanowskiego i Generala Kruszewskiego i okrzykniętym został jednogłośnie Generałem i Naczelnym Wodzem. Powodem do tego było, że Generał Chrzanowski był najrozumniejszym i najpraktyczniejszym teorytykiem, nietylko w wojskowości polskiej, ale w wojskowości świata; był potężnym na ministra wojny, na organizatora, ale wszystko, co mówił, co pisał, co robił, było bardzo matematyczne, praktyczne, ziemskie, nie mitologiczne; — że Generał Kruszewski dzielnie bił Moskali w Polsce, ale po ziemsku, tak jak nasi praojcowie szlachta, bili i Niemców i Moskali i kto się nawinał, że został piątego pułku Ułanów Pułkownikiem a więc musiał być dobrym wojownikiem, bo Ułani Zamojskich mieli swoją piękną kartę w wojnie Polski. — Ale Generał Mierosław-

ski odczytał długą dysertację o działaniach massami po sieci strategicznej Polski, tak żeby massy z nad Warty polały się powodzią do mass nad Wisłą a ztamtąd zabrawszy massy Pilicy Bugu, Nuru polać się ku Dnieprowi i Dniestrowi, aż do Morza Czarnego w jedną stronę — ku massom Dźwiny, i z massami Dźwiny, aż ku Bałtykowi w drugą stronę i powodzią mass zalać, zatopić i Cara Moskiewskiego i Austryackiego Kajzera. Massy oszalały radców, wyborców, nowy systemat wojny, przez nich niepojęty a więc trzeba popróbować. To postępek; Niech żyje Generał Mierosławski, Naczelnny Wódz! I żołnierze Wielkiego Napoleona, Wielkiego Księcia Konstantego: Potworowski, Kirkor, Brzeżański, Lange, Czarnomski, Moraczewski, Berwiński — kwiat wojska polskiego i na placu musztry i na placu boju, kwiat młodzieży polskiej, szli pod rozkazy wybranego Naczelnego Wodza i słuchali i służyli. —

Czy pobił czy niepobił Prusaków Generał Mierosławski, to inna kwestya, i dla czego, ale pokazał, że znał doskonale Polaków, i dopiął swego; został Generałem i Naczelnym Wodzem. —

Służalski nie lubił mówić o wojnie w Poznańskim, bo trzeba było mówić o polakach, ale za to rad mówił o wojnie w Badeńskim. —

Badeńskie się zbuntowało, czy powstało. Badeńczyków giec napadł, jak cieleta w Sierpniu, ogony do góry i dalej latać i beczeć po kraju; wojsko się złączyło z ludem i była siła; zaproszono na Naczelnego Wodza Generała Mierosławskiego; ten zaraz przybył ze Służalskim — a za nimi Generał Sznajde, Pułkownik Roman Czarnomski i inni oficerowie wojska polskiego. Mierosławski Niemcom wykładał o filozofii wojny; Niemki szalały za Naczelnym Wodzem; festyny po festynach, nie krew, ale reńskie wino, bawarskie piwo, potokami się sączyło. Gdzieś, podobno pod Rasztatem Służalski na swoją rękę wojnę Prusakom wydał. Był wielki festyn, w sławnym hotelu, pod złotem słońcem, czy też pod czarnym Niedźwiedziem. Ze wszech okolic pojeżdżały się pulchne Niemki, i Niemcy zbrojni i niezbrojni; cały sztab, siła zbrojna, wszystko to bankietowało. Na dole w nieprzeliczonych szeregach kuflów pieniło się piwo, na górze w zielonych kielichach złościło się reńskie wino: rozbratle,

sznycle, strudle i mejrynasy, wszystkiego było na przesył, — mowy po mowach, idyle, ody, hymny, muzyka i walczyk niemiecki raz, dwa, trzy — a wszystkich głowy strojne w wianki z chmielu. Bachusa czczono, nim nadejdzie Mars. —

W tem Służalski ujrzał Pruskie wojsko ciągnące drogą ku mostowi, zaraportował — nikt nie rozumiał raportu, biegnie do Artyleryi — artylerysty tak poślepli, że ledwie widzą kufle pod nosem, a harmatami dopatrzeć mogą — woła na Inżynierów, do mostu — wysadzić most a ci trafili na przeszkody, na progi i ani rady przez nie przejść; niema rady, samemu trzeba działać, zebrał kilkanaście czy kilkadziesiąt pulchnych Niemeczek, bo te nienapadła kurza ślepotą — w takt walczykowy przeszły przeszkody i były gotowe; powybił dna z beczek już wypróżnionych z piwa, powsadzał na wozy, wyrzucił na Prusaków, pozabierał pistolety od śpiących i omeroczych obrońców Ojczyzny i dla siebie wziął część i rozdał między Niemeczki, i na komendę kazał palić w beczki ogień, jak na mustrze szedł bez przerwy, huk wielki. — Niemeczki ochocze — kolumny Pruskie się zatrzymały a nawet w tył cofnęły. Miano czas pozaprzągać konie do einwagenów, cwajwagenów, drajwagenów — i cofnięto się w tył dla obrania nowej strategicznej i taktycznej pozycji, na której można było manewrować massami. Służalski ostatni, ze swojemi artylerzystami cofnął się na tryumfalnym wozie. Reiterada było wesoła, bo nikt niegonił; Służalski został mianowanym Majorem harmaty, ale już więcej niechciał wojować massami i pojedynczo udał się do Włoch. —

Naczelnny Wódz, niechcąc fatygować nieproszonych gości Prusaków, obrachowawszy się i pokwitowawszy rewolucją niemiecką, udał się do Sycylii po nowe laury — tam będzie mógł praktykować nietylko system massy, ale nawet lawy wulkanicznej; nowe źródło do zaskarżenia ufności Polaków. —

Od czasu, jak zaczęto grać i śpiewać — Marsz, Marsz Dąbrowski, z ziemi Włoskiej do ziemi Polskiej, Włochy stały się w imaginacyi Polaków punktem zboru, z którego chcieli oswobadzać Ojczyznę jęczącą w niewoli. Byle tam się nadarzyła jakaś rewolucyjka, zaraz biegną i myślą, że już mają Polskę — niepomni, że te sławne legiony Dąbrowskiego i Kniaziewiczza niebyły stworzone przez Włochów i Włochy, ale przez Rzecz-

pospolitą Francuzką przeciwko Austrii do trzymania w ryzie posłuszeństwa Włoch, niepomni, że od czasów królowej Bony, która zapaskudziła Polskę i wywiezła z niej skarby do Włoch, niebyło żadnego powinowactwa, żadnego przymierza między Polakami i Włochami — że Włochy osobiście służą Carowi Moskiewskiemu i mają sobie za zaszczyt być w poczece jego najlepszych Generałów, że ta krew nawet Krasińskich w rodzie Sabaudzkim strasznie rozrobioną. Jednak biegną, bo i niańki śpiewają i na pozytywkach wertepowych grają: Marsz, marsz Dąbrowski, z ziemi Włoskiej do ziemi Polskiej. —

Byli tam Polacy rozmaitych stronnictw; Generał Chrzanowski z hrabią Władysławem Zamojskim, Księciem Witołdem Czartoryskim i Generałem Breąńskim, organizowali w Turynie legion monarchiczny. Mikołaj Kamiński w Mediolanie dowodził legionem półduchów, skrzydełkowych i Adam Mickiewicz był tam; kapitan Fiałkowski dowodził legionem demokratycznym w Rzymie, Generał Rybiński, jako ostatni naczelny wódz wojska Polskiego, przybył traktować z papieżem albo z Rzeczpospolitą Toskańską, kto więcej obieca. Polacy brali w przedsięwzięcie Włochy; czego tam chcieli Polacy, niewiadomo — gdyby niebyło przegranej pod Nowarą a była wygrana, pewnieby Karól Albert więcej niezrobił dla Polski, jak to zrobił Wiktor Emanuel po zwycięztwach Francuzów pod Solferino i Madżentą. Byłby zawarł traktat z Moskwą, jak go zawarł Wiktor Emanuel. Byłby dał jałmużnę Polakom i wyprawił, albo pozwolił zostać w wojsku, przenaturalizawszy Polaków na Włochów, tak ja to zrobił dzisiejszy król Włoski i inaczej być niemogło — i inaczej być nie może, bo tradycje polityczne i prawdy historyczne niezmienną się dla fantazyi i widzimisia ludzi, choćby nawet Polaków. —

Ale u nas Polaków inaczej. —

Włochy sprzymierzeńcami, bo jest Marsz, Marsz Dąbrowski, z ziemi Włoskiej do Polskiej. —

Węgry sprzymierzeńcami, choć Galicya i Lodomerya zabrana na rzecz korony Węgierskiej, nie Austryackiej, choć Koszut i rząd powstania Węgierskiego niechciał Manifestem zaprotestować przeciw temu rozbirowi, w nagrodę wdzięczności krwi polskiej, przelanej za sprawę Węgierską na zawdzięczenie

zasług Bema, Dembińskiego i Wysockiego. Ale jest piosnka: —

Węgier, Polak, dwa bratanki —
I do konia i do szklanki —
Oba zuchy, oba żwawi,
Niech im Pan Bóg błogosławi. —

I Ameryka powinna zostać sprzymierzeńcem Polski także: tam był Kościuszko, tam służył Kazimierz Puławski i koście jego złożone w Sawanie w Ameryce, a przy widowiskach wertepowych nasi guślarze śpiewają: —

Jedzie Pan Puławski na białym koniu. —

Z taką polityką nic dziwnego, że Polacy grali, grają i grać będą ze swoją narodowością, ze swoim przyszłym bytem, jak w ciuciubabkę, czyli ślepą babkę. —

Służalski walczył w skrzydełkowym legionie, był pod Nowarą, był przy rozstrzelaniu Generała Rumorina, którego trzeba było lepiej rozstrzelać pod Opolem, jeżeli to on wyprowadzał najdzielniejsze nasze wojsko do Galicyi, kiedy jeszcze było tam się bić. Wrócił do Paryża z Adamem Mickiewiczem i już ztamtąd niewyjechał, aż w czasie wojny na Wschodzie. —

Skończoną była wojna nad Dunajem; Austrya przymierzając się z Turcyą, Francyą i Anglią oswobodziła Rossyą od niechybnej zguby, i pozwałała Rossyi rzucić wszystkie swoje siły do Krymu, gdzie zlokalizowano wojnę, w skutek memoaru wypracowanego w Berlinie a zgrabnie podsuniętego Cesarzowi Napoleonowi. Austryacy swoim wojskiem zajęli ziemie Multan i Wołoszy, wojska Otomańskie przeszły na prawy brzeg Dunaju, a pułk Kozaczy i sotnie starokubańskie i Dobrudzkie wróciły z czat nad Prutem a połączone z drugim pułkiem kozackim, stały obozem pod Burgas-Achioli, jakeśmy to wyżej widzieli, kiedy przybyli w goście Adam Mickiewicz ze Służalskim i Książę Władysław Czartoryski. Pierwszy żeby sercem uściskać, słowem błogosławić tę garstkę Polaków tak świetnie stojących przy Chorągwi Narodowej, że ją sam Serdar Ekrem, Omer Pasza, nazwał okiem, uchem i ramieniem wojska Otomańskiego, drugi żeby rozbić ten hufiec, i drugi pułk kozaków przeprowadzić na jurgielt Angielski. —

Kilku miesiącami przedtem, kiedy po wzięciu Kierczu, korpus

tak zwany Kontyngiensem Anglo-tureckim posłanym tam został — z zamiarem działania na Anapę i na Czerkieskie kraje — drugi pułk organizujący się pod kierunkiem Generała Władysława Zamojskiego w Szumli, niebył gotów wsiąść na koń. Dowódca Naczelný Kozaków Otomańskich, któremu już polecono ściągać posterunki z nad Prutu, zrobił przedstawienie, prosząc, aby go posłano z jego sotniami do Anapy. Przedstawienie to było dobrze przyjęte przez Wysoką Portę i wniesione na radę posłów sprzymierzonych. Poseł francuzki oświadczył się gorąco za nim, ale poseł Angielski poparty przez posła Austryackiego, sprzeciwił się temu — że to niebyło podaniem ręki Czerkiesom, którzy podówczas niechcieli ręki ani Angielskiej ani Tureckiej, a woleli ruble rossyjskie, ale poburzenie Czarnomorza, Ukrainy i Polski. — Tak rozumieli posłowie Angielski i Austryacki, ale tak nierozumieli Polacy. Dla nich krótsza była droga z Włoch przez Niemcy, jak z Czarnomorza prawie polskiego przez Ukrainę, nie Moskiewską, do Polski. Dla teje samej przyczyny niedozwolono Serder Ekremowi wziąć na swoją przednią straż Kozaków, tak jak sobie życzył, na wyprawę Azyjską, na odsiecz Karsowi. A byli Polacy, którzy krzyczeli, po co my mamy naszą polską krew przelewać w Azyi, kiedy tam w tej Azyi były siły polskie, w polakach służących z musu w wojsku Carskiem, kiedy tam byli naturalni sprzymierzeńcy Polski, w kozakach, Gruzianach i innych narodach ujarzmionych jak Polacy. —

Obóz pod Burgas, po oderwaniu się połowy, po tych wszystkich nieudaniach się jeszcze był i świetny i hulaszczy. Jeszcze pokój niebył zawarty. Garstka Polaków, dopełniona zbiegami z wojska Rossyjskiego, Kozakami i Bulgarami, czekała ochoczo na rozkazy Sułtańskie. Wieszcz Polski był między niemi, ale i wieszcz ich opuścił, a nadzieja i wytrwałość z niemi zostawały, bo to były dzielne, kozacze sotnie, podobne do tych, jakie wodził Bohdanko, kniaź Różyński, pod Psków i Wielkie Łuki. Deszcze, śniegi, szarugi, mróz, a oni jeszcze stali obozem pod namiotami i wyglądali to w czarne morze, to krawędzią Bałkanów w rodzinne stepy.

W temże samym czasie w Stambule był zgiełk i wrzawa, Polaków pełno i na ulicach i po kawiarniach. Jedzą, piją, grają w karty, jak w baladzie Twardowskiego, ledwie Pery nierozwałą

Perotki i Peroci ten naród polyglotów, już szczebiocą, jak Mazury, jak Krakowianki a na końcówkę śpiewki wciąż powtarzają: dawaj pieniądze. —

General Władysław Zamojski, w Skutarach, jak z za rękawa sypie nową organizacją, co dnia to jeden pułk piechoty, albo jedna bateria artylerii przyrasta do tego Turecko-polsko-angielskiego wojska, jak na drożdżach. Anglicy pieniądze dają a dają, dzienniki brzmiały wyliczaniem szwadronów, batalionów, pułków, sekcji, dowódców, mundurów, chorągwi, koni i broni. Tylko jeden ślepy Homer w swojej Iliadzie tak wyliczał zastępy Greków i Trojan. Choć nie miał General Homera, ale miał Kalinkę w Stambule, Klaczkę w Paryżu, a historyografa Duchyńskiego sławnego z zaprzeczania Moskałom sławiańskiego rodu, o sotniom kozackim eksystencyi w swoim dziełku: Polacy na wschodzie. — General Monarchista Konstytucyjny, wierny dawnemu podaniu, odnawiał stutysięczne wojsko, zadekretowane sejmem na papierze. Bo kraju siał wieć: «niepowstawajcie, nie przychodźcie tu, cicho siedźcie i czekajcie —» Krajowi tylko tego było trzeba, choć z Generalem Zamojskim nie sympatyzował, ale tą razą chciał światu pokazać, że przyszedł do porządku, do dyscypliny; słuchał, siedział i czekał. Urągali się Kozakom, że ci się wyrwali jak Filip z Konopi, nad Prut.. A Cesarz Napoleon, który dał Polakom broń i rynsztunek, w nadziei, że obudzą powstanie w kraju, widząc co się dzieje, zadekretował — Polacy radzi ze swojego położenia, trzeba ich zostawić jak są, uszanować wolę Narodu — i uszanowano. Nielepiejże to było wówczas poświęcić to, co było zanadto dziarskie, jak zostawiać na dzisiejsze manifestacye. —

Książę Władysław Czartoryski szafował swój pieniądz, na zapomogę osady Polskiej, Adamkiej, aby zachęcić zbiegów z rosyjskiego wojska, żeby tam osiadali, a nieszli do Kozaków. —

Pani Rostkowska z krzyżem polskim na piersiach zbierała składki, na łakocie dla swoich chorych, którzy opuścili chorągiew kozacką. —

Zebrało się towarzystwo sztab-oficerów Polaków, do ogrywania w karty jadących do kozaków, trzymając się tego rozumowania, odebrać im nerw wojny, żeby nie szli na wojnę

Iskinder Pasza, jednego dnia, swoim obyczajem, na żart, powiedział, jadę do Kozaków, zabrano się do niego — i w przeciagu dwóch dni zgrano go jak włoskie skrzypce, całoroczny żołd i całoroczne taimy naprzód sprzedane Arabowi, zostawił w szanownym gronie, niemiał za co pojechać, nie do Kozaków ale do Krymu, żalowano, ale już było po harapie, pieniądze były rozebrane; jak konfiskaty Moskiewskie przeszły w dziesiąte ręce. —

Był i klub patryotyczny, demokratyczny, który wybrał Ministerium a że to było w tureckim kraju, więc po turecku: Sadrazam, Seraskier — Bejs — i tak dalej, a kiedy Ministerium w całym gronie i w całej pompie, poszło z wizytą do Seraskiera Tureckiego, Rize Paszy, ten zapytał, a któryż z was Seraskier? Mój towarzysz wyskoczył, jak Twardowskiemu, z kielicha diabeł kusy, sztab oficer, przybrany w mundur drugiego pułku Strzelców konnych, jeszcze Wielkiego Księcia Konstantego, pstrokaty, opięty, trzępiący się jak sroka — Riza Pasza, popatrzył, pokręcił głową «pek — ei — bardzo dobrze — skinął ręką, hajde — git — idźcie precz i na tem się skończyło ministerium demokratyczne. —

Przeobraziło się ono w kółko do napisania zjadliwego Manifestu, przeciwko Kozakom i nahajce pułkownika Kirkora. —

Szkalowano Kozaków, a kraj wierzył, bo szkalowano.

Do takiego stopnia doszła nienawiść przeciwko tym biednym Kozakom, że jeden dygnitarz wojskowy, Polak, niehramotny, ale chodzący zawsze przy szabli, dowiedziawszy się o manifestie wydrukowanym na Kozaków, na Kirkuta, jak go nazywał, z mnogimi podpisami braci kółkowych, myślał, że to się znachodzi we wszystkich gazetach, wszedł do kawiarni i kazał sobie dać gazetę. Garson niemając innej pod ręką, dał mu Armiańską. Dygnitarz i armiańską jeszcze przewrócił do góry nogami i utopił w nią wzrok, przychodzącym znajomym powtarzał — «czytam o tym Kirkucie, a toż mu dali łapcia, dobrze mu tak, i pobrzękiwał ostrogą —» Przyszedł francuz dawny znajomy i zajrzał w gazetę — — «A cóż to, Pułkownik umiesz po Armiańsku —» «Jak to —» — «Bo to Armiańska Gazeta —» — i francuz pokazał innym gazetę. Dygnitarz zaczerwienił się jak burak od gniewu na garsona i chciał go złajac po turecku, a że i po turecku nieumiał i z zaimkami żadnej gramatyki niewdawał się

w znajomość, więc wrzeszczał — «Ben eszek —» — ja jestem osioł — a chłopiec nisko się kłaniał i odpowiadał — «Bilirim —» ja to wiem, a wszyscy w śmiech. —

Adam Mickiewicz wróciwszy z pod Burgas do Stambułu, ocknął się jak ze snu, śnił i marzył o niebie polskiem i widział — a teraz na jawie widział piekło polskie a przynajmniej czysciec. Dla Polaka kochającego Polskę, jak ją kochał Adam Mickiewicz, po tylu nieszczęściach Ojczyzny, po tak długiem tułactwie, widzieć Kozaków, takich, jakimi oni byli, prawdziwe wojsko, to bezzawodnie był sen, miły sen, ale sen, bo po wielkich nieszczęściach trudno od razu uwierzyć w szczęście. I Mickiewicz, kiedy obaczył, co się działo w Stambule, gorzko pomyślał: śniłem, marzyłem i obudziłem się. Czy ze zgryzoty, czy z cholery, skończył to piękne, polskie życie.

Na tę wieść smutku zapłakały sotnie kozackie, zapłakała Polska i Litwa i Ruś cała. A Henryk Służalski, w kozackim przyborze, ze zwłokami zmarłego pojechał do Paryża. Jak niegdys przed wiekiem, wieźli Kozacy z Ukrainy do Lanckorony zwłoki Lacha serdecznego, tak teraz kozak wiózł ze Wschodu na zachód zwłoki wielkiego Wieszcza Wszej Polski. —

Na tym Bożym świecie Mocarze, Namiestnicy Boga na ziemi, kłóćą się i godzą, a ludzie cierpią i znosić muszą. Sebastopol wzięty, Kars wzięty, równowaga w wojennej sławie, krocie ludzi w trupach, miliony złota w rozchodzie, ale flota rossyjska zniszczona i Anglia zadowolniona, Moskwa upokorzona ale nie-
tknięta i Austria rada. Francya mogła zatytułować swego Generała Księciem Małakowa. Turcyja dobrze że cała, obronną ręką wyszła, pozbywa się gości, więc pokój został zawarty a raczej wszystkim przez Austryą wydarty. —

Pułki Generała Zamojskiego zostały rozwiązane, oficerowie niewojenni z łaski posła Angielskiego, zostali ozdobieni dekoracyami za bitwy, o których im się ani śniło, ani marzyło; podostawali stopnie: Majorów, Podpułkowników i Generałów do przyszej Armii Polskiej, a sotnie Kozackie, od kozaka aż do Dowódczy, wszyscy a wszyscy, dostali od Sułtana swojego Pana, znak dostojenstwa za wojnę i zostali zbrojni i na koniach, wojskiem.

Kiedy kozak Służaleńkc grzebał zwłoki Wielkiego Wieszcza

i wielkiego męża Polski obok grobowców Juliana Niemcewicza, generała Kniaziewiczza, obok tych relikwii sprawy Polskiej złożonej na ziemi tułactwa, wtenczas sotnie kozackie, z medalami na piersiach, znakiem wojennej sławy, znakiem tej uczciwości rycerskiej, która odrzuciło i złoto i obietnice i dobry byt a wolała znosić chłód, głód i niedostatek, byle zachować cześć imięniowi polskiemu, cześć, którą wszyscy zrozumieli sprzymierzeńce i wrogowie a niezrozumieli tylko Polacy w kraju a nieuszczanowali tylko Polacy w emigracyi, jedni przez obałamucenie, drudzy przez zawieść, wtenczas Kozackie sotnie, spanoszone sławą, ale ponure, smutne, zawiedzione nadzieją żegnali, braci Starokubańców i Dobrudzkich wracających do rodzin, do domów, by zawiesić szable i spisy a wziąć się do pługą, póki nieprzyjdzie znowu czas — na koń, na koń — za szable, za spisy. I obliczała się z braku w szeregach, w starszyźnie. —

Niestawało Antoniego Garczyńskiego, dowódcę piątej sotni, dzielny ten rotmistrz kozaczy, — z jednym zwodem, pod Tułczą, przez dwie godziny, bronił przejścia mostu kilkutyśięcznej Moskwie, ocalił wojsko, ale sam przestrelony dwoma kulami, konający prawie, został złożonym przez Kozaków w Tulczy i tam wzięty przez Moskalów jako jeniec. Rogata dusza w szlachcicu polskim. I kazematy Kijowskie przetrzymał i Sybir go niezamroził po wielu a wielu latach; wrogowie go szanowali i w więzieniu i na zsyłce, Turcyja go uszanowała jako swego żołnierza. Bogdaj i Polacy tak postąpili; wszak to cząstka ich czci wojennej, ich dobrego imienia Polskiego. —

Polak to był jeszcze z rycerstwa 1831 roku, z tych Polaków, jakich tylko znaleźć można w podaniach o Panie Kochanku, Radziwile, albo w pamiętnikach Paska i w fantazyjach Henryka Rzewuskiego — I do szabli i do kochanki, ale nie do szklanki. —

Przypominano, jak stojąc na czatach, w Nemolosie nad Prutem, pokochał piękną Greczynkę, Maryą z imienia. W tymże samym czasie przysłało mu do sotni barona Niemczyka na ochotnika. Rotmistrz po całych godzinach wolnych od służby, siedział na przeciw Maryi, w oczy jej patrzył i wąs pokręcał i chciał, żeby Greczynka zrozumiała, co to ma znaczyć. Niemczyk chciał tłumaczyć afekta Rotmistrza, ale tym językiem obwiesiów, co to zawsze w końcu mówią — niemogłem dla ciebie, ledwie

dla siebie. A że rotmistrz bywalec, znał ten towar i we Francyi i w Anglii, pismo nosem zwąchał, a że Niemczyk do tego był szuja, kawał dobry łotra, kazał mu skórę obić, po kozacku, jak gdyby był Weterenko, i w kji związać. Jak się Niemczyk wyrwał z lochu, tak drapnął, nie już do Panny Maryi, ale do pułkownika Austryackiego, stojącego w Fokszanach, także Niemczyka i Barona. Rotmistrz bez miłosierdzia, tam gdzie szło o służbę, złapał krewniaka Panny Maryi, należącego do przemyski zbiega, i sam przywiózł go do kwatery Głównej, jako korpus delicti — ale i ten korpus mu zemknął z bryczki, nim raport złożył. Odebrał surowe napomnienie i rozkaz szukania zbiega albo satysfakcyi za zbiega. Wprost jak w dym rotmistrz, sam jeden bez eskorty, pojechał do Pułkownika Niemca, na dziedzińcu zobaczył parę pięknych ogarów: bez ogródki powiedział — albo zbiega, albo ogary, albo nie, to przyjdę z sotnią i ciebie i całe twe niemieckie wojsko na spisach rozniosę. Niemiec z chęcią przystał, a że regielmaister, jak to mówią językiem niemieckim, żądał kwitancyi, rotmistrz natychmiast napisał: — Pour un Autrichien, j'ai pris deux autres chiens, et je suis satisfait, i podpisał i pieczęć przyłożył po turecku. Pułkownik Austryacki nieumiejący po francuzku, bo dobry Niemiec — w raporcie swoim do Generała Koroniniego, załączył kwitancyą, że sprawa skończona. — Z tego urosła sprawa o obelgę imienia Austryackiego, która się ciągnęła długo aż do dostania się w niewolę dzielnego rotmistrza — i odesłaną została ad Akta Austryackie, z wolnością procesowania w Sybirze. —

W kilka dni, po zamianie Niemczyka, na parę gończych, Duclasa i Dyszkanta, Dowódzca Sotni piątej, przy raporcie podał ogromny memoar, wojskowo-patryotyczny i polityczny, dowodzący koniecznej potrzeby sotni piątej do Krymu i jego z nią — łamano sobie głowę, z kąd mogło wyjść podobne przedstawienie i dowiedziano się, że po pozbyciu się Niemczyka Rotmistrz oświadczył Ojcu Panny Maryi gorące życzenie posiadania osoby córeczki. Grek flut, pronoza jak wszyscy Grecy, obliczył natychmiast, że Rotmistrz oprócz wąsów nie miał innego kapitału — ale strach odmówić, bo sotnia stała w Niemolocie, a Rotmistrz fukał, na Niemczyka, że prędko się obrachowywał i płacił — więc zaczął się uskarżać na ciężkie czasy, na straty

handlowe, że ma kilka okrętów naładowanych przencią w Taganroku, a te wyjść nie mogą na morze z powodu wojny, że dla tejże samej przyczyny gnije jego kukurudza w magazynach Galacu. Rotmistrz pomyślał, wąż pokręcił — «No to ja tę wojnę skończę, ale Waćpan dasz mi córką. —» Grek zaklął się na obraz Panacyi, Matki Najświętszej, że tak będzie — i Rotmistrz wystrzelił ze swoim przedstawieniem. Niewątpił o niczem — chcieć to móz, dowiódł tego w pięknym żołnierskim czynie, broniąc most po Tulczą. Gdyby go posłano pod Sebastopol, możeby ze swoją sotnią nieprzyspieszył wzięcia Małakowa, ale pewnieby pokazał drogę do Bakczyseraju, do którego ani francuzi ani Anglicy trafić niemogli. —

Wspominano o Powelskim, dzielnym poruczniku z raketników Rosyjskich; był on z poczetu tych niemnogich oficerów Polaków, którzy rzucili szeregi wroga, żeby służyć sprawie Ojczyzny, zabitym był w pojedynku przez towarzysza kozaka, na bankiecie nie chciał bankietować, a niestety u Polaków, kiedy kto niechce pić, trzeba go zabić. Ktoby on niebył, choćby najmilszy towarzysz; o ileż to razy bankiety Polaków zgubiły marnie i najlepsze sprawy, zgubiły marnie i najdzielniejszych ludzi. Pod Sołmanem nad Kamczykiem złożono tego Polaka, zabitego ręką Polaka. —

Wspomniano o Usakowskim, tym dziarskim i przezornym oficerze lekkiej jazdy i posterunków; raporta na mnogich arkuszach papieru pisał, ale gorąco i krótko działał. Wielki Napoleon zapytany, który z jego Generalów jazdy i przedniej straży dowódzca jest najlepszy, odpowiedział: ten, który najlepiej patrzy, najlepiej słucha i najwięcej pisze, «bo przednia straż jest okiem, uchem i rozumem wojska» — Raporta: przyszedłem, zobaczyłem i zwyciężyłem, wolno tylko pisać Cesarzowi i Naczelnemu Wodzowi, ale nie podkomendnemu —» Usakowski może nigdy i nie słyssał o zdaniu Wielkiego Napoleona, ale tak robił; gdyby Bóg był go nie zabrał z tego świata, w Stambule, w szpitalu Siostr Miłosierdzia, byłyby to może kiedyś Lasac Poltki. —

Niestalo takoz Kozakom Rotmistrza Bzedelachego. Tajemniczy so był czlowiek: Gruzianiu czy Kabardyniec, Kurlandczyk, Polak czy Moskal, wszystkimi jezykami wschodniemi i zachodniemi, jak swoim własnym ojczystym mowil, bo niewia-

domo, który był jego ojczysty. Miał dymissyą z pułku Leib-Gwardyi Huzarów Rossyjskich, jako porucznik Książę Bzedelachy. — Przysłanym został do kozaków przez będącego wówczas Seraskierem, Mehmed Alego Paszą, szwagra Sułtana. — Dzielny oficer, subordynowany żołnierz, ale konduity bankietowej. —

W Deli-Orman, szalonym lesie, pod Sylistryą, kiedy Kozacy byli posłani tam, aby niedać Moskałom, jak w roku 1828, przeciąć komunikacyi twierdzy Sylistryjskiej z Szumłą, gdzie była główna kwatera Armii Tureckiej, i zagrożania Moskałom wpadnięcia na ich tył, gdyby chcieli szturmować Sylistryą, tak jak szturmowali i wzięli w roku 1828 od strony drogi z Szumli, obowiązek, który święcie Kozacy dopełnili, ani dnia jednego komunikacya nie była przeciętą, przez czterdzieści ośm' dni, chociaż Armia Rossyjska była ośmdziesiąt tysięcy, i w niej jazdy, z Dońskimi kozakami, do dwudziestu tysięcy a kozaków Otomańskich dziewięć Sotni, a przy niej w rezerwie do trzech tysięcy innej jazdy Otomańskiej regularnej i nieregularnej, w drugiej linii, w Rahman, Aczyklar — Kozacy sami byli w pierwszej linii, z kilkaset baszybuzukami Kurdystanu, którzy zkozaczeli także — Kozacy Otomańscy na swoich spisach trzymali całą tę silną Moskwę, sam nieustraszony generał Chrylew w swoich raportach, drukowanych po gazetach, donosił, że niemoże żadne stanowisko zająć, w żadnem się utrzymać, dalej od obozu o dwie godziny pójsć, tak się znachodzi wszędzie zagrożony i matowany, czterdziestotysięczną armią Otomańską, w której jest dziewięć pułków, złożonych z samych Polaków dawnych wiarusów i zbiegów. Powodem mniemania o dziewięciu pułkach była różnaitość barw w mundurach wszystkich dziewięciu Sotni. Pierwsza Sotnia organizowana w Stambule, miała granat wypłowiały na zielony, druga organizowana w Szumli, miała tabaczkową habę z ponssem; trzecia, świeżo przyszła ze Stambułu miała jeszcze nowy granat; czwarta zdarłszy pod Kalafatem ponsowe rękawy miała granatowe; piąta przy tabaczkowej habie miała jasno szafirowe rękawy z ponsowemi wypustkami; szósta takie same mundury bez wypustek. Starokubańce mieli rogate czerwone czapki, jak dawni Hetmańscy Kozacy; Sotnia Dobrudzka, z Swykioi miała czapki baranie z wierzchami czerwonymi, Sotnia Dobrudzka z Żuryłówki miała baranie czapki z wierzchami białymi. Stąd

przez perspektywy Chrutara, dziewięć Sotni na dziewięć pułków urosło. Powodem niewiedzy Moskiewskiej była wierność Bułgarów dla wojska Sułtańskiego, bo Bułgarowie składali dwie trzecie części sotni kozackich. Dopełnili Kozacy powinności, i Sylistrya niebyła atakowaną tylko od strony rzeki, od reduty węzowej: Arab Tabia i Han Tabia. Dzień i noc na koniach, jak widma straszili czaty Moskiewskie — i może dawali im do myślenia, że z Kozaków Otomańskich dla Armii Moskiewskiej mogą być tacy najeźdźnicy, jakimi byli Dońce dla armii francuskiej. Oj Kozakom chciało się zrobić z Dunaju Berezynę. Ale Serdar Ekrem, w swoim rozumie, w swoim doświadczeniu wolał postawić, czy zostawić, most złoty Moskalom, żeby wyszli precz z kraju i tak się stało. Kozakom rozkazem Sułtańskim czytano zadowolenie i podziękowanie Cezarskie i w nagrodę ich zasług, bo wiedzieli, że tem najlepiej nagrodzić Polakom, kazano organizować drugi pułk Kozaków, z wyrażeniem, aby był taki jak pierwszy. —

Otóż w tych dobrych Deli Ormańskich czasach Bzedelachy z szóstą sotnią i kilkuset wozami, był odkomenderowanym do zabrania zboża zgromadzonego przez Moskali w Akadenar. A z nim był Ałaj-Emini, czyli Major Administracyi pułku; umiejący czytać i pisać po turecku, dla formalności i rachunku zdobyczy. Ałaj-Emini choć Muzułmanin z rodu, był szlachcicem jak Węgier do szklanki, a więcej do tego co w szklance, byle nie woda, bo był hydrofob i nie lubił nawet patrzeć na wodę. Między zdobyczami znalazła się wódka i to jeszcze okowita, trzeciej próby. Tak się nią ukosztował Ałaj-Emini, że koniecznie chciał się Moskalów doczekać do obrachunku, a tu już Dońce nie jeden ani dwóch ale gromadki pokazywały się na górach. Bzedelachy był żołnierzem moskiewskim, poczytającym czyn czyną, a czuł, że trzeba było gwałtem wyrwać Ałaj-Eminiego z placu pobojowiska; zaczął Ałaj-Eminiego całować, ścisnąć, a że był silny, wzdął go na wóz, przez wierzch drabin oplótł wóz sznurami, tak gęsto, że Major jak z klatki wyleść niemógł; rzucał się gniewem, a Bzedelachy, z całym uszanowaniem należnym starszemu, odpowiadał — «zaraz — zaraz» — a wojsku dał rozkaz «marsz, bo się Major niecierpliwi —» Major usnął i tak dostawił go do Rahman-Aczyklar. Za ten czyn Major Administracyi

został Majorem bojowym, Bimbaszą — a Bzedelachy przybywszy do Szumli, zwerbował sobie cztery Turczynki z haremów, przebrał je za Kozaków, ordynansów i trzymał w swojej kwaterze do służby. Dowiedziano się o tem, wielka to była sprawa; za takie przestępstwa w Turcyi i ścinają i kamienują — Stawiono przed Medżlis, radę wojenną, wojskową i korpusy delikta i Rotmistrza szóstej sotni; stawił się chwacko, mundur w pasie na perechwat, rękawy na wyloty, kołpak na lewem uchu — a piękny młodziec. Paszowie i Efendowie opatrzyli go na wszystkie strony i jednogłośnie zadekretowali — że on nic niewinien, bo każdy powiedział — «gdybym był kobietą, tobym się do niego zawerbował» — Jednakże odkomenderowano Bzedelachego do Angielskiego sztabu, do Bałakławy, niech lepiej tam Angielki bałamuci, a da pokój Turczynkom. Jak pojechał, tak nieprzyjechał. —

Wrócił do pułku, z odkomenderówki do Krymu; do sztabu Angielskiego, Mehmed Hilni Bey Luboradzki, i został umieszczony jako Major Administracyi. Przybyli zaś do Kozaków dwaj kapitanowie z wojska Rossyjskiego, Hrabia Jarosław Römer i Robert Chodasiewicz. Trzej ci dzielni oficerowie wysoko podnieśli pułk i tak już dziarski; i dzielny; odświeżyli niejako zapał i otuchę w starych i zasłużonych Kozakach. — Każdemu hufcowi wychodźców potrzebnem jest od czasu do czasu to odświeżenie i dla tego, żeby mu dać przekonanie, że kraj o nim niezapomina, i żeby usłyszał głos kraju przez usta, a nie przez pisma same; dla serca człowieka głos ten jest pieczęcią wiarygodności. Wszyscy stykali się z krajem, bo komunią myśli i słów z kraju świeżo przyniesionych, wszystkim było drogo mieć przekonanie na jawie, że pod mundurami rossyjskimi biją serca polskie, że tam trzeba szukać nadziei, siły zbrojnej dla Polski, a nie w massach żyganych z rozczepionej paszczy Naczelnego Wodza bez wojska, biesiadującego składkami i podatkami obywateli, którzy wolą dać pieniądz odczyznego, jak być gotowemi do prawdziwego boju, wolą z tumanem tumanic i siebie i świat cały, blichtrować patryotyzmem, jak przyjść do prawdy, i na prawdę być ludźmi czynu, gotowemi na wszystko dla Ojczyzny, nawet do spisy i do szabli, do karabina i do harmaty. —

Inny wiatr, niestety, wieje teraz na biedną Polskę, a inny

wiał trzydzieści lat przedtem; ciż sami ludzie innymi byli w 1831 roku a innymi w 1861. —

Znałem jednego, którego imienia niewymienię, ale którego zna cała Ukraina i Panowie szlachta, i panowie młodźce i mieszczanie i starozakonni od Berdyczowa do Kijowa, od Humania do Sawrania.

Kiedy w onym błogiem roku 1831, przyniesiono mu kursoryą rządową, żeby dał przeznaczoną ilość wołów i owsa dla wojska Carskiego Rossyjskiego — porwał za pióro i napisał:

Woły, owies, mam
Carowi niedam —

Po tych wierszach dokończył poematu czynem i poemat był wielki Homeryczny. Wsadził dworskich i wiejskich Kozaków na koń, po bratersku, połowę pieniędzy zakopał, połowę zabrał z sobą a miał nielada zasób grosza, nie na setki, nie na tysiące złotych, ale na krocie, na miliony rachował i ruszył do powstania, pod Krasilówkę, pod Daszowem, pod Obodnem, pod Majdankiem, wszędzie rąbał wroga na kapustę, a potem w Krakowskiem, w Sandomirskiem choć czasami na mogile zapłakał na Ukrainę, i zanucił nierymową elegią w mało-ruskim narzeczu: «O Patrio, o Patrio, żeby ty maleńka nieurośla, miałem woły i krowy i dziewice i mołodyce i spiżarnie i piwnice i sokoły i rusznice — i dwornią i przyjaciół i szkatułę pełną i kieszenie napchane złotem, a teraz — dereszowaty koń daj kulbaka a trzecie bogdaj by ją diabli wzięli, ani słoniny, ani lininy, jak Niemiec, z głodu zjadam kartofle, a buty podarte, jak pantofle — wszystko to dla Patryi — O Patrio, żeby ty maleńka była przepadła, żebym ja cię był nieznał —»

A jednak szedł i bił się — i coraz dalej a dalej, póki Wodzowie z patryi niewyprowadzili, i w Kordowie Cesarskim niekazali złożyć broni. Wtenczas wrócił na Ukrainę — znalazł pieniądze zakopane nietknięte, ludzie dobrze ich nieruszyli — a diabeł je pilnował — na pokusę — niemi dobrze, jak to mówią posmarował łapki Pani Pisarowej, i łapy Pana Pisarowa, a przez nich Generał Gubernatora Bibikowa, tego nieskazitelnego Katona Wszech-Rosyi, i został, jak mówią po Moskiewsku — oprawdan, wolny, wrócony do praw, przywilejów i majątku. A kiedy w kilka czasów później na wielkim balu u Marszałka Kijowskie-

go, Generał Gubernator zbliżyć się do naszego raczył Ukrainca — i z uśmiechem przemówił:

— «Pan podobno jesteś poeta —» —

Nizko się uklonił Ukrainiec —

— «Poeta, Poeta — ale za tę sławę drogo zapłaciłem, że i wnukom zakażę, żeby od poezji uciekali —» —

— «Masz Pan prawdę, szczególnie na kursorych niepisać rymów, — dać i podpisać się, to można cicho siedzieć —» —

Generał Gubernator, to wielka figura, nasz szlachcic zapisał sobie w pamięci jego słowa, jak słowa ewangelii:

— Przyszła kursorya rządowa, dał i podpisał się — Przyjechał Pan Filanowicz z kursoryą towarzystwa demokratycznego, dał i podpisał się —

Przyjechała Pani G. z kursoryą dam dobroczynnych Polskich, dał i podpisał się. —

Przyszła kursorya na składki, na internacyjne obiady, dał i podpisał się; wszystkich a wszystkich zaspokajał i cicho siedział — w domu, u siebie — jak u Pana Boga za wrotami. —

Nareszcie przybył młody Pan Nik.... syn oficera z 1831 r z kursoryą od Naczelnego Wodza Mass, żeby dawać składki, na szkołę wojskową we Włoszech, na przeniesienie gorącej młodzieży z Polski do Włoch, żeby z nich, za sześć miesięcy porobić Generałów, zdolnych do komenderowania — — massami. —

Było to w 1861 — szlachcic kursoryi niepodpisał, ale gruby dał pieniądz. —

— «Weź Waćpan, i wieź — zabieraj młodzież — niech się uczy, niech harcuje z massami po Włoszech, choćby i z Rzymskim Papą, byle tu nie było powstania —» —

Kazał konie rozkuć, puścić na paszę, a kozakom pozwolił się pożenić. —

Już Patrya brykać niebędzie — a za granicami niech tam sobie bańki mydlane puszczają.

Ale u Kozaków Otomańskich to nie tak:

Niema rady duszy kozaczej,
A nas inaczej — u nas inaczej.

Mołodźce w 1831 a stare dziady w 1861 jeszcze krzepko siedzą w siodłach, jeszcze się deszczem myją, wiatrem suszą, śniegiem grzeją, z szabłą w szlubie, póki żywota stanie, jak w ruchu,

na koniu, to z wichrem w przegony, jak w spoczynku, to błoto mu pieluchą, pierzyną — i młodzi co do nich przyszli, stali się takimi jak oni, kostka w kostkę, mostka w mostkę, prawdziwy hufiec oczajduszów — to nie massa na papierze, ale hufiec strojny, zbrojny — w ciele, w czynie. Taki, jakiego trzeba Polsce, Sułtanowi — nie Włochom, nie Papieżowi. —

Do tego Kozaczego pułku przybyło trzy szwadrony Dragonów, takich, jakimi niegdyś byli Dragoni z regimentu królowej Jadwigi. Byli to dawni bracia, dawni towarzysze z drugiego pułku kozaczego, oderwani od chorągwi kozaczej przez Generała Władysława Zamojskiego, wróceni do niej łaską Sułtana. Z sześciu Sotni trzy szwadrony, tak krawiec kraje, jak materyi staje, więcej wyszło, mniej przyszło, ale to co przyszło, i dzielne i doświadczone. Kwiat Polski, także hufiec Oczajduszów. —

Tak się miały rzeczy, kiedy wrócił do pułku Henryk Służalski — z Paryża. Przywiózł on list Adama Mickiewicza, o obozie pod Burgas i o kozakach, który Pan Klaczka nieraczył wydrukować w swoim wydaniu pism Wielkiego Wieszczą, ale który był wydrukowanym przez Ludwika Zwierkowskiego, znanego pod imieniem Lenoira, w Stambule, Czernego w Serbii, Kazakrak Beja na Kaukazie, męża serca i prawdy; trochę ziemi z cementarza Montmoransy, gdzie spoczywają zwłoki: Kniaziewicza, Niemcewicza i Mickiewicza, trzech Wielkich Litwinów Polski albo trzech Wielkich Polaków Litwy, i słowa Karóla Sienkiewicza, że Kozacy Otomańscy są jedynem wojskiem Ojczyzny, i z prawa i z historii i z czynu.

Kozacy i Dragoni gościli wówczas w krainie dawnych Bogów, u stóp Olympu, nad Peonem rzeką, wciąż patrząc na góry Ose i Pelion. Ale i tu w tej Tessalii wszystko inaczej jak było przed najściem na świat proroków, przed objawieniem się Chrystusa, przed objawieniem się Mahomeda. Henryk Służalski darmo szukał Diany, Tetydy, Nimf, Najad między Gieczynkami i Kucwołoszkami, obrzydłe poczwary, jeszcze obrzydliwsze od kołtuniastych Poloszczek, albo od, od starą słoniną pomadowanych Hapek i Małaszek Ukrainy. Ledwie tam znalazł jakąś Wenerę, na Kanar-Mahale w Laryssie, i to Muzułmańskiego wyznania i ta, jak się rozpatrzył, była karykatura Wenery; spluął — Wszystkie Nimfy i Najady i Diany i Ledy przeniosły się

do Paryża na Bulwary. Ma za sobą prawdę i wielką prawdę, nasz sławny Ksenofont Polski, że niechce się cofać z Bulwarów, lepiej ginąć w raj, jak żyć, wałęsając się po ziemi. —

O Jowiszu, o piorunach, o Marsie, o Herkulesie, to ani gadaj; tysiące Tessalczyków drżą przed sotką Arnautów a sotki Arnautów drżą przed jednym Kozakiem, przed jednym Dragonem. Dawna dzielność, dawne męstwo Boga i półbogów, zatonegło w Peonie i rozrobione w męty i muł, sprawiają febrę strachu dziesiętnej ludności a nieulekłych przybyszów niemogąc do drzeszczki strachu zmusić, zabijają jak obuchem. Takiemi pociskami śmierć dziesiętka tępi ród ludzki. O nie tak stary Saturn ścinał głowy, bożą kosą — to był kosynier, jak Krakusy, jak Mazury. —

Niema ani śladu Bogów i Bogiń na tej Tessalskiej ziemi; Henryk Służalski zabrał się do śledzenia podań swojego przyjaciela Ludwika Zwierkowskiego, który po przeczytaniu Zendy Westy czyli Świętej obwiesy — sławiańszczył wszystkie ludy i wszystkie ziemie. I tak: Mirmidony byli Sławianie, co znaczyło — mir mi donieś, z orężem ma się rozumieć, według praw dziesiętnej rozumnej dyplomacyi: Kto chce mieć pokój, powinien być gotów do wojny: — tylko dobrą wojną ustala się trwały pokój. —

Achilles był Sławianinem, bo znaczył: Ach ileż — w domniamaniu — on Matkom łez wylać, zmusił za pomordowanych synów w boju przez niego.

Patrokl, także Sławianin — bo to znaczy: patrz okiem, kiedy chcesz, żebyś nieodpowiadał skórą. —

Tetys niemusiała być Sławianka, tylko Francuzka, bo dawała ssać pierś-teter — swojemu Achilessowi i dla tego ten bohater Homera był tak sławny, bo był pół Polak, pół francuz. —

Służalski przebiegł kraj od Kałabaki, znanej światu Chrześcijańskiemu dwudziestu czterema Monasterami Mnichów i Mniszek, zwanych Meteorą — odpowiedniej takiejże samej osadzie religijnej, na górze Athos, czyli górze Świętej, dziś w dodatku posiadającego Biskupa, umyślnie przysłanego przez Patryarchę Carogrodzkiego, aby się upijał, błaznował i tym sposobem odwracał baczność Turków od tego, co się dzieje w Monasterach Meteory, które sterczą na niebotycznych skałach, i na które

trzeba się windować sznurami jak do Nieba, ale nie do siódmego, gdzie są huryski i szorbety, ale do Chrześcijańskiego, gdzie śpiewają, a nie jeść i pić nie dają. Muzułmanie na to nie łąsi, wolą patrzeć na Cherografią pijanego Biskupa, z urzędu, z obowiązku. —

Aż do Baby sławnej tytoniem i wężozem Tempe, Od Armiro, z kąd Jazon prowadził do Jolk dzisiejszej Lichonyi ochotników na wyprawę do Taarychy po złote runo, i gdzie konsul Angielski, zacny i uczony Major Stuart, znalazł sto dwadzieścia i pięć posadowisk, starożytnich Teb — a to w sposób następnny; Konsul ze swoją żoną mieli namiętność poszukiwania starożytności, a że byli oboje czystej rasy Angielskiej, zaspecializowali tę namiętność do miasta Teb. Wyjechali w okolice Armiro, biorąc z sobą za przewodników Arnautów, z którymi trzeba było się rozmawiać po Arnaucku, albo po turecku. Małżeństwo nie odstępowało od rodzinnego języka. W języku tureckim każdy wzgórek nazywa się tepe; Arnauci przez uprzejmość, chcąc pokazać obrazy okolicy, wprowadzali ich na wzgórki, mówiąc — tepe — Mąż zapisywał w pugilaresie numerycznie te Teby a żona brała po kilka kamieni, na pamiątkę ruin. On zapisał sto dwadzieścia i pięć Tebów, a ona naładowała kamieniami cztery muły i ośm osłów. Kwartely Review zapewne kiedyś ogłosi to odkrycie a w Muzeum królowej wymurują świątynię z kamieni z ruin Tebańskich. —

Aż do Liwadyi, dawnej osady legionów Rzymskich, Pompejusza czy Cesara, tego niewiadomo, ale musi być pierwszego, bo przestrach po bitwie Farsalskiej, tak przechodził z ojców w dzieci, że w tej osadzie pięciuset domów, mogących postawić tysiąc wojowników zbrojnych od stóp do głowy, dziesięciu zbójów Arnauckich wśród białego dnia, nakłada kontrybucye, bezcześnie kobiety, Rzymianki, zabiera dzieci w zakład i następcy Rzymian niebronią, wszystko dają, tylko proszą Boga, żeby się to skończyło i prędzej Arnauci wyszli. —

Służalski do wszystkich przemawiał, wszystkimi narzeczaniami Sławiańskimi, i nieodbierał innej odpowiedzi tylko, echi, denechi albo szti, i naszti. Machnął ręką po kozacku — I Mitologia bajka i Święta obwiasta naszego Pana Ludwika bajka, wierźże teraz czemu. —

Już chciał Służalski po kozaczeniu i po szlachecku załajac w ojca, w matkę i w diabła ten przeklęty Tessalski kraj z jego febrami i z jego robactwem, kiedy zasłyszał o istnieniu dwóch Bachusów, a musieli być takimi, kiedy Kozacy im tę własność przyznawali. —

Jeden Chrześcianin w Mitrze siedział na biskupim stolcu, w Farsalii. Grek rodem, w miejscu płakać nad poległymi Rzymianami i nad klęską jazdy Tessalskiej rozbitej przez Numidyjską jazdę — łzami winnej latorośli zalewał w sobie ogień żalu; jak Bożek Bachus ogień miłości. —

Drugi, Muzułmanin, nie potomek Ewronosów, ani Turhan Beja — z niskiego rodu, derwisz Beklasza, mużułmański demokrat, zwolennik Tanzymatu, żeby czynem dowieść prawdy Haty Szeryfu Gathane i tolerancyi zastrzeżonej traktatem Paryzkim, pił wódkę i wino, pończ, i bratał się z Biskupem Chrześcijańskim. —

Opowiadano Służalskiemu, że przed jednym obiadem każdy na siebie wypił po trzydzieści i sześć kieliszków wódki, przy obiedzie po sześć butelek wina starego i po dwanaście młodego, w miejscu wody, po obiedzie przez noc po czterdzieści ośm szklanek ognistego pończu z rumu i z wina, i niekładac się o wschodzie słońca wsiedli na konie i pojechali na górę zwaną zamkiem Achillesa, jeść spieczonego barana po Arnaucku, i dobrze go zrosić wódką i winem, bo tego dnia niebieską rosa nie spadła. —

Służalski pomyślił sobie, ich dwóch a ja jeden, spojrział po Kozakach, ruszył ramionami. «Wiele krzyczą, wiele ryczą, a jak do roboty, to dwa, trzy razy, łyknie i już posowiał, trzeba wynosić ze wstydem. Oh czemuż to niema Kucza albo Gryszy, pokazalibyśmy sztukę Władysława czwartego Wazy. —

Kucza już w Kozakach niebyło, zawezwanym został przez Generała mass na profesora Hydrauliki, do szkoły wojennej we Włoszech, żeby się niepowstydzić Generałami na biesiadach międzynarodowych —

I Gryszy niebyło; rzucił kozactwo, ożenił się z Niemką, żeby Niemcom przepić i kartofle i pantofle. Wyskoczył Dragon na środek. —

— «Ja się próbowałem z Kuczem i z Hryszą —» —

— «A jakże się udała próba —» —

— «Zostałem na placu boju —» —

Zaczęto opowiadać, że przed kilku laty dziesiętyszy smok, czyli Dragon, wówczas ochotnik do Kozaków, przybywszy do Warny, zastał tam dwóch oficerów kozackich Kucza i Grysę, przedstawił im się jako Polak z prowincyi uflozofowanej Trentowskiego Chowanną; skrzywili się kozacy, jak się zwyczajnie krzywią, kiedy wywołany z karczemki żyd powie: niema ani wódki, ani wina, wszystko wypili. Spostrzegł to ochotnik a że niebył bity w ciemię i miał wszystkie klepki w głowie i był Don Żuanem nietylko w piśmie ale i w czynie, zaraz pochwycił — «Ale mam reputacyą zasłużoną, że za kołnierz niewyleje dar Boży, kiedy trzeba, to Księdza Proboszcza choćby jakiego trupem położę, możemy się popróbować, kiedy łaska i wola. Rozjaśniło się oblicze Kozaków, tak że każda dewotka wzięła by ich za Świętych Pańskich opromieniowych — «Zgoda —» Chodźmy, i poszli do jakiejś kawiarni, utrzymywanej przez francuza. Ochotnik krzyknął — «Szampana —» Przyniesiono Szampana i długie małeńkie kieliszki. Ofuknął Kucz «A cóż to my Niemcy, czy francuzi, żeby takimi naparstkami pić —» Ochotnik odezwał się — «to pijmy butelkami —» — Grysza przerwał — «albo to my bociany, patrzeć i niewidzieć, co się pije, to diabła warto —» — Dawaj szukać, znaleźli ceber, którym francuzi konie poili — «Cebrem będziemy pili —» — zgoda — leją szampana, ośm butelek wlało. — Kucz, nietylko professorem hydrauliki ale mógłby być professorem wymowy — zaczął tedy dowodzić, że król Władysław czwarty, choć syn Zygmunta, był wielkim przyjacielem Kozaków, że on powiedział kozakom: macie szable a przychodzicie się skarżyć na szlachtę, a Chmielnicki to dotłomaczył: więc szablą sprawiedliwości trzeba szukać i poszukał. Otóż kiedy temu królowi, przyjacielowi kozaków, miasto Warszawa chciała zrobić dar godny jego Majestatu i stosowny do Jego gustu, ofiarować kielich srebrny, we środku złożony, na napełnienie którego trzeba było tuzin butelek węgrzyna, szukano człowieka, ma się rozumieć nie w innym tylko w duchownym stanie, któryby do króla duszkiem przepił z ofiarowanego kielicha. — Konkurs był ogłoszonym, plac Zygmunowski był tak napełniony stanem duchownym i świeckim i

mnichami, że gdyby szpilka spadła z Nieba, to jeszczeby niedostała ziemi, a oparła się na kapturze, albo na habicie. Radzie miejskiej najlepiej się spodobał jakiś Gwardyan Bernadynów, o którym to pewnie było napisano: że jakiejś pięknej Warszawiance w tańcu, bo w Polsce i księża tańczą, zarymował: —

Mościa Panno chcesz ze mnie zrobić gapo —

Mażę kreskę, od ucha tnę da Kapo. —

I Gwardyan został obranym. Król już czekał w zamku, na prezent, niecierpliwy, oblizując się i połykając ślinę. Reverendissime pater powiedział — «muszę spróbować —» — nalano, wypił duszkiem, pomału, ale nieodrywając ust, obtarł się o rękawek, uśmiechnął się, aż miło było patrzeć na niego — «potrafiemy —» — przepił do króla gładko — i król do niego także gładko odpił i mnich z Gwardyana został Infułatem. Kucz to kwieciście i historycznie opowiedział, i kończył: — «Dla uczczenia króla przyjaciela Kozaków i ja chcę pójść tym przykładem —» — Nalano, Szampan pienieł się, Kucz ciągnął, ciągnął i wypił i nic nie zostawił. Grysza zawołał: — «I ja Kozak i ja także chcę jak Bernadyn popróbować —» I spróbował jak Kucz, «A teraz pijmy —» — wypili po drugim a ochotnik pierwszy, Stół był zastawiony jadłem i butelki nietykane jeszcze stały rzędami. Ochotnikowi tak się zakreśliło w głowie, jak Trentowskiemu, kiedy pisał Chowannę, a że niemógł polecieć do Nieba, więc padł na ziemię pod stół i tam filozofował snem Hegla i Szlegla, a kiedy się ocudził, nieznalazł już ani Kozaków, ani jada, ani napoju, wszystko było zjedzono i wypito do czysta, tylko na stole, jak wydrukowana Chowanna — leżała karta francuza z sumką u dołu, pięćdziesiąt ośm Napoleondorów, dwanaście Franków i pięć Centymów. Szczęściem, że miał w kieszeni sześćdziesiąt Napoleondorów, zapłacił, wziął resztę i poszedł szukać Kozaków, ale ci miejsca niezagrzali, wypili, zjedli, wskoczyli na koń i ruszyli pod Burgas. —

Służalski zmierzył od stóp do głów Dragona —: «Oj ty smoku, i tobie się porywać na Bachusów, daj pokój, kiedy już nie możesz grać w Don Żuana albo strugaj wrzeciona, a zostaw kiełich Kuczowi, Gryszy i innym, którzy niezawstydzą ani Księdza Gwardyana, ani króla Władysława czwartego —» —

Pomyślał sobie Służalski, wiele złego, dwóch na jednego, ale też lepiej odpowiadać za siebie jak za drugiego. I pojechał na Farsalskie pola. —

Nieszukał rzymskich kości, ani greckich starożytności, ale wprost zajechał na Metropolią, jak w dym. We trójkę się zamknęli i siedzieli tak dwa dni i dwie noce, dwie doby pełne. Czterdzieści ośm godzin to czas niemały; — co tam między nimi było, niewiadomo. —

Służalski wróciwszy mówił — «Oj nie Bachusy, ani nawet Bachusiewiczze, ale Bachusiątka —» —

Biskup ciągle powtarzał — «Monsieur Henri — mon ami —» — i cmokał. —

A Bej Bektasza poglądał wąż — «Maszałach (Chwała Bogu) Milasym (Porucznik) Maszałach —» —

Henryk Służalski był człowiekiem wielkiego serca, nieskazitelnego sumienia i przykładowego prowadzenia się, ale wszystko przesadzał, żeby pokazać, co to Polacy, żeby sprawdzić te słowa Wielkiego Napoleona: że Polacy więcej obiecują, niż zdaje się podobieństwem, aby zrobić mogli, a więcej robią, niż obiecywali. Zdrowiem, życiem szafował, żeby tego dowieść. —

W Demoko, nad granicą Grecką, gdzie najzdradniejszy klimat, bo po gorących dniach jak pod tropikami nocy zimne jak na Kamczatce, gdzie po zachodzie słońca żaden mieszkaniec nie śmie wyjrzeć, nie odziewszy się w futro, on bosy, w jednej koszuli, po ośm i dziewięć godzin stał na dworze, żeby pokazać, że Polak może, kiedy chce i przesiąknięty rosą zmarłą na jego włosiastych piersiach, wracał, wiadro zimnej wody: wypijał i kładł się spać na gołej podłodze; bez przykrycia spał i nazajutrz dzień wesół, hulaszczy hasał na koniu albo opowiadał towarzyszom o górach Tessalskich, że jednej strony zawierucha, śnieg, metel, oczów otworzyć niemożna, słowa wyrzucone z ust ze ślnią marzną i zlodowaciałymi wyrazami na ziemię padają, z drugiej strony wiosna, a raczej lato, upały takie, że można jaja zgotować na twardo na słońcu. —

Eskortując pieniądze dla pułku z Kożan do Jenischir, most się zawalił i jeden muł z workami pieniędzy wpadł w rzekę — a było to w najsilniejsze zimna. — Służalski dwadzieścia cztery godzin w wodzie szukał rozsypanych pieniędzy, jak koralu, nagi,

tylko przykryty roguszką z sitowia. Żelazne zdrowie wytrzymało te wszystkie zbytki, to marnotrawstwo daru Bożego, dobra Polski, póki, jak to mówią Mazury, nie przyszła kreska na Matyska. —

Na tej ziemi mitologicznej zaczęły kłęski niemitologiczne spadać gradem na tę biedną kozaczyzną, i oledwie że Kozacy niezawołali jak ów kósynier towarzystwa demokratycznego — «a my myśleli, że bić Moskali, stać zbrojno i konno do służby Polski, to służyć Polsce, a tu widzimy, że inaczej rzeczy się mają —» —

Księża Zmartwychwstańce, Polacy, z ambon wyklinali i na piekielne ognie w przyszłym życiu ślali tych, którzy przyjęli Islamizm, żeby mogli zostać Polakami i służyć Polsce; czyścem grozili tym, którzy służą Monarsze Muzułmaninowi, i jak Papież Grzegórz posłał bullę nagany tym, którzy w 1830 i w 1831 walczyli o Ojczyznę, tak oni ślali bullę wyklęcia tym, którzy stoją w gotowości do walki o Ojczyznę. —

Klaczki i Kalinki tą razą złączeni z demokracją rozmaitych odcieni i barw, nakazali pismom polskim milczenie o kozakach, jak gdyby ich nigdy na tym Bożym świecie niebyło, żeby zatrzeć na przyszłość dla historyi imię i byt Kozaków a porobić z nich wołkołazów bajki. —

I Duchyński niewdzięcznik, podniesiony z ziemi ręką kozaka, utworzony na dyplomacie wołą kozaczą, sporządzony na historyka wiedzą kozaczą, w swoim pisemku na Wschodzie zamilczał o kozakach, którzy harcowali nad Dunajem i nad Prutem, jak gdyby to niebyli Polacy — a śpiewał o legionach Hrabiego Władysława Zamojskiego i tak ryczałtem lał na nich sławą i zasługami, jak poseł Angielski, Lord Redcliffe, stopniami i orderami. Duchyński twórca smerdów i merdów, gnębiciel Moskali, kistoryk zawołany, ale niewdzięcznik, zaprzaniec.

Darmo Ryszard Berwiński, Poznańczyk, Polak, dobrze zasłużony pod chorągwią kozaczą, pisał listy po listach i ślali je do dawnych druhów i towarzyszy. On się znał z Heglem i zę Szleglem, z Trentowskim i z Cieszkowskim, i z całą filozofią i ekonomią polityczną Niemiecką, pióro miał wyprawne, bo dziennikarz i język wyrobiony, bo poseł z sejmu. —

Jak w polskim świecie, na Nowy rok, chłopci Panem, sieją

żytem, pszenicą i wszelką pasznicą, żeby w nich wzbudzić miłość ku sobie i rolnictwu, tak on siał traktatami, konfederacją, Zapożożem, pobratymstwem podboju, pobratymstwem zwyczajów i obyczajów, pobratymstwem języka i współczucia, wspólnością wrogów, istnieniem hufca i chorągwi, nie w projekcie, nie na papierze, ale na jawie, w ciele, na ziemi — a oni najuczciwsi, najokrzyczańsi patryoci, odpowiadali mu, jak owa przekoma żona mężowi — nastrzyżono, golono i zatopiona w wodzie, jeszcze mruczała: golono — i oni tak zatopieni w opętaniu myśli i serca. —

Nić nieprzybywało do kozaczyzny, mowa nie o składkach, bo tych Kozacy ani żądali, ani brali, ale ludzi, co zagrażało wypol-szczeniem hufca Polskiego. —

Ale za to słano z emigracyi i z kraju listy i okólniki na Kozaczyznę, jak gdyby ona była Moskiewskim Carem, albo hufcem Niemieckiego lennika albo katolika wdzięcznego za dawną obronę — rzucano podejrzenia, nieufność, niechęć i cały arsenał demokratycznych sposobików, i zaczęło się wkładać rozprzę-żenie. —

Ale nieczekano, nim się zgangrenuje hufiec. Operacya była prędką i skuteczną; gdzie drwa rąbią, tam trzaski lecą — padli ofiarą i niewinni, ale hufiec został cały i zdrow. Żał było dwóch: Podpułkownika Edwarda Langiego, bo dzielny był oficer i dzielny Polak, miał swoje grzechy; szkoda; i porucznika Świętuchowskiego, na którym spoczywały wielkie nadzieje; padł on ofiarą zawiści, nie winy. Inni że poszli, Bóg ich prowadź a nie wracaj. —

Na domiar złego śmierć wkradła się w szeregi kozaczyzny i zaczęła odliczać na tamten świat, co lepsze, co dzielniejsze. —

Jak do szturmie idzie naprzód najdzielniejszy, tak pierwszy poszedł zatknąć sztandar kozaczy na tamtym świecie Major kozackiego pułku, Mehmed Bey Luboradzki. Młody, pięknej postawy, ale piękniejszego jeszcze serca i sumienia, zasłużony walecznością we Włoszech, nad Dunajem i w Krymie, ozdobiony orderami, włoskiemi, angielskiemi i tureckimi, rodem z Warszawy, z rodu, który już nie jednego dał rycerza Polsce, febra go zmiotła w Trykala i tam został złożony w grobie. Gorka to była strata dla Kozaczyzny.

Za nim Lekarz Dragonów, Narkiewicz, mąż prawdy i nauki — i tego zwłoki złożyli w Arcie, w Epirze, i zapłakali po nim Dragoni, jak po Ojcu. —

Zmarł porucznik kozaków Brzeziński i pochowanym został w Trykale, tam złożono drugie serce Polskie. —

Zmarł Ałaj Czausz Kozaków, Gieorgie Chrysto, i pochowanym został na Farsalskich polach. I to był dziwny człowiek, Bulgar rodem z nad granic Serbii. Za młodu hajdut, czyli rozbojnik w serbskich ziemiach i tureckiego i niemieckiego władztwa, później kiesedży, poborca kies, pieniądze w Turcyi rachują się na kiesy, ale nie swoich; pod imieniem Kiuczuk (mały) Mustafy, znanym był w całym Arnautłyku, w Tessalii i w Epirze; drżały przed nim wsie i miasta, kiedy go ujrzano w kozackim stroju, jak zmartwychwstańca z tamtego świata. Kozakował dzielnie, za wojnę dostał Medzidie i medal zaszczytu, a tak kochał kozaków i ich konie, jak własne dzieci: Ten człowiek, który bez zmruczenia okiem ćwiartował i smałił żywcem ludzi, za dawnych hejduckich czasów, płakał jak bóbr, kiedy widział niedobry jęczmień, albo zgniłą słomę daną koniom kozackim. Miał gdzieś w Stambule kiesy złota i srebra złożone; stanął przed Dowódcą pułku kozaków, pułkownikiem Kirkorem. — «Słuchaj, stary nasz Ojczy, moja chata, moja rodzina, to kozaczyzna, ja z wami już będę żył i umrę u was, mam złoto i srebro, pojedę po nie, żeby zabrać i kupić kozakom takie konie, na jakich tylko może Seraskier jeździć —» Podał się do urlopu, kiedy go śmierć zaskoczyła. Śmierć ta, prawdziwa zuzula Księdza Baki, tak się rozhułała, jak gdyby była w służbie Cara, Niemców albo Kozakom niechętnych demokratów, zmartwychwstańców i filozofów, dźgała zakaty w Kozaków. Srebro i złoto zostało w Stambule, dżamety hasają po piaskach Arabistanu, nie u Kozaków, a koście Ałaj Czauusa pruchnieć będą z kośćcami jeźdźców Tessalskich i Numidyjskich, Pompejusza i Cezara. —

Nie na tem koniec, boleśnieszka strata jeszcze dotknęła Kozactwo. Umarł Major kozacki, Hrabia Jarosław Römer i pogrzebionym został w Laryssie. Potomek to był rycerzy mieczowych, dwa razy wskazany do służby wojskowej na Kaukazie, za miłość dla Polski więziony, potem ozdobiony krzyżem Świętego Jerzego, za waleczność i znowu zdegradowany na prostego

żołnierza. Pod Sabastoplem przeszedł do sprzymierzonych, zatrzymany w sztabie francuzkim do służby czynnej, wynagrodzony naturalizacją i stopniem oficerskim w wojsku francuzkim, rzucił wszystko, żeby służyć w kozakach. I takiego to Polaka traciła kozaczyzna. Niebyło jednego serca w tym tysięcznym hufcu, któreby gorszkim żalem nie zadrgało po tej stracie, ani jednego oka, któreby lży neuronilo. —

Często mi się zdarzało słyszeć o Polakach mających zapewnione posady w służbach zagranicznych. — Ten by się zdał do służby Ojczyzny, zdolny, poczciwy, ma dobre imie, ale ma zapewniony byt materyalny, karyerę. Jeden jest konduktorem w dyrekcji dróg i mostów, z pensją szczęściu tysięcy franków rocznie, dojdzie na więcej; drugi jest porucznikiem w Legii zagranicznej, przed śmiercią może zostać majorem i mieć retret, w wojsku porządnem, w państwie nienarażonem na przeistoczenia polityczne; trzeci jest *commis voyageur*, czyli podróżnikiem za handlem, a po Berdyczowsku mówiąc, faktorem; ma po pięć od sta od sprzedaży, kosza podróży i życia i jeszcze jakiego, w pierwszych hotelach obiady, bilety na teatr, wejście do Grizetek i do Loretek; inni pleśniąją po biurach rządowych, bankowych, spekulacyjnych towarzystw, i kontenci, bo to nie polskie i nie dla Polski. — Nieprzyjdą do służby Polskiej a zapraszającym odpowiadają — «my się tam znajdziemy, jak przyjdzie czas. — Droga żelazną zajedziemy, za paszportami, jak będzie po co — wprzód zapewniwszy się, że nie potracimy nasze posady. — Wśród takiego sponiewierania świętej miłości Ojczyzny, wśród takiego cynizmu materyalnego, kto rzucał posadę i karyerę i biegł służyć, w biedzie i niedostatku, pod sztandarem, w którym widział barwę, język i służbę Polski, ten był wielkim Polakiem i takiego zawołali Kozacy i Dragoni. —

Marli Kozacy i Dragoni, w Laryssie, w Wolo, w Armiro, w Farsalii, w Demoko, w Karlicy, w Trikala, w Arcie, w Prewenzie, w Janinie, wznosiły się coraz nowe groby synów Polski. — Pomarli zdaleka od Ojczyzny, ale w służbie Ojczyzny; ani ła rodzinna, ani kwiat rodzinny niepadły na ich grób, tylko strzelono im z karabinków na wieczny odpoczynek; ten huk zastąpił Księżowskie requiem aeternum i Amen. —

Duchy ich poszły do Nieba zdać sprawę Michałowi Archa-

niółowi, patronowi kozaczyzny, z ich życia wojennego na tej tu ziemi. Ucieszy się nimi duch bohatera Cecory i Konaszewicza Sahajdacznego, i duchy Kamieńskiego, Kickiego i szlachcica Dwernickiego będą się u nich wypytywać o Kozakach i o Dragonach i haustem z puharów wychyla ambrosyą na zdrowie i na sławę tym Polakom, którzy się szabli niezaparli i z szablą i ze spisą czekają na taniec: Sława Bohu — i za Polskę. —

Polki, po wszej Polsce, Litwie i Rusi, zmarłym Kozakom i Dragonom poświęcą łzę i modlitwę, nie jedną i dla żyjących mają wspomnienie i westchnienie, i oko wciąż wyglądające, kiedy przybędą. —

Ale wrogowie cudzy i własni, swoi myślą i słowem, poklaskiwali śmierci; kozaczyzna wymrze, przypadnie, cudzym nie będzie grozić strachem, swoim niebędzie stała solą w oku. —

Tak się działo w Kozaczyźnie, na czatach, na granicy Greckiej, ani nadzieji, nad Dunaj, nad Czarne morze, w Dobrudzkie rozdroża, na Budziackie stepy. Przy urwistych skałach Agrafy, po nad przepaściami bez dna, trzeba było rozbójników gonić po borach i po chaszczach. Tęskno było duszy kozaczej, osieroconej z tyłu braci, wędniejącej bez nadzieji. — Henryk Służalski i tęsknił i cierpiał. Dusza zabolala i do ciała wpuszczała boleść, po raz pierwszy dostał febry, i to wtenczas, kiedy nie dał żadnej przyczyny. Dziwna to rzecz było widzieć tego mocarza zdrowia i siły złożonego na łożu choroby. Jest to w naturze ludzkiej, że kiedy widzą chyrlaka cierpiącego i jęczącego, pożąłują go, bo i to człowiek, ale w myśli powiedzą sobie, nic dziwnego, nawet często się uśmiechną, nie złem uczuciem, ale mniemanem, przywyka do choroby; żeby niechorował, to by nie miał co robić; zajęcie chorobą i to zajęcie dla próżniaka. Ale kiedy się zwali na łożo człowiek siły i jak ten zajęczy cierpieniem, wtenczas wszystkich żal i trwoga przejmuje, bo widzą, życie w walce ze śmiercią. Mało kto zważa na trzciny położone wierzchem na ziemię, wszyscy w podziwieniu stają przed dębem wywróconym burzą.

Bolał Służalski i narzekał: bo ludzie siły cierpieć w chorobie nieumieją, chyrlaki nawykli; towarzysze otoczyli chorego, Doktor niewiele nadzieji dawał, kiedy przybiegł kozak z Laryssy do Trykala, z rozkazem, aby porucznik Służalski przybywał jak

najprędzej do kwatery głównej — tam niewiedziano jeszcze o jego chorobie. —

Kozak wszedł do izby, gdzie był chory i o rozkazie przy łożu mówiono. Podniósł się chory. Po swojemu, po dawnemu, krzyknął na kozaka służby: «Hej mały, siodłaj konia ryżego dla mnie, a dla siebie wronego a żwawo, w trzy migi, może nad Dunaj. —» — Wstał z łóżka, zaczął się żywo ubierać, jakby ręką odjął chorobę. Już ubrany, przy pałaszu w ostrogi brzęczy. — Woła, «wódki, wina, strzemiennego trzeba wypić, coś mi szeptce, że po dobrą nowinę jadę i dobrą nowinę wam przywiozę. —» —

I strzemiennie pili i z radości wołali: «Oj to Kozak, jak nas w pole wyprowadził, my myśleli, że za lada chwilę ducha wyzionie, a on jeszcze gotów nas trupem położyć. —» —

Doktor Matuszewski, człowiek wielkiej nauki; jeszcze z polskich Uniwersytetów, nieomylny w swojej diagnostyce, oniemiał; jak w tęczę patrzy w Służalskiego siejącego zdrowiem z oczów i twarzy, gładko pijącego i poklaskującego brodę, nawet szklarnica ze strzemiennem w usta niełaży Doktorowi, głową kiwał — s pluwał:

— «Tak udawać, niechże diabli wezmą całą naukę, kiedy niemożna było się poznać; powienienbył umrzeć za dziesięć minut, a on przed nami stoi i na koń siada. —

Doktor lubił, jak wszyscy lubili Służalskiego, ale mało niezapłakał z tego szwanku medycznej nauki.

Służalski już na koniu i bieży szlakiem. Ryży tnie kłusem, jak struna się wyciągnął, wrony za nim sadzi w skokach, czerwone kołpaki ze słońcem się drażnią. — Służalskiemu na sercu lekko, ochoczko; Trykała w dala od siebie zostawił, ani już widać starej twierdzy Peleja, ani Minaretów, Tuchem Beja i Ewrenosa i góra Olbrzym już się odsuwa od oka. Połoskotał konia ostrogą i w cwał sadzą, po nad szuwarami Kolokotos. —

Półtóry godziny niewyszło — kiedy stanęli przed Hanem Zarka. —

Z konia zeskoczył Służalski, parsknął, brum, całemi piersiami, aż Arnauta karczmarz ledwie nie wpadł na ziemię ze strachu. —

— «Hej Arnauta, kopę jaj na twardo, dla mnie, pięć dla małego, oko raki, dwa oka wina, a dobrego a niechrzonego, a żywo. —» —

Popas niedługi, zjadł wszystko, wypił wszystko i nic niezosta-
wił, siadł na koń i dalej w drogę. —

Czy ryżemu chandra przyszła do głowy, bo i on z kozackiego
rodu, z nad Dunaju. Zwyczajnie jak Astronom, łeb parł do góry
i gwiazdy liczył oczyma, z miejsca nogami zbierał jak do tańca,
a ogonem kozaka w plecy popędzał a teraz wnurzył głowę
w ziemię, i co kilka kroków, jak kredencierz talerze zbierał, ogon
mu płącze się po kolanach, wlecze się jak obżarte wilczyisko.
I kozak zadrzemał; mały podbiegł koniem, spojrzął w oczy poru-
cznikowi, drzemie; ocknął się w Salambrzy, koń przepławił rzekę,
ale na drugiej stronie znowu stępą i stępą kroczy. —

Kruki po nad głowami kozaków kołują i złowieszczą pieśń
kracząc, wśród białego dnia zając drogę przebiegł i za drogą za-
kołkował, dwa popy brodate także drogę przekrzyżowali i baba
z próznemi dżbankami szła po wodę do Salambrzy. Mały Kozak
i żegnał się krzyżem Świętym i spluwał i śpilki w pole rzucał, a
Służalski drzemał, drzemał i nic niewidział. — Zajechał nareszcie
do Laryssy, kiedy wszedł do Pułkownika i zameldował się tak
piskliwym głosem, że przytomni myśleli, że znowu im jakiego
nowego figla myśli wystroić. Ale on zachwiał się i padł na zie-
mię, już zawieziono go na wozie do szpitala.

Słabym głosem zanucił sobie, jak to mówią, pod nosem :

My nelubvm dotho żyty
U nas sabli syny was neznew,
Nam najlipsze tak kinczyty
Jakby czort duszy schwataw —

I skonał. —

I to serce polskie, prawdziwe serce Kozaczyzny, złożone zo-
stało na cmentarzu Laryskim, obok mnogich towarzyszy, już
tam zaległych na śmiertelny kosz. —

Smutno, chmurno w Kozakach i w Dragonach; szeregi rza-
dzieją, ale coraz bardziej się ściskają miłością Ojczyzny, czciją
wojenną; stoją silnie i uparcie, i dostoją, póki Polacy oczów
nieotworzą albo póki oni nieotworzą oczu Polsce i z grobu ją
niepodniosą. —

ADAM BARANOWSKI,
SANDŹAKTOR PUŁKU KOZAKOW OTTOMANSKICH.

ADAM BARANOWSKI.

Była kiedyś na Ukrainie szlachecczyzna. W ucho tłukła chama, za pejsy targąła żyda, z żydówką wycinała trapaka, z Mołodycą szła w prysiudy, w hołubce. Przybrana w kurtki kawaleryi narodowej, amarantem obłożone, lisami podbite, takiego łupnia sprawiała chamskim kurom, że ją przezwano kurojadami; wrzeszczała i huląła, między sobą i procesowała się i rąbała się. Ale kiedy Pan Hetman rozesał wicie; trąbiono wszędzie na koń, do korda; kurojady ruszali w pole; trzymać na wodzy hordę Tatarską i dzicz Moskiewską, być przedmurzem Chrześcijańskiemu światu, a Niemcom pluchom błyskać szabelkami w oczy, tak żeby im siedm świec zaświeciło, i żeby pludry szwabcy tam zmykali, gdzie piwa nie warzą, gdzie kartofel nie sadzą. —

Była kiedyś na Ukrainie i koliszczyzna; mołodzce markotni, że król i Rzeczpospolita zapomnieli o ich zasługach wojskowych, pod sławnymi Hetmanami, Bohdanem Różyńskim, Piotrem Konaczewiczem Sahajdacznym i Janem Wyhowskim, na sławnych polach, pod Wielkimi Łukami, pod Pskowem, pod Chocimem, pod Konotopami. Zapomnieli, że jak przyszła wić od króla Jegomości i od szlacheckiej Rzeczypospolitej, a Pan Ataman wszej Ukrainy świsnął, już kozacy na siodłach, wędzidla dzwonią, a konie na wtór zbierają kopytami, z wiatrami w przegony, na Tatarzyna, na Moskwicina, i w ten czas panowie szlachta miód i wino spijali, kury zjadali, jak gdyby byli pod skrzydłem Archanioła; bo kozak nadziawszy nowy kozuch, z ogniem, z mieczem po swojemu bił wrogów na łój, na masło, niszczył wraże siola na węgiel, na popiół. Zapomnieli o tem

wszystkiem panowie szlachta, i za diabłą sprawą, zwąchawszy się z Wyzuwitami, chrześciańskiemu, sławiańskiemu rycerstwu kazali śpiewać łapswińskie: Dominus vobiscum, oremus, w miejscu ludzkiego i Bożego, sławiańskiego: Hospody pomyluj, światy Boże, światy Wełyki, światy bezsmertny. —

Wyzuwicy z opętanemi pankami powynajmywali żydom w arędę cerkwie prawosławne jakby karczmy jakie, i lud Boży, lud bratni, lud swój rodzimy powynajmywali na sromotę, na niewolę.

Jak wyzuwicy szlachtę polską otumanili, tak Caryca, Katarzyna otumania Mołodzców Kozaczych; dała im święcone noże w podarunku i ci wzięli się do nożów i dalej rznąć szlachtę i żydów, nie sławą kozaczą, ale krwią i pożogami, wieczną hańbą, wiecznym wstydem zaleli Ukrainę. Gdzie diabeł wizuwita zaczął, tam baba Caryca piekielne dzieło dokończyła i sprawdziło się chłopskie przysłowie, że gdzie diabeł sam już nieumie, tam babę posyła.

I szlachecczyzna i kozaczyzna hulały, wrzeszczały, licho broiły jak niegdyś za dawnych, błogich czasów Pan Twardowski, w karczmie zwanej Rzym, póki her fon Fryc pruski, niemczyk kusy, dawny lennik polski, niewyskoczył z tego nowego kielicha pohulanek i nieklasnął — basa, wzięwszy pod jedną raczkę rozczuchraną Katarzynę, pod drugą zapłakaną Maryą Teresą, jak uciał z niemi drabanta, ejn, cwaj, draj, tak diabła muzyka zawyła, łapswińskie requiem aeternam — i szlachecczyźnie i kozaczyźnie.

Niestalo ani króla w Polsce, ani Siczy na kozaczyźnie, rycerska szlachta poszła na jurgielt niemców Pruskich, Austryackich i Moskiewskich; a kozaków zasłano nad Kubań rzekę, gonić czerkiesa jak zająca po krzakach — na Ukrainie porosły chwastem wysokim smutek i żal, zakopały się głęboko dawna sława i sławne imie. Wszystko to było, ta sława to sławne imie, póki szlachcie i kozak tworzyli jedno rycerstwo Polski. Wszystko to znikło, szczeszło, kiedy szlachcica przezwano Lachem, a kozaka chłopem chamem. Oj, żeby się był ten nienarodził, kto tego licha narobił, ale już się złe stało i złe w Polsce i złe na Ukrainie.

Tak rozpamiętywali nad temi mamościami politycznemi

Adam Baranowski, Sandżaktor pułku Kozaków Otomańskich. Kozak z rodu, kozak z miny, prawdziwy syn Ukrainy, urodzony między Berdyczowem, sławnym Jarmarkami i żydami, a Murowaną Machnowką, sławną Protęm Potockim i zamożnymi rodami Mazurakich i Abramowiczów, — Mahmud Mucha, Major tegoż pułku, Tatarzyn z Litwy, z rodu tych Zatorynów, których sam osiedlił Witold Ólgierdowicz, na usługi Polski, na zaprowadzenie owych sławnych Ułanów, którzy tak szeroko rozgłosili dziarskość polskiej jazdy — od Saragosa aż do Borodiny — i Ryszard Berwiński, porucznik z Dragonii Jego Cesarsko Sułtańskiej Mości — Wielkopolanin, człowiek pióra i szabli, niegdyś deputowany na Sejm, niegdyś autor Don Juana, a podobno i sam Don Juan, a teraz żołnierz serca.

Było to w Kożanach, na pograniczu Tesalii z Macedonią, w Kożanach znanych doskonałym winem, którym musieli rozgrzewać krew i król Filip, kiedy dyplomatyzył z Grekami i król Aleksander Wielki, kiedy ujeżdżał Bucefała i odzwyczyzył go od obawy cienia słońca — i ujeżdżał podbojem świat Europy i Azji, żeby go wielbiono jak słońce Boże. I nasi trzej mężowie spijali winko i grzeli się przy kominku. Dziwna to była ta trójka: kozak z Ukrainy, Tatarzyn z Litwy — i Lach z Wielkopolski — Przybyłce do sławiańskiego rodu polanów, a najognistsi rycerze polski — bo kiedy kmiecie, ten czysty ród polanów, ta krew sławiańska obojętnie patrzyli na walkę olbrzymich usiłowań i olbrzymich poświęceń się młodzieży i mieszczańskiego stanu, księży i rabinów i mówili: niech temu Pan Bóg dobrze daje, kto naszego chce dobra — i dawali i spełniali, co im było nakazanem — powstańcom za pieniądze — Moskalom, za batogi, za srebrnego rubla pokazywali, gdzie się przechowują Moskale, albo Moskal — za zagrożenie batogiem i Moskiewskie zakłęcie w matkę i w ojca, wydawali powstańców, wiązali ich i napadali na domy szlachty Polskiej, razem z Soldatami białego Cara — wtenczas kiedy ci Tubylce, ukochani przez Kazimierza Wielkiego, który był ich królem, swoim dzisiejszem postępowaniem, w wątpliwość podawali owe legiendy Kościuszkowskie o Racławicach, o Głowackim i o siermiędze Krakowskiej w ręku chłopka — przybyłce, rycerskiem kołem, szlachectwem, związani do Polski, spolszczeni, zasłani do krainy dawnych Bogów, na kraj

świata od Polski — w służbie wysokiej Porty i wyższego od wszystkich Monarchów, rodem, Cesarza Otomańskiego państwa, biedzili się, jak przeskoczyć góry, przepłynąć wody — a najbardziej przeprzeć przekłete traktaty i dostać się na Polską ziemię — i ponieść w ofiarze swoje głowy, tej Polsce, której oni są szlachtą — Oj niedarmo to w dawnych czasach psubraty Niemce ujrzawszy rycerstwo polskie, wrzeszczeli — szlagien, szlagien, bo też dobrze bili to psie plemie, i dla tego zostali szlachtą — szlachcic bo dobrze bił — Lach nim był u Sławian, kozak na Ukrainie — a królowie Polscy, Wielcy Książęta Litwy, uszlachcili Tatarów, posiadleńców na Litewskiej ziemi za to, że się dobrze bili. —

Kozak Unita, Tatarzyn Muzułmanin, Lach Katolik zheglowany i zesległowany — gotowi byli przelewać krew za Polskę katolicką, bo im powiedziano, że Księża katolicycy wyhodowali to wielkie dzieło powstania narodowego — gotowi byli bratać się z pokoleniem Izraela, bo im powiedziano, że Rabini do siły ducha roznieconego przez Księży dodali siłę materyi, brzęczącej monety, tej potężnej dźwigni dzieł ludzkich na tej Bożej ziemi — szlachta gotowa na wszystko, byle dla Polski — I nim przyjdzie chwila czynu, popijali Kozańskie wino. —

Niech żyje duchowieństwo Katolickie, Rzymskie — Biskupi, Kanonicy, Mnichy, Proboszcze a nawet prości braciszkwowie. Niech żyją Rabiny, Kahały, Bankiery, odkupczyki, a nawet faktory, byle żydzi. Niech żyją — o mało co się z ust niewymknęło. Niech żyje Ojciec święty, głowa jednego kościoła — Niech żyją Rotszyld, głowa jedynej szkatuły, na prawdę pełnej, w epoce zbrojnego dzisiejszego pokoju, bo czegoż szlachcic niegotów dla Polski, nawet bluźnierstwa mową, nie czynem. U szlachcica język jak na kołowrocie; jak się rozpuści, to i bluźni i bezcześci, ale sercem i czynem, to wara, i jedno i drugie musi iść na wtór encie, dobrej czei i miłości Ojczyzny. —

Otóż sobie winko popijali i radzili, co tu zrobić. Tatarzyn utrzymywał, że trzeba się podkraść cichaczem, pokraść Moskałom konie, broń, a potem czambałem uderzyć na nich przeraźliwym krzykiem; co się będzie broniło, to wyrąbać, wykluć, wystrzelać nawet — a co się zda na łaskę, to zabrać w Jasyr, zapędzić na bazary Stambulskie i sprzedać na wyrobników, albo

Janczarów, jeśli zechcą uznać światło Islamu — I już się cieszył zdobyczami, ile to będzie miał koników na facyendę i starych rzemyków na handel — zawołał Greka, i już mu chciał płacić wino wojłokami i pośliskami z Moskiewskich osiodłań, ale Grek nie Sławianin, wiele się nakłaniał, wiele napotakiwał a w końcu powiedział, że on woli paryczki Sułtańskie, bo to legalne, jak rzemiona Moskiewskie, choćby nawet skóry wyprawne z samych Moskali, bo to nieprzyjacielskie — jeszcze mógłby wpaść w podejrzenie i być wsadzonym do kozy; jako agent Moskiewski — gotowi by się bać, żeby pod postacią rzemion i skór niebyło jakiej propagandy — bo to z Turkami nieżartować. Tatarzyn popatrzył: «Głupi Grek, solony, niema to jak nasi żydzi, z niemi wszystko można przehandlować, i co jest i co niema na świecie, nas samych nawet, byle była facyenda — Niech żyją żydzi, lud ukochany przez Bogu, przez niego wybrany i dla tego tak srodze karany. Oj, w tem to oni do nas, do szlachty Polskiej podobni, bo i nas Bóg kocha, a dopuszcza karać i Moskalom i Niemcom, znęcać się nad nami, i dla tego żydzi tak się nas szlachty trzymają. I kiedyś będzie koniec i ich i naszej niewoli — O Boże zmiłuj się nad nimi i nad nami. Po ciężkiej niewoli daj nam choć chwilę swobody, nim nas zabierzesz na tamten świat, na życie wieczne, i na wieki wieków, Amen; dość tych psalmów Saturzynie, jeszcze skóra na wilku a Waćpan już ją chcesz przepić w szynku; łyknął winka i musnął wąsa Sandźaktor. Co tam prawić o rabinach, o Księżach, o klechach, o żydach, jeremiady, to do niczego nieprowadzi, chyba do drapania się w głowę naszego kulasa Sydora; niech on sobie tam żali się i płacze, jak kaprawy kozak z Hajzyna; my ludzie, my mężowie, nie baby — ot powiedz Waćpan, Panie Lachu, co o tem wszystkim myślisz; główka u Asana nielada, mówią, że byłeś posłem na Sejmie, nie wiem jakim i gdzie, że nawet pisałeś gazetę, to musisz wiedzieć, co to jest i co z tego będzie.

Don Żuan czyli autor Don Żuana Poznańskiego już zaczął obserbować i trunek i myśli na alembik filozoficzny:

«Długo nad tem rozważam i rozbierając rzeczy a priori i a posteriori, coraz bardziej się przekonywam, że od czasu wielkich wynalazków dla ludzkości, jak drogi żelazne, telegrafy, siły pary dla narodu naszego, dla narodu Polskiego, nie-

było jeszcze większego i pożyteczniejszego wynalazku, jak ten rząd niewidomy, który tak tajemnie i tak potężnie działa. Mniejszać o to, że swoją tajemniczością zasłania się od pocisków wroga, ale jest nie do wywrócenia dla samychże polaków; sejmikowa szlachta, zawistne stronnictwa, obrzydłe a jednak tak naturalne przywaty, niewiedzą przeciwko komu wystąpić, kogo zwalać, i słuchają, bo niewiedzą kogo; spełniają rozkazy, bo niewiedzą czyje; o za prawdę powiadam, że dla Polaków nic zbawienniejszego wynaleść niemożna było; o gdyby można było wynaleść naczelników wojskowych, administracyi, dyplomacyi, finansów niewidomych, ta siła polska, szlaby porządnie, sprężyste, pchana i prowadzona siłą niewidzialną, — nic by bardziej niebyło zastosowaniem do narowów i przywar narodowych; w końcu — nic tak się niezbliża do Bóstwa, jak niewiadomość i niewidomość rządu; wszędzie jest i nigdzie go niemasz, wszystko widzi a nikt go niewidzi, i Demokracy i Towiańczycy i Arystokraci, zgoła wszyscy a wszyscy wierzący słuchać go mogą — bez ujmy miłości własnej stronnictw, tej zapory dotąd wszelkich usiłowań, wszelkich poświęceń polaków, bo każde stronnictwo myśleć może i bezzawodnie myśli: moi i nie inni tym rządem kierują. Demokracy wołają: rząd niewidomy czerwony, Arystokraci przeczą: jeśli już niezbielał, to wyraźnie bieleje, Towiańczycy wołają: on nas zrozumiał i rozumie, siła ducha podniesienie ducha i miłość ducha — wyrzucie się cielesnej, materyjalnej oprawy — i wszyscy słuchają i ciągną wóz Ojczyściej sprawy i idą naprzód. Ja mam przekonanie i wierzę, że dojdziemy do celu naszych wiekowych usiłowań i dążeń i dla tego, ktokolwiek jest twórcą tego nierównanego wynalazku, czy hrabia Andrzej Zamojski czy Wankowski czy Baron Epstejn czy Mistrz Genewski, niech żyje, cześć mu w wieczne czasy.

Sandżaktor pociągnął haust — «Niech żyje, kiedy tak chcecie, niech żyje, ale niech mnie diabli wezmą, że ja tego nie nierozumiem. Głowę zdrapałem jak rodlanę, wąsy powyrywałem, jak gdybym peł len, a jeszcze nierozumiem, co to ten niewidomy, niewidomy, nie nierozumiem»

I nic dziwnego, że nierozumiał.

Pan Adam Baranowski, urodzony jeszcze w siedmnastym wieku, za błogich czasów, kiedy jeszcze był w Polsce król

Jegomość widomy i rząd widomy i Polacy byli Polskimi Polakami, nie Moskiewskimi, nie Pruskimi, nie Austryackimi, pół Lach, pół Kozak, a szlachcic, bo był z tej szlachty strażniczej, czernobylskiej dzielnicy, do której należeli: Wyhowscy, Kniaziowie Możajscy, Kniaziowie Trzeciacy, Bechowie, Czopowscy i cały poczet mnogoliczny Owruckiej drużyny, Radomyńskiej i Żyto-mirskiej, która dostarczała kozaczyźnie najdzielniejszą starszsznę, a szlachecczyźnie dziarskie rycerstwo. Tak urodzony Adam Baranowski rósł jak dębczak samorodny w pustyni; nikt go niekrzesał, chodowano, odziao i puszczo na samowolę jak kozacką dziecinę, grał w chrabąszcza jak chrabąszcz, kukał jak kukułka, hukął jak puhacz i jak psiak poszczekiwał, a nawet umiał wyśpiewywać kukuriku, wlałszy jak kogut na śmiecisko, na ślizgawce, cymes, czy to na piętach, czy przysiadłszy, jak sankami po lodzie suwał. Umiał gęsi zapędzić do chlewa, kurę zdusić w kojcu, na baranie oklep jeździć, wzięwszy świnię za ogon walczyka kręcić, nie Strausa, ale wilczego. A jak trochę podrósł, wydierać wróble na dachu, gołębie z gołębnika, harcować na źrebakach, chłopcom szczutki w nos wycinać, dziewczątkom ślimaki pod nos smarować, a abecadła ani węz.

Do Jezuitów niechciał, bo tam Dominus vobiscuum, a on szlachcic z czernobylskiej dzielnicy, miałby się korzyć przed Jezuitami i dawać się im targać za uszy, kiedy ich Jaśnie Wielmożny Hetman i Wojewoda, Jan Wyhowski targał na sznurach i wieszał dla dobra Kozaczyzny, dla dobra Polski, a on dobry i Kozak i szlachcic Polski. U Kss. Bazylianów, choć ludzi Bożych i modlących do Boga mową ludzką, ćwiczo boćkowskiemi kańczugami i powtarzano: za jednego bitego dają dwóch niebitych i jeszcze niebiorą; on wiedział, że ani Matka, ani Ojciec niemają go na facyendę i wolał bić, jak być bitym.

Jak miał się uczyć A B C i slabizowania, i brać w skórę kanczugiem, albo dyscypliną, wolał chłopców stusakami zachęcać do drapania się na drzewa; wygodniej było być nauczycielem jak uczniem.

U Kss. Pijarów, demokratów, republikanów nawet, choć Alwara nieuczono, ale dyscypliną o siedmiu paskach, jak siedm grzechów śmiertelnych, z zapieczonemi kończykami w słońnie, nie na skwarki, ale na drzazgi siekano. Śmigali te farmazony,

bo tak wówczas zwano zakon świętego Józefa Kalasantego, i Mama mówiła i Tato mówił, że to farmazony, więc dać im pokój, bo jeszcze gotowi duszyczkę posłać na męki czyszczowe.

W szkołach świeckich profesorowie w murdurach Moskiewskich, zapiętych jak żołdackie, gotowi na Moskalé przerobić. Pan Adam niechciał ani duszy zagubić u Farmazonów, ani się zmoskalić uuczonych czynowników; wolał nic nieumieć i pójść do raju, i pozostać Polakiem. Mama i Tato na to przyzwali i był nieukiem, ale pod wąsem.

Po okładkach umiał poznać kalendarz Berdyczowski KKs. Karmelitów bosych, ale oko tak mu się zapraszało piaskiem, że niemógł patrzeć na drukowany papier, a żyły tak się nadwyrężyły na rękę od trzymania konia i machania szablą, albo kijem, że ani myśleć wziąć pióra do ręki; były wymówki i prawne i prawdziwe do pokrycia nieukostwa. Z resztę w świecie, gdzie wódeczka, luleczka i Annuleczka, były zajęcia się i umienia żyć na świecie, czyli przeżycia na nim. Nie eksaminowali z arytmetyki, ani z geografii. Jak tylko kielich haustem wychylił, prawdę na dnie zobaczył, po guzikach szkłem brząknął i na paznokciu pokazał, że i kropelki nektaru niema. Jak w Mazurku dziewczyną dziarsko wykręcił, że aż i się jej zrobiło lubo, jak zaciągnął się z cybucha, i z nosa wypuścił dym, jak komin parowy, to i magister utriusque jure, i do wódeczki i do luleczki i do dziewczeczki; szlachcic całą gębą i takim był Pan Adam Baranowski. Nic dziwnego, że w cudotwórczość niewierzył; słyszał o złym duchu, ale myślał, to był skutek objedzenia się grochu albo kapusty. Upiorów się niebał, bo ciągle się włócząc z wieczernicy na wieczernicę, wszyscy, kogo zdybył, to przed nim uciekali, bo nosił kij w rękę i miał ramię żelazne, a na wieczernicy, to wszystkie i czarnobrewie i złotowłose, to czarownice; do czarownic przywykł, z takimi czarownicami gotówby życie przeżyć i na łopacie lecieć na Księżyc i po sznurze się w piekło spuścić, byle z nimi, ale to wszystko było widome, widziane, nazywane: Pazarka, Marijka, Tetiana, Odana, w koszulach me-reżowych, w spodnicach Kołomyjkowych, z życzką przeplataną we włosach, z białem liczkim, z kraśnym rumieńcem, z kibicią wiotkę, z nóżkę tupającą, z rączką cisnącą, z uśmiechem jak

dzień wiosenny; to wszystko było widome i bardzo widome, niewidomego nierozumiał, niepojmował.

A jak wyszedł z dorostka na młodzieńca, wujaszek rodzoniuteńki, Jaśnie wielmożny Floryan Barszczewski, dziedzic Raczek, ćwiczył go w jarmarkowej sztuce: Jak z kasztana zrobić deresza, z białego, karego, z karego szpaka a z gniadego pstrokacza; został malarzem końskim, po szerści, w naturze, nie na płótnie, albo na papierze sztucznie, a Jaśnie wielmożny Maurycy Turkał, bogaty panicz, mecenas tego rodzaju malarstwa, płacił a płacił te arcy-dzieła, które ciągle przemaalowywano a zawsze na jednej a teje samej skórze, tak że w ciągu jednego roku Pan Maurycy kupił od Pana Floryana i sprzedał Panu Floryanowi dwanaście cugów, kasztanków, dereszów, z czarnymi grzywami, z koropiatkami grzywami, czarnych, szpaków, jabłkowitych, różawosiwych, bułanych, podpalałych, pstrokatych, tarantowatych i białych. Kupował po cześćset dukatów holenderskich, a sprzedawał po cześćdziesiąt, i w końcu pokazało się, że to były jedne i te same kasztanki, pęzła Pana Adama, utworu Pana Floryana i niechże świat gada, że szlachta polska nie artystowska, że niepoświęca się sztukom pięknym, że je niepraktykuje. Malarze Włoch i Niemiec mażą bohomyty na martwych płótnach albo na martwych metalach, tylko kobiety całego świata i szlachta polska na żywych skórkach maluje i ich dzieła i żyją i ruszają się i chodzą i jedzą i piją, i intraty przynoszą; to mi wydoskonalenie sztuki!

Wujaszek i Siostrzenice zostali zawołanemi artystami, nie tylko na wielkich jarmarkach w Berdyczowie, ale na mniejszych w Kulczynach, w Felsztynie, w Chwastowie a nawet i w Pawołocz.

I psy malowano, bo obadwa lubili polowanie; to zabawa szlachecka, zdrowie niepsuje, jak czytanie i pisanie, daje apetyt i lekkość, jak się człowiek wyhasa; ale nie lubili ani hodawać ani kupować psów, bo to już byłby grzech szlachecki, żeby psie plemię płacić monetą brzęczącą, jak końskie; zawsze powtarzali, żeby się tak pokoniaczyć jak posobaczyć, ale chować nie lubili, bo to pisk, wycie, młodym psiakom zęby świerzbią, duszą kury, barany, to szkoda, ale jak przychodził czas polowania, wtenczas zła-pawszy suczkę zalotnicę na wabika, nocem jeździli koło dworów, gdzie sąsiedzie na psy i konie przepuszczali grosz uzbierany w cięż-

kim pocie czoła przez rodziców, charty, gończe i legawe biegły na wabca, i z weselem wracano do Raczek albo do Brodecka i tam zaczynało się malarstwo: płowe charty na sobole, podzire gończe na jaskrawo rude, pstrokate wyżły na czarne albo kasztanowate; psiarnia w kilka dni sformowana i polowano z sąsiedziami, a jak który poznał zajadanie swojego zagraja, albo doławianie się mrówki, strychowanie wachli, skoki dolota, chwytanie Lotki i powiedział: to tak jak mój, albo moja, zaraz wujaszek albo siostrzeniec zapytał: a jaki był twój albo twoja? podżacz, a to widzisz rudy; biała, a to widzisz siwa, a kiedy czasami, bo i to się zdarzało, rosa albo woda splukały koloryt i prawda wyszła na wierzch, i poznano swojego lub swoją, naśmiano się, nażartowano się, jak na polowaniu, to dębniakiem, albo kalmósówkę, jak w domu, starym węgrzynem z oszmanyh butelek, a jak w mieście, pończykiem zapito sprawę, rozprawą nawychwalano pędzel, koloryt, pomysł i rzecz poszła w niepamięć aż do drugiego podobnego wypadku. Była to artystowska zabawka, żeby się szlachta nienudziła, i Pan Floryan i Pan Adam byli kochani i noszeni prawie na rękę, zapraszani z domu do domu, podejmowani i cenieni więcej, niż jakiś chudy poeta albo nudny prozaik, szczególnie moralista. I na prawdę lepiej się tak było bawić, jak śpiewać kantyczki i koronki, a drzeć i łyko i skórę nahajami z chłopów, bo to schyzmatycy, samemu cichaczem się objadać, a ludzi postem głodzić, albo z żydem arędarzem ślęczyć nad sposobami rozwodnienia wodą wódki dla zdrowia chłopków, i wydzierania im ostatniego grosza, żeby niemieli za co pić, ostatniej chudoby, ostatnegò drobiu, żeby niemieli czem się objadać i byli leksi do pracy, albo spory i bójki małżeńskie, dla przerwania jednostajności nudów domowego życia, albo obmowy, przybysze z miast, z romansami i całą cywilizacją zagraniczną. Nad to wszystko lepsze było malarstwo Pana Adama, tak powtarzał Pan Floryan, chowając grosze do szkatuły, za to malarstwo lepsze, bo to nieszkodzi ani zdrowiu, ani reputacyi; zabawka i niepusta, bo złotko brzęczy.

Pan Adam oprócz malarstwa lubił i muzykę, cymbały, bębenki a nawet i skrzypczki; kiedy skrzypek wycinał od ucha, a dziewczątka i mołodyce kręciły się i drygały, lubił to bardzo, a najbardziej muzykę Pana Godlewskiego, dziedzica Słobodyszcz

w sąsiedztwie Raczek. Było tam przynajmniej z kopa grających zegarów, tabakierek, pudełek na stolikach, w meblach, na suficie, po ścianach i tyleż przykrywek w szafach. Pan Godlewski, już przejrzały kawaler, stracił nosa, mówią, dziwnym przypadkiem. Raz na Berdyczowskim jarmarku w koczcu odkrytem, z piękną panną, czy panią, aktorką z teatru, do której pałał afektem ognistej miłości, przejeżdżał machnowiecką ulicą. Już był na równi sklepa Szafnagla, kiedy posłyszał tentent czwałujących koni i wrzeszczącego tabańczyka. Tabańczyk prowadził na arkanie dzikiego konia; jedną stroną ulicy czwałował koń, drugą tabańczyk na koniu. Kocz Pana Godlewskiego był we środku; piękna para chcąc uniknąć sznura, rzuciła się na wznak, na obręcz spuszczonej budy, sznur arkanu zastrychował i obydwaj nosy zabrał z sobą, i piękna para została bez nosów. Dziwnie ludzie gadali o tym wypadku, ale koniec końców, że oboje zostali bez nosów. Co się stało z aktorką, niewiadomo, ale Pan Godlewski został bogatym Panem i przezwano go beznoskiem: Po nieszcześliwej miłości z całą namiętnością oddał się muzyce. A że wstydził się być widomym beznoskiem, więc za przyjazdem gości chował się w szafę i tam kręcił kobzą i rzempolił na pozytywie: Jedzie Pan Puławski na białym koniu, albo Marsz, Marsz Dąbrowski, z ziemi Włoskiej do Polskiej, i był niewidomym muzykantem.

Goście byli jak w zaczarowanym zamku, meble przepyszne, jadło wykwintne, wina zamorskie, przy starym tokaju i szumiącym szampanie, siostra beznoska, ale z nosem i kozak baba, z trzema córeczkami, jak młodemi koteczkami i przytulnemi, i muzyka czarodziejska.

Pan Adam rozplýwał się w tym rajy ziemskim, w tym pałacu hesperyjskim pokochał szczerym afektem Pannę Julię, afektem nie na swawolę, ale na małżeństwo, bo panna była i ładna i posażna i gospodarna. Zalecanki szły szybko, bo Pan Adam marudzić nie lubił, i panna Julia nie lubiła się targować, szlachcianka, chrześcianka, nie żydówka; on jej powiedział: kocham Waćpannę, chcę ją pojąć za żonę i ona mu odpowiedziała: i ja Waćpana nie niekocham, i zgodziłabym się wziąć go za męża, jak mama pozwoli a wujaszek nie zabroni, i w upominku dała Kapszuk wyszyty napisem: Julia Adamowi roku 1810. Kapszuk ten jak relikwią świętą przechował Adam Baranowski, i teraz w roku 1814

miał go przy sobie, na sercu, jak szkaplerz, a w sercu przechował i wspomnienie i miłość ku Julii, choć w tym sercu gościły często i Niemki i Francuzki i Greczyńki i Turczyńki i Cyganki i Arabki, czarne i białe, ale gościły przelotnie. U niego w sercu, jak u Sultana w Seraju; damy różnego kraju i Greczyńki i Mongolki, ale wszystkie jak przychodziły, tak wychodziły i zostawiały wspomnienie Polki, choć Panna Julia nie została Panią Adamową, a to z następnego wypadku.

W Moskiewskim Carskiem wojsku było cztery pułki Ułanów, werbowanych z samych ochotników i to samych Polaków, i najwięcej szlachty; to samo było i w Austryackiem wojsku; obaj Cesarze zaborce chcieli bawić szlachtę ułańską czapką i ułańską kurtką i jakoś im się to udawało. Cztery pułki były tych ułanów: Konnopolski, Tatarski, Litewski i Wołyński. Zgrabniejsi byli Moskale od Niemców, którzy swoje polskie pułki pochrzcili na regiment arcy Księcia Karola, arcy Księcia Wilhelma i jakiegoś szpicbuba szwabskiego; do Moskiewskich ułanów leciała szlachta herbowa, do Austryackich lokaje i masztalerze, ale zawsze polacy.

Werbowano po miastach i po miasteczkach. Oficerowie wyborowi zaleceni sprytem i hulaszczą, Ułani postawą i oczajduszostwem, byli używani do tej służby. Muzyka huczna, czapki na bakier, ostrogi rześiste, w szynku wino i wódka, na stole kury pieczone a za stołem dziewczeczki czarnobrewne i mru-gały i pocałunki słały. Ułani po ulicach łapali szlachtę, w uściski, w powitania: Przystań, przystań do werbunku, budiesz isty z mas-łom kurzen, budiesz isty, wyno byty — i dziwcynońku lubyty, a jak wciągnęli do izby, szklanę w rękę, czapkę na ucho, szlachcicowi, i już Ułan: drała z dziewczyną w obertasy, a wina dolewali, a muzyka grała; tańce, hulanka, swawola, usnął szlachcic Ułan, jak gdyby był królem polskim, a jak się przebudził, ujrzał się żołda-tem Moskiewskim; na krupy, które trzeba było łapać po misce, jak żydów na Rajgrodckim rynku, na czarny chleb, do stajen gnój wymiatać, a jak niewola, pod pałki. Tak werbowano szlachtę, a szlachta jednak laźła a laźła i niebyło u niej: mądry polak po szkodzie. Kurtka z amarantem a czapka czworograniasta. Hej, ułan to malowane dziecko, i panieńki i mężatki za niemi lecą i wdowe lecieć gotowe i jakże tuzinkowa

szlachta lecieć niema, kiedy Księżę Eustachy Sanguszko, Pan wielki, Regimentarz, Generał, jak tylko sobie podochocił, zaraz przyśpiewywał —

Oj kołyb jeszcze wojna była.

Pobaczyłub mene Uła —

Uła to Ułańszczyzna, choć ją Tatarzy do nas wnieśli, lepiej się przyjęła na tej polskiej ziemi, jak husarstwo, jak kopijnictwo i jak Czarnieckiego Dragonia.

Otóż w Berdyczowie, sławnem mieście, gdzie żydów liczą na tysiący dwieście, na Jarmarku, na święty Onufry, znajdował się Major Łada, Konnopolec, najzawołanszy werbownik w Ułańszczyźnie. Szlachcie Litewski gdzieś tam ad Grodna, ale z dawnego rodu, bo nosił nazwę pogańskiego kadzidla i pogańskiego bóstwa. Po rodzicach, oprócz klejnota szlacheckiego nieodziedziczył złamanego fenika, ale praworny, zawerbował się do Ułańszczyzny i wyszedł na człowieka. Rocznie płaci za posadę werbunku dwadzieścia tysięcy rubli asygnacyjnych dowódcy pułku, dziesięć Generałowi brygady, pięć Generałowi dywizyi i przehuła co rok ze trzydzieści tysięcy z sztaboficerami, szampanem bankiem i poniterką i przy tem wszystkiem, już był posiadaczem tysiąca dusz poddanych, z gruntami, z lasami i z dostatnim dworem, w którym, jak pączki w maśle, upływały w rozkoszy Pani Ładzina i dwoje małych Ładziątek. Z Majorem Ładą był Rotmistrz Talkowski z Litewskiego, porucznik Mirza Kryczyński z Tatarskiego, i kornet czyli chorąży Leśniowski z Wołyńskiego Ułańskiego pułku.

Otóż jednego dnia Pan Adam tak udobruchał Beznoska, słuchając jego muzyki, że ten przypomniał sobie dawne czasy, kiedy miał jeszcze nos; kazał założyć do Landary cug. tarantów ze Szlemerowskiego stada, wówczas maść wielce ceniona, w modzie. Pan Adam tak mu przyrzędził czarny bandaż na twarzy, że raczej wyglądał jak rycerz plejzerowany pod Maciejowicami, niżli ofiara arkuna tabańczyka niewiary, bo to był żyd przebrany za tatarą, czy kałmuka i piękna towarzyszka była żydówka Rifka, przerobiona na Gruziankę porwaną w jakimeś tam Aule przez Moskali i umyślnie przywiezioną na Jarmark Berdyczowski dla Pana Chorążycy Godlewskiego. Konsyliarz Szlemer, który leczył Chorążycę, utrzymywał, że i tabańczyk kałmuki

Gruzianka byli rodem z Berdyczowa, mieszkali na piaskach żydowskich, w których grzęzły konie szlacheckie po brzuchu w błocie i gnoju rozmaitego rodzaju; że się z sobą znali, nawet kochali i że to była okropna zemsta żydowskiego plemienia, na szlacheca, z której można było zrobić jeśli nie tragiedję, to przynajmniej dramat. Pan Chorążyc poprzestał na koncertach, i teraz jechał do Berdyczowa, w rocznicę nieszczęsnego wypadku, wydać finalny koncert.

Ledwie wysiedli w zajezdnym domie Mejorka Cudnowskiego, natychmiast zaczęli się pojawiać mnodzy goście, bo Pan Chorążyc, jak kometa długo niewidziana zjawił się na Berdyczowskiem firmamencie, a widać, że była oczekiwaną przez jarmarkowego Astronoma, Majora Ładę, bo on jak Astronom w tłumie jarmarkowym wypatrywał gwiazdy przyjazne i nieprzyjazne, i choć gołem okiem a nie teleskopem Herszla, zawsze niechybił i upatrzył przyjaciela, jakiego mu było trzeba. Jeden z pierwszych na czele swojego rześistego Ułaństwa zjawił się do Pana Chorążycyca, przypomniał się z jakichś dawnych czasów, na jarmarku, czy na kontraktach w Kijowie, czy na wyborach szlacheckich w Żytomierzu; dość że się przypomniał, opowiedział swoje pokrewieństwa z Grabowskiemi, z Cichockiemi, jednym słowem, że w przeciągu pół godziny został dawnym przyjacielem i bliskim krewnym pana Chorążycyca. Tak miły wypadek, takie drogie przypomnienia trzeba uświęcić biesiadką, inaczej niebyłoby ani po szlachecku, ani po polsku a tem bardziej po Ułańsku. Pan Łada zaprosił na obiadek familijny, nie do Troskalawskiego w ratuszu, bo tam tłum rozmaitej szuji, jak na rynku, ale do Boreckiego, na Białopolską ulicę, tam obiadauje kwiat szlachty: Pan Seweryn Zaleski, Panowie Giżyccy, Głęboccy, Rzewuscy, Potoccy, a nawet czasami i Hrabia Kraczewski; tam obiadki wykwentne, aż palce oblizać po każdym zjedzonym daniu a do każdego podanego znowu śliwka płynie i winko i wszystko, co potrzeba do rozkoszy ciała i duszy.

Pojechano na obiadek i Pan Adam był w gronie; już w drodze zbratał się z Ułanami, oczów odciągnąć nieumie od amarantowych wyłogów, uszów, ani oderwać od brzęku szabel i podzwaniania ostróg. Szlachecka dusza się rozbudziła, obiadek był Ułański; Litewska boćwina, Tatarskie Kołduny, Wołyńska

pieczeń z grzybami i konnopolskie wino, węgryzn a przy tem manele i ceregiele kuchmistrzowskie, których nieszczędził Pan Borzecki. Kiedy przyszło do szampana, Pan Łada ofuknął!

Pfe z szampanem, limonadka dla Moskali bękartów, huzarów, nam polakom, ułanom, miodu Kapucyńskiego — «I miodem dopijali do pół do dwunastej, nie na basta. Kiedy weszli muzykanci a raczej muzykantki, z bębenkami, z cymbałami — wszystkie w ułańskich czapkach, na czarnych i na jasnych warkoczach a takie śliczniutkie, że aż serca do nich skakały, a jak zaczęły pluskać w ostrogi, ciężko było wytrzymać, wszyscy porwali się z miejsc i dalej w obertasy z Ułankami. I Pan Chorążyc i Pan Adam na miejscach niezostali: jeden obejmuje czarnobrewę, drugi jasnowłosę, a temczasem śliczne rączki wsadziły im na głowę czapki Ułańskie i dalej werbunka:

Prystań, przystan do werbunka,
Budesz isty z masłom Kunka.

Weszli i prawdziwi Ułani, tańce, hulanka, swawola, ledwo domu nierozwala.

Kiedy tak koło werbownicze kręci się rajem, Pan Major Łada łyknął kielich ratafji, podparł się na łokciu, posiedział trochę zadumany i ocknął się jakby ze snu, świeży, przytomny i krzyknął na Wachmistrza:

— Dawaj spiski, pióro, kałamarz:

I zaraz, w przytomności świadków, posesionatów, hramotnych ludzi, zapytał dwóch zawierbowanych ochotników, dobrowolnie, bez przymusu, do służby Jego Cesarskiej Moskiewskiej Mości, do pułku konnopolskich ułanów: Chorążycza Godlewskiego i Adama Baranowskiego; pianych, niby na żart, postawiono pod miarę. Ułanki wyciągały i mierzyły; opisano wzrost, oczy, włosy, zgola jak remenent Carski, dodano — Godlewski do frontu niemożebny, bo bez nosa, ale na trębacza doskonały, wolniejszy będzie miał dęch do dęcia w trąbkę, a przytem muzykant z natury. Odczytano formularny spiszek, czyli opis; świadkowie podpisali. Major Łada kazał raporta popisać, a werbowników odprowadzić na Piaski.

Jakież to było obudzenie się — w nieschludnej żydowskiej izbie, bez podłogi, na słomie, w Moskiewskich szynelach, leżeli

obydwa, spojrzeli na siebie. Z początku pusty śmiech, to to z nas zażartował Pan Łada, jakaż to maskarada.

Ale kiedy przyszedł wąsaty wachmistrz i gromkim głosem zawołał:

— Rebiata na nogi, i po Moskiewsku załajaj w Ojca, w Matkę i po polsku w diabła, jakiś nieznany strach przejął obydwóch, schwycili się na nogi, patrzą po sobie, na wachmistrza i nie powiedzieć niemogą; usta zawarły się czy podziwem, czy strachem.

Wachmistrz uśmiechnął się i pomruczał — Rifka, podaj Bakańczyk, niech się trochę rozcumają, pijaki, hultaje, trzysta diabłów by ich wzięło » i pokręcił wąs.

Ryfka, obrzydła żydowica, jak mówią, flondra rozszlapana, bez nosa także, przyniosła dwie szklanki z wódką. Jak spojrzała na Chorążycę, zaraz poznali się z sobą. Ona mu szepnęła —

No w jedną i też samą rocznicę i nosa stracić i głowę stracić, piękny mi Ułan — »

Nietykali wódki, oba milczeli, jak dwa słupy stali: Wachmistrz tupnął nogą.

— Srul, hajde pobodź Ułanów śpiących pod strychem, milion diabłów, dość tego wyciągania się.

Pojawił się srul, był to nie kto inny tylko tabańczyk kałmuk, ale także z twarzą pokameryzowaną, widać, że arkan i jemu był nie na rękę. Przechodząc koło Chorążycę, szepnął: trzeba teraz dobrze posmarować łapę i Panu Ładzie i staremu Wachmistrzowi i mnie dobremu słudze, kiedy chcesz, żeby z głową niezrobiło się to, co z nosem.

Wachmistrz oddał zawerbowanych Unteroficerowi, żeby ich pogolono, postrzyżono, pomyto, po ułańsku i zaraz wzięto się do roboty — a oni nic niemówili.

O tym wypadku, choć one często się zdarzały, wieść rozeszła się po jarmarku, od Machnowieckiej do Bradzkiej rogatki, od Białopolskiej do Żytomirskiej, o niczem niemówiono tylko o trębaczcu beznosym. Rodzina, obywatelstwo zaraz o tem się dowiedzieli. W próżby, w perechowory do Pana Łady, ale to urzędnik Carski niezłomny, za łada proszę, za łada uśmiech i ukłon, choćby najpiękniejszy, wiary carowi niezłomie, przepisów, choćby jeszcze nie ukazów nieprzekroczy; on wie, że z ukłonu szalig zrobić niemożna, choćby jakiego sprowadzić kusznierza. Dobrze

się trzymał i musiano mu wyliczyć brzęczącą monetą trzydzieści tysięcy rubli karbowanych, żeby zreformował Chorążycza, jako bez nosa a oprócz tego musiano dać doktorowi, wachmi-strzowi, ułanom a nawet Srulowi i Ryfce, tak że pan Chorążyc na dopełnienie tego deficytu musiał sprzedać wieś Sosnówkę, nad Hryłopiatem, z donośnemi młynami, przynoszącą czterdzieści tysięcy złotych polskich rocznej intraty. I przytem musiał sposobem wynajmu nakłonić ośmiu tegich chłopaków z Gwozdawki, szlachty, żeby nadzieli i kurtki Ułańskie i Ułańskie czapki, i służyli białemu Carowi, za zdrowie i za pieniądze Pana Chorążycza. Pan Adam, kręć, wierć musiał zostać Ułanem, Pan Floryan za wykupno niechciał dać i cugu malowanych koni, powiedział: co Pan Bóg zrobił, tego ludziom nieodrobić, wyszykuje się w Ułańszczyźnie i wyjdzie na ludzi, świata zobaczy i nie z jednego pieca będzie jadł chleba, nabiera smaku w gębie i w głowie. Wojsko to najlepsza szkoła dla młodego człowieka i to herbowego szlachcica. Pan Floryan poganin, to co zrobił pogański Łada, składał na Chrześciańskiego Boga, który pewnie się niemieszal do Ułańszczyzny, szczególnie do werbunków Majora Łady.

Tym sposobem Łada werbował Ułanów Carowi, a sobie kobzę Carskim groszem napychał i tym sposobem Pan Adam został Ułanem, Konnopolcem a Panna Julia została w panieństwie, bo Matka ani słuchać niechciała, aby kiedykolwiek mogła wydać kochaną córeczkę za Konnopolca, golca, i z całej tej miłości został przy Panu Adamie kapszok, nie na tytoń, ale na łyzy i na westchnienie miłośne.

Wszystkował się w prawdzie na człowieka w Ułańszczyźnie, zapomniał i pacierza i sylabizować i malować — i jak po dwóch latach, czy po półtora roku, przechodził z Wołosza, z Admiralem Czeczagowem, pod Napoleona, czy na Francuzów i zajechał do Słobodyszcz, z niemiecka Pan Chorążyc schował się w szafę i niekręcił korby pozytywy, ale taka go drzączka napadła ze strachu, żeby znowu go niezrobiono Ułanem, że dzwonił zębami, jak gdyby chciał wykomponować nowy jakiś dźwięk muzyczny, dla ludzkości, instrumentami natury a nie sztuczniemi, a panna Julia choć jeszcze niezamężna zobaczywszy zbisurmanionego Pana Adama, uciekła i już więcej o nim słyszeć niechciała i, jak

mówią ludzie, że gdzieś na dewocie w panińskim stanie życia dokonała.

Bo też w prawdzie Pan Adam ogromnie zburmaniał, przesiemierł tytoniem, że był jak bikcza chodząca. Wypasł się na mamałdze jak Wołoch, zczerniał od słońca, czy od pocałunków cyganek jak cygan, a do Moskiewskich komplementów w Ojca, w Matkę, do polskich, w diabła, dodał jeszcze i Wołoskie i Tureckie połajanki, tak że mówił językiem, którego nikt zrozumieć nie mógł jak Hotentota, a Panna Juliana leżała już do owego pokolenia płci pięknej, wyszłyplowanego na wzór angielsko-francuzki, któraby nigdy niepozwoiliła sobie powiedzieć, kobyła albo klacz, ale rumaczka, a przynajmniej żrebcowa żona, albo siostra albo kochanka, która zaraz, zapłoniona, wychodziła z pokoju, jak zaczęto mówić, choćby z powodu krawców o szarawarkach albo o spodnicach, która nigdy, jak Angielki, nienazwała udo albo udko kurze, tylko tylna łapka kury. Zawsze wyszukane wyrażenia, gotowość do rozprawy: o wysokich naukach, o poezyi romantycznej, a nawet filozofii religijnej, choćby z Księdzem kanonikiem, byle kanonik był bo temu i postawą i wartością, bo płeć piękna, naciągnąwszy zmysły i umysły na tak wysoką stronę, to wielka znawczyni i ludzi i księży. Nic dziwnego, że takiej pannie niespodobał się zburmaniony Ułan; jak miała z nim żyć nie po chrześcijańsku, wołała umierać przy Księdzu kanoniku i po Chrześcijańsku i z pewnością wyśpiewywania symfonii na tamtym świecie.

Pana Adamowi zrobiło się markotno, załajał w myśli różnemi językami, nie Pannę Julią, ale Księdza kanonika, bo go tam zastał grającego z panną w warcaby, nim zaczęną w tryktraka. Od tego czasu powziął wstręt do stanu duchownego a szczególnie do kanoników; pomruczał: przekłete wilczysko, tylko czyha na cudze owieczki i jak porwie, to już mu ani wyrwać, by żebyś to ty mi się popadł do werbunku, dał bym ci feferu pod rewerendę, popa bizunami bym przerobił na grenadiera. I w Ułańszczyźnie zrobiono powiastkę, że Baranowskiemu Wilk porwał kochankę, i z całej tej strzelistej i ognistej miłości został mu tylko kapszok na pamiątkę —

I Pan Florian niekoniecznie dobrze przyjął Siostrzeńca;

zapytał o dżamety Arabskie, o bursztyny paszowskie, o szable damasceńskie, o janczarki i o cały poczet tych bogatych a przepysznych rzeczy, któremi Moskiewscy wojacy darzą swój kraj po powrocie z wojny ze wschodu. Pan Adam przyznał się, że o tem i nie słyszał; wprawdzie był dostał pod Jergiewem, czyli Giurgiewem, w jazur, piękną cygankę, młodą i tanecznicę, ale i tę oddał na własność pułkowi, pro bono publico.

Pokazał medal za waleczność, na Świętego Jerzego wstążcic i opowiedział, jak raz ciemnej nocy, jadąc ze swoim rotmistrzem Janem Kantym Głębockim z rozkazami Jenerała Ururga, do Pułkownika Ilgiestroma, zatknęli się na oddział Spahizów tureckich, którzy zaczęli krzyczeć, hała, bała — a potem ze strachu, jakby się pochrzcili na Chrześciań Amen, Amen. I pan Rotmistrz był zbitym z pantałyka, zwrócił konia nazad i my za nim, w kłus, a ciągle i on i my wołaliśmy po turecku; hajde, hajde, co na Muzułmanów, Bisurmanów miało wyrzecz wrażenie, jak kiedy dobry katolik kuszony od diabła, woła! Vade satanum, ale Bisurmanie za nami, my w galop i oni w galop, my w cwał i oni cwałem a Rotmistrz jak opętany wrzeszczał: hajde, hajde i my wtorawaliśmy hajde — i takieśmy wlecieli aż do obozu Generała Ururga. Alarm, strzały, krzyki, ale chwała Bogu że nikogo nie zabito, bo to w bójkach nocnych tak najczęściej bywa. Kilka Ułanów potłukło się między sobą a kiedy rozpalono ognie, ujrzano Bisurmanów, ale już na ziemi, zsiadli z koni, broń rzucali i krzyczeli Amen. O mało na kolana niepopadali; było ich sześćdziesiąt jak rybie oko. Jak się wszystko zrobiło, o tem z nas nikt dobrze się dowiedziec niemógł, ale Rotmistrz raport napisał, i w kilkanaście dni potem ukazem czy przykazem Carskim Rotmistrz został przeniesiony do starej gwardyi, obdarzony krzyżem Świętej Anny.

Z bancikiem, szablą z napisem: Za waleczność — mnie dano medal i prawo przeniesienia się na junkra, do Achtyrskiego Huzarskiego pułku, bo w Ułanach wszyscy szlachta, więc junkrów niema; dwóm szeregowym dano po pięć rubli srebrnych; to podwójny żold roczny, a syna Pułkownika Ilgiestroma, Aleksandra, kwiczącego w owczas w pieluchach, w Berdyczowie, przy Matce, awansowano na korneta do Wołyńskiego Ułańskiego pułku, bo

Pan Rotmistrz Jan Kanty Głębocki, wielki przyjaciel rodziców, o nim myślał, kiedy krzyczał hajde i parł do obozu.

Pan Barszczewski wysłuchał i powiedział: Przechodź Waćpan do huzarów, tam grają w karty, może sobie wygrasz fortunkę, żebyś miał z czego żyć na starość, bo w tej Ułańszczyźnie zapomniałeś nawet to, co odemnie się nauczyłeś, a to, co się nauczyłeś, to diabła warte, na nic. Jedź Waćpan z Bogiem! Dał mu, jak to mówią, krzyżyk na drogę, ale do kieszeni ani jednego szeląga.

Został huzarem i to Ahtyrskim, i tam niebyło lepiej; oficerowie same Niemcy, bez czci, bez serca ludzie, za najmniejszą rzecz, do lochu, na chleb i wodę, kiedy sami spijali szampana i zjadali pieczone indyki. Junkrów, jak tylko polacy, Moskali Sławianie, sadzali na wszystkie dachy, na krokwie, jak na konie, w całej paradzie na dobę całą — i prześmiewali się jeszcze. Her von junkier, pożałuj Mundur obrzydły, tabaczkowy z żółtymi sznurami, kapucyński kolor, z oznaką tchórzostwa, i na prawdę ten pułk wszędzie a wszędzie uciekał. To wszystko tak zmierzło Carską wojenną służbę Panu Adamowi, że niechciał iść z wojskiem Carskiem do Paryża, pewny, że i w Paryżu niezrobią z owsa ryżu; dał dymisję i wrócił do wujaszka do Brodecka.

.Wujaszek, człowiek miłosierdny, nauczył już innych malarstwa, ale zrobił go leśnym i stawniczym i wręcz powiedział: szanuj się, żebyś nieostał kpm i niczem, według przysłowia naszych Ojców.

Pan Adam znalazł się w swoim żywiole i wziął się na prawdę do swojego obowiązku. W całej okolicy, od Murowanej Machnówki aż po rzekę Teterów, nikt tak nieumiał doprowadzić po ponowie, na hece zająca, z żyrów, dwojek, trojek i zaskokin, lepiej te umiał czytać jak w abecadle. Nikt tak z kluczek lisich niedoszedł do kubła, jak pan Adam i wilka osadzić, koniem sforsować, z gońcami podłożyć w knieji, poprawić zgubionego zwierza, nawołać, zatrzeć pojezdne a nawet i wybić pognobowe. Sława jego rozeszła się po okolicy; panicze Pilchowscy, Grudzińscy u niego terminowali łowieckiej sztuki a Pan Światłowski co jesień zapraszał go do Żelechowa, na polowanie na lisy, w trzcinach nadchryłopiatowych. To go wprowadziło w świat, i na jednym z tych polowań o mało co nieodsadził od Ninony Polskiej,

Pani Światłowskiej z domu Zaderówny, wdowy po Generale Kościelskim, zgrabnego Kapitana szaserów polskich, Tadeusza Grabskiego. Skoczną Ninonę znudziły kadryle, walce a nawet mazurki, chciała pobróbować tańca myśliwskiego, ale Pan Adam tak się wziął niezgrabnie, że w krzakach zaczepił się z owej ozdobnej Ninony i razem zerwał ponieczkę; żeby nie punkt honoru, byłby uciekł Pan Adam od lysej piękności jeszcze prędzej jak od Bisurmana, ale szlachcie dotrzymał, przeprowadził przez zarosłe i oddał kapitanowie szaserów dodając: zabieraj, ja wolę cygankę. Ninona nieodważyła się więcej chodzić na myśliwskie tany, w chaszcze, ale żeby jej ta nowość nie miała się podobać, tego niemożna było powiedzieć, tylko one, Pan Adam i Pan Tadeusz mieli o tem wiedzieć. Pan Światłowski nie, bo o tłuł lisy i solenizował zwycięstwo nad lisami.

Pan Floryan był rad z wziętości i ze sławy siostrzeńca, bo pod jego skrzydłem mógł przeprowadzić swoje faciendy, na koniki, na pieski, na strzelbeczki.

A jeszcze większą miał pociechę z rybołostwa. Pan Adam tak pourządzał sieci, spusty, łówkę z pełnego stawu, czy to po wodzie, czy to po lodzie, że Brodeckie szczupaki, karpie, osunie, karasie a nawet płoć nietylko sprzedawano w Murowanej Machnówce, ale nawet przywożono na targ do Berdyczowa —

Przy tem Pan Adam lubił pasiekę, bo to szlacheckie zatrudnienie, pracą pszczołek miód przysposobić, żeby go potem spijać. Tak szło błogo życie Pana Adamowi, aż do roku tysiąc ośmset trzydziestego pierwszego. I w Murowanej Machnówce zawołano: w Warszawie powstanie, wielki Książę Konstanty z Moskalami uciekł, Książę Adam Czartoryski, Jagielon, królem polskim został, Panowie szlachta do broni, panowie kozacy na koń, a pan Adam i szlachcic i kozak, osiadł szpaczka i ruszył szukać kosza; tą razą Pan Floryan wyprawił go serdecznie; w trzos włożył złota i srebra i wyprawił w tę samą drogę swojego zięcia, dawnego oficera wojsk polskich, Tadeusza Przyborskiego, z poczetem sowitym kozaków dworskich. Przyborski dzielny był oficer i prawy mąż, a Pan Floryan niepokalany polak, i sam by poszedł, żeby nie podagra, rozpoczęte a nieskończone faciendy i nakaz, aby pozostał w domu, niby Wojski

Berdyczowskiej dzielnicy, z innymi wojskami, którzy zostawali dobrowolnie, nie z nakazu.

Pan Floryan posłał swój poczet do kozackiego kosza Karola Różyckiego i Pan Adam od razu został Wachmistrzem pierwszej sotni. Niepoślednia cześć być Wachmistrzem w sotni, gdzie byli Pilchowscy, Omieciński, Raszkiewicz, Raczyński, Wielobywcy, Czajkowski, Budzyński i cały ten poczet szlachectwa kozackiego, który był zarodem kozackiej starszyny na przyszłość; to więcej jak generalstwo w jurgieltowej piechocie, i Pan Adam był pyszny z swej posady i z swej władzy. Tak że żyd Arędarz z Mołoczek widząc go przejeżdżającego na szpaku koło swojej karczmy, po odniesionem zwycięstwie, cmokał; Nu, jak on się czwani, więcej jak nieboszczyk Generał Bartłomiej Giżycki, i ma z czego, bo Pan Giżycki był Generałem Moskiewskim, a on Wachmistrzem kozackim, taki prawdziwego polskiego kozactwa, więcej wart, niech się czwani, na zdrowie mu i na długie lata.

Jak hulało to kozactwo Karola Różyckiego, jaką się sławą okryło, jakiego pieprza napędziło Moskalom, to o tem wie świat cały, jak długi, jak szeroki. Tyle o tem napisano, że jeszcze pisząc człowiek by się przepisał, i niepowiedziałby tego co było, bo to się nie da ani opowiedzieć, ani opisać, a kto to widział, to mu z podziwu i myśl szaleje i język szaleje i niewydobędzie z ust tylko krzyk podziwu, jak Pielgrzym Mickiewicza Adama na Czatyrdachu — a! a!

Żyj, żyj Karolu Różycki, nasz serdeczny Watażko, porzuć duchy a siadź na konia prawdziwego i weź w dłoń prawdziwą szablę. Może Bóg w swej łasce pozwoli ci spełnić jeszcze to, coś spełnił już. Pomniej, że i stary Palij, choć ślepy, siadł na konia i stanął przed kozactwo, kiedy było trzeba. Nie w formułki się bawić, nie z duchami rozprawić, ale na konia z szablą trzeba być przed kozactwem, bo Polska biedna, bardzo biedna. Niech Władysław Zamojski w broszurach i w manifestach kleci katolicką Polskę a Karol Różycki powinien wieść kozactwo przeciw Moskwie, na zbawienie Polski, Litwy i Rusi pod berłem króla Polskiego, idącego ze swoim wojskiem Kozackim do swego Kijowa, do swego Wilna, do swojej Warszawy i do swego Krakowa. Każdemu Jego rzemiosło, Bóg tak chce i biedna Polska o to woła.

Wojowali, wojowali i weszli do Galicyi, do Polski Austryackiej, złożyć broń Niemcom, jak złożyli wszystkie inne wojska polskie tego nieszczęsnego tysiąc ośmset trzydziestego pierwszego roku, a było ich wiele; ciągnęły pułki za pułkami i jazdy i piechoty i harmaty, ale nie było króla, nie było wodza; poszło to wszystko na Czużynę, jak pokolenie Izraela po zniszczenie Jeruzolimy. Smutek z nimi, żal i rozpacz za nimi, ale nadzieja w sercach, bo ta nigdy nieodbiega, choćby najbiedniejszych, pod szubienicą Carską nawet.

Wachmistrz Baranowski, ozdobiony krzyżem srebrnym cnoty wojskowej, za waleczność, w każdej bitwie, a były mnogie, szedł także na Czużynę, niechciał zostać oficerem, i zawsze odpowiadał Karolowi Różyckiemu chcącemu mu dać ten stopień dobrze zasłużony: Oficerowie, to wszystko panicze, parler français, o historii, o poezyi, o Bóg wie czem, a ja ani pisać ani czytać nieumien, tylko ot bazgrzę i sylabizuję, jak klucznicą; jakbym został oficerem, musieliby powiedzieć: gbur, nieuk, wstyd robi naszemu mundurowi, nigdzie go pokazać niemożna, i mieliby prawdę za sobą, a Wachmistrzowi tego niepotrzeba. Stary Baran, chodź z nami na kalteczan, na pończyk, na obiadek i bratamy się z sobą, aż miło; wolę zostać starym Baranem, Wachmistrzem wąsatym, którego kochają i cenią, choć się czasem naśmieją, jak awansować na podporucznika, gburą, nieuka, szuję, któregooby odpędzano i którymby pogardzano słusznie.

Miał prawdę za sobą, przekonał Karola Różyckiego i został Wachmistrzem, towarzyszem ukochanym wszystkich oficerów. Na Czużynie przewróciło się w głowie Pana Adamowi, jak i wszystkim innym poprzewracało. Został kosynierem i bratem żołnierzem, na wytypienie demokratów, karbonarów i wszystkich tych, którzyby niechcieli uznawać i słuchać Królewskiej władzy. Potem przeszedł do demokracji i chciał wszystkich bizunami walić w skórę, żeby ich porobić demokratami; mówił, chłopci są demokraci, temu zaprzeczyć nikt niemoże, a ich ćwiczą bizunami i zapewne dla tego są dobrymi demokratami, więc trzeba wszystkich ćwiczyć, żeby nimi byli; wszedł nawet do Karbonarów dla tego, że ich nazywano węglarzami, ale że nie nierozumiał went, które mu tłumaczono że są porębami, splunął i rzucił węglarstwo i demokracją; obszedł z daleka katolicyzm klasztoroko-

wy, zmartwychwstańców, bo mu kanonik zawsze był w myśli i w sercu a rzucił się do duchów Towiańskiego; zaciągnął go tam Seweryn Pilchowski, Marchiewka.

Niezostał jednak pasternakiem, dla koleżeństwa, ale dziwną przygodą został wyprowadzony na pole czynu z tego chaosu, targania się zbezwładnionej myśli doktryną Mistrza, który, jakby naszyszem, albo dondesą Ukraińską rozpoił kwiat wychodztwa polskiego, najdzielniejszych mężów czynem i sercem, i cieszył się w Genewie, że tak wysoko, na szubienię niepraktyczności, ducha podniósł, że tych ludzi życia zbezwładził, jak prawdziwych wisielców.

Pan Adam Baranowski i w Paryżu niezostał hramotnym człowiekiem, piórkiem niemógł nic zarobić, a trzeba było żyć. Wziął się tedy do terminowania Kapelusznictwa. Kapelusznik był niemiec, jakiś Szmit, pulchny, rumiany, zwyczajnie opasył słoniną i piwem, ale kapuluszniczka, francuzka, Paryżanka, z łacińskiej części miasta, nasłuchiwała się prawa i medycyny, nim dostała się kapelusznikowi, słynęła niegdyś na balach Mabilu i Szomiczy, umiała i kaszunę i kankuna, a nawet najnowszy taniec, noga co drga, umiała tak w drganiu podnosić nogę od ziemi aż do wysokości twarzy, a zawsze wyciągniętą naprzód, że we wszystkich oczach drgało, w takt drganiu nogi; choć już miała wiek pełny piękności Balzaka, jednak była jeszcze fertyczna, oko czarne i figlarne, włosy połyskujące jak pióra krucze, nie blada chorowicie, nie rumiane jak praczka, w samą miarę miała wszystkiego i wzrosła, i jak to mówią szamiru; niepłonila się za lada słowem, niespuszczała oczów w ziemię, jak kto na nią patrzył. Hrabia Henryk Krasinowski, pisarz bitwy pod Kirholmem i wielu innych romansów i dram nie miałby potrzeby do niej pisać — «Ja nie jestem chłopaczek, waćpanna nie jesteś dziewczynką, więc wiedzieć powinniśmy, czem się kończy każda miłość; po co zaczynać od początku, zacznijmy od końca. Nazywała się Eglantina, i Pan Adam nieraz w zmieszaniu się, nazywał ją Galantiną, dobrze że nie z drobiu, bo i to dobra.

Eglantina czy Galantina była zbiorem a nawet pod pewnym względem doskonałością grzyzetki i loretki; choć została kapeluszniczką, obżenioną ze wszelkimi przepisami, i w urzędzie i w kościele.

Pan Adam niespisał się jak Niemiecki żołnierz, który po roku stania na kwaterze, u jednej mieszczanki, wychodząc, żałośnie szwargotał, żeby jeszcze jeden dzień, tobyśmy się z sobą pokochali. Pan Adam teje samej godziny jak go przyprowadził opasły Szmít i powiedział żonie: znalazłem czeladnika i to go masz, i wyszedł szukać dla niego roboty — zaczął od końca terminowanie i pokochali się z sobą. Tak na dobre, że Eglatina doświadczona, powiadała swoim dawnym towarzyszkom: niema jak niehramotny kochanek.

Dobrze się działo Baranowskiemu, szyć kapeluszków ani się uczył, ani nauczył, ale od kapeluszniczki nauczył się wszystkich tańców, tak że sam sobie nieraz mówił: gdyby Bóg dał dostać się do jakiego wojska, zaraz bym poszedł na oficera i to bez strachu, bo jużby niepowstydził choćby jakie oficerstwo, i parler français jest, i umie się kankanika a nawet nogę co drga.

Jednego razu, kiedy wszedł ale do duchów, zaprosił do siebie na śniadanko, to jest do kapeluszniczki, dawnego towarzysza Pana Seweryna i kistoryka konfederackich czasów Pana Ludwika, bo do konfederacyi miał wielki pociąg: niepozwalam i do korda, niepozwalam i na koń; to dawne czasy przypominało, obydwa byli duchami jak i Pan Adam, ale śniadaniu niepuścili płazem. Zjedli i cynadry wysadzane na winie, przysmak Gryzетки, i sałatę z Omara, bo trzeba była zjeść tego potępieńca, który spalił bibliotekę Aleksandryską i był przyczyną, że Pan Adam się nic nienauczył. I jajecznicę dętą na rumie czy araku, przysmak Loretki — i bez kapelusznika spijali wino, które chował na chrzciny, za zdrowie kapeluszniczki, i brulas, żeby było zupełnie po francuzku.

Było wesoło: skakali, tańcowali, bo i Pan Seweryn to był tancerz nielada, i tak jeszcze niewychmielony; przypomnieli sobie, że Mistrz zwołał na wielkie posiedzenie wszystkie a wszystkie duchy. Więc za kapelusze, i dalej w drogę. Kapeluszniczka na głowę Pana Adama włożyła nowiuteńki kapelusz męża, żeby był piękny między duchami.

Na tem to pamiętnem posiedzeniu Mistrz kazał o poddaństwie, że poddaństwo jest najwyższy szczebel wyzucia się siebie, zapomnienie swojego ja, podniesienie ducha na taką skorę, że jej po tem niezostaje tylko osiągnięcie doskonałej błogości i naj-

wyższego szczęścia, że zapisanie się Polaków w poddaństwo Cara Mikołaja niebyło by czem innym, tylko odpokutowaniem zarozumiałości butnej, która ich zgubiła, i przejściem z oziębłości czyli prywaty, do ogółu, któryby doprowadził do osiągnięcia wielkiego celu. Słuchali — a Pan Seweryn zawrzasnął: Ja się zapisuję w poddaństwo Mistrza, jestem twoim poddanym, bij mnie, karbuj skórę, jak ja karbowałem Jacentemu, Chwedkowi i wszystkim moim poddanym.

Pan Ludwik zatrzęsł się na takie słowa; konfederacka butność zagrała do duszy: Niepozwalam, precz z poddaństwem, szlachcic na zagrodzie, równy Wojewodzie, każdy szlachcic ma prawo do korony.

A Pan Seweryn na takie bluźnierstwa, niemając kańczuga, parasolem w łeb urznął Pana Ludwika.

Zostań poddanym, chrzcę cię na poddanego — i porządnie okładał, gdzie popadł, jakby już prawdziwego chłopa, zapisanego w skazki poddaństwa Mistrza. Zgiełk, wrzawa, bójka się zaczęła na prawdę. Pan Adam chcąc rozbroić tłukących się towarzyszy, dostał nie w łeb, ale w kapelusz kapelusznika, takie uderzenie już połamanego parasola, że dwa odrywki fiżbinowego rogu zostały w kapeluszu, i tak się wyniósł z bójki, z posiedzenia i dostał się do domu.

Był wieczor, szaro w domu, gazu jeszcze niezapalono. Kapelusznikowi było spieszo do kawiarni, na piwko i domino, kapelusz ledwie zsadzony z głowy Pana Adama został wsadzonym na głowę Pana Szmita, ale tu zaledwie wszedł do kawiarni już oświeconej gazem, wszyscy go otoczyli, winszują, ścikają, śmieją się, a on niewie z czego, aż nareście jednak rodak niemiec zaprowadził go przed lustro. Widzisz, z czego się śmieją, bo ci rogi wyrosły na głowie tak wielkie, że przebiły kapelusz i przypatrzył się jak sterczą — »

Kapelusznik człowiek spokojny i tak wierzył Eglantynie, więcej jak sobie samemu, byłby rogi wyjął z kapelusza i rzucił na ogień w kominek, ale ludzie co jak to mówią, w oku sąsiada słómkę widzą a w swoim to i wielbłąda niezobaczą, żonaci, rogata, i to na dobre, bo o to w Paryżu nietrudno, szczególnie Niemcami kiedy się zachciało mieć za żony francuzki, Paryżanki, — tak sobie zaczęli żartować z biednego Szmita, że on zaprosił

wszystkich, aby szli z nim do domu i przekonali się o nieprawdzie, że on niema rogów, że to potwarz, bajka, i poszli wszyscy gromadą, bo u ludzi na to, jak to mówią, jak na lato.

W domu zaś było takie zdarzenie. Eglantyna, wyprawiwszy męża, pożałowała biednego Adama, czy nie ranny; serce kobiety takie litościwe; męższczyźni tak lubią ukrywać rany przez fałszywy wstyd. Jak zaczęła prosić, przymilać się, dokazała swego. Rozebrali się oboje, jak do mówią, jak do rosołu, niewiem dla czego, bo niewidziałem rozbierających się do rosołu, i tak ich niestety została gromada ciekawych, a na jej czele mąż.

Pan Adam ani głowy, ani serca niestracił, porwał za kij, jak machnął w lewo, w prawo, tak gromada w nogi, a wszyscy byli Niemcy. Spadali ze schodów, tłukli sobie łby po ciemnych korytarzach.

Ale wrzask na ulicy; policya dom otoczyła; chwała Bogu, że Pan Adam, ubrawszy się, mógł się wymknąć na ulicę, bo z policją, choćby jaką, nawet francuzką, niechciał mieć do czynienia. Napajży miał wstręt; co tu robić, myślał, słyszał, że się wybierają czy też wysyłają na wschód do Stambułu, na jakąś wojnę Polaków. Znał on dobrze stambułki lulki, przedawane w Berdyczowie w sklepie Greka, Mikołaja Kaczawna; wiedział, że Bisurmanin nigdy się niepojedna z Moskałem, słyszał nawet, że sprzymierzeniec Polski; więc jak w dym udał się do Pana Hipolita Błotnickiego, Namiestnika i skarbnika Księcia Adama Czartoryski. Znał go jeszcze z wojny w Sandomirskim, pod Ilżą, pod Lipskiem; wiedział, że odważny w boju a poczciwy w pokoju, to mu było dość, opowiedział bez ogródki od A aż do Z całą swoją przygodę. Niefrasowali się, nieplakali, ale przy pończyku, polskim szlacheckim, naśmieli się i z duchów, i z rogów, i z Niemców, a nawet trochę i z Eglantyny. Pan Hipolyt dał forszus na drogę, paszport, a co więcej, przedstawił Księciu Adamowi, który lubił także się pośmiać, i radził, żeby wziął fez turecki, albo czapkę kozacką, a zarzucił kapelusze. Pan Adam dodał; kapelusze, zgoda, bo to niemieckie, ale kapeluszniczki nie, bo to francuzkie i pojechał. Przez całą drogę, często, gęsto zdarzało mu się myśleć o Eglantynie, ale częściej jeszcze zjadać Galantynę.

W Stambule niegościł długo, przyjechał do Szumli i wszedł do kozaków Otomańskich na kapitana i niewzdrygał się od przy-

jęcia tego stopnia, choć znowu znalazł się z dawnymi towarzyszami jazdy Wołyńskiej, ale już umiał parler français — i Eglantyna tak tańców wyuczyła, że był nietylko dziwołą dla Cygarek, dla Bułgarek ale nawet dla Rumanek i dla żydowki Chajki; całą gębą był oficer i Kapitan. Jak huknął na kozaków: Hej do bałabajki, a sam się wziął do Chajki, to aż strach; sotnia piszczy a tańczą — Choć dziad, a do końca był taki, na końcu paliwoda siwego umywał pianą, o rozgrzewał ostrogami, dzień i noc na nogach, za wszystkich robił służbę, często z zapomnieniem siebie, nieraz mu się zdarzało, wynaleść podwoły, lub kwatery dla wszystkich innych sotni, tylko o swojej zapomniął. Sotnię swoją, jak mu bzik przyszedł do głowy, w ciemną noc uczył po krzakach manewrować i maszerować, mówiąc: kozakowi to trzeba, omackiem tak wszędzie powinien dojść w nocy, jak inny dojść nie umie w jasny dzień. Kozak w nocy powinien być sową, kotem, wilkiem, a w dzień jasny sokołem, orłem, krukiem, wtenczas, gdzie go powróć to kozak. Baranowski był dzielny, na czele swojej sotni pierwszej w liczbie, jak dawny Watażka kozaczy, grasował po Wołoszy i po Multanach, zjadał Mamałygę i popijał wino belubeskie. Czczył Bojarów, w ryzie i w respekcie trzymał Czokajów, a nieprzebierając między Bojarkami, Czokajkami i Cyganekami, do wszystkich cholewki smalił i koperczaki palił — jak tylko się trafiło. Tak przeszedł Kalugiereni i Dumbowicę sławny Bukareszt i Ibraiłę, pomną moskiewskich klęsk, i niewycemkości Romanów Niemieckich, przeszedł Seret i oparł aż nad Prutem.

Niemcy szwaby, przeklete plemie, krzyknęli: hola Pan Polak, Pan Kozak, i wrócili z nad Pruta na naddunajskie Dobrudżę — tam choć tęskno, bo wrócił nazad, ze szlaku do Ukrainy, do Berdyczowa, do Murowanej Machnowki, ale zawsze kozakował, demokratyzował nahajem, bo w inną zasadę demokratyczną, jak nahaj, niewierzył, a był demokrata i konfederata, niepozwalam — na wszystko i wszędzie, ale tylko w słowach: w czynie, słucham i wnet co kazano, to było przez niego wykonano, jak z płatka — w mig. O nim mówiło kozactwo: Jak gębę otworzy, to plecie koszałki opałki i nikt go nierozumie i sam siebie nierozumie, jak ogrzecznie w pozorze, to targa się targa, i ani weź, splunie, tupnie nogą, machnie ręką i zagryzie język, żeby milczał. Ale kiedy koniem posunie, szabłą machnie, to aż serce

rośnie. Na żołnierza się zrodził, nie na mówcę, na kozaka, nie na demokratę ani na ducha.

Pognano kozaków z nad Dunaju aż za Olympu górą na Heleńskie granicy na strach Solonych Greków. I wtenczas kozactwo wybrało Baranowskiego Sandżaktorem. Jemu powierzono do noszenia Chorągiew kozaczą, dar Sułtanów, zamię dawnego Zaporozża. Ten kto kozakował pod Karolem Różyckim i kto kozakował jeszcze po przeliczeniu omnia krzyżyków z dobrą górą, kto do sociny dochodził i kto to długie obrzny wiekanoc przekozakował, w mężtwie, w cnocie, w uczciwości wojskowej i w sławie, ten był godnym być Sandżaktorem kozaczego pułku, pod pułkowniczą Kirkorem, między takimi kozakami, jak są ci dzielni Otomańscy kozacy.

I Farsalskie pola, gdzie się tłukli Rzymianie z Rzymianami, Numidy z Tesalczykami, i Kosowe pola, ten Majdan bojowy rozmaitych narodów, te szranki Bisurmańskiej sławy, grobowisko Sławian, ta sień wejścia do Sułtańskich posiadłości, ożywiały się dawnymi wspomnieniami, patrząc na tego Sandżaktora, hasającego siwym koniem i puszczającego na wiatr chorągiew, ze srebrnym Księżycem w krwawem polu i ze złotym krzyżem w srebrnem polu i jak za nim sunął trop w trop pułk kozaczy. Z grobów wstawały cienie Jagowiczów, Obilicza i samego Cara Łazara, radowali się Sławianami, i Sułtan Amurat cieszył się nimi: to moi wojnicy, wojnicy moich następców, to Sławianie i w moich prawnukach płynie krew Sławiańska, krew Srbska. Sułtan Abdul Medzid ożenił moje wojnictwo z kozactwem Mustafy, piękne to wojsko. Niech będzie mu sława. Tak mówili cienie bohaterów kosowego pola i lasy gór szumiały ich słowa i wody Łapu i Siamicy mruzczały temi słowami, a pole kosowe tętniało pod kopytami Kozackich koni.

Takim był ów Sandżaktór, który po raz drugi rzucał Tesalską krainę, a spieszył na północ, ku Bałkanów, ku Dunajowi, za Dunaj. Już on w myśli nad Hryłopiatem, nad Złajwą, nad Teterowem; co mu tam po rządzie niewidomym i po Ksieżach i po Rabinach. On chce Polski, chce Ukrainy, o łupy mniejsza, z chęcią je oddawał Tatarzynowi; weź sobie Tatarzynie to wszystko co, zostanie po Moskalach, nawet skóry pozabieraj, i powykręcaj na jucht, żebyś miał z czego robić uzdeczki i nahajki, ale

co mi po tem niewidomem, ja chcę widomego; powołać kozaków i bić Moskali, a jak wsiądą kozacy na koń i postawią kogo na swoim czele, choćby najwidomszego, to zobaczymy, czy go zrzucą, choćby tam jaka szlachta, choćby Zmartwywstańce konfederacy Barskiej i Targowickiej, choćby nawet wstali z grobu wszyscy Jezuiti, których kazał powieszać pan Hetman Wyhowski na hakach klasztoru Bazabińskiego w Owruczu, które sam widziałem na własne oczy; niech zrzucą a będą mądrzy, kiedy my będziemy na koniach a przy szablach, a z nahajami.»

Uśmiechnął się Lach — «Dla tego też kozaków niechcą, dla tego to od początku aż do końca tak nurtowali i tę naszą biedną kozaczyznę, żeby jej niedać wzrosć, żeby ją rozbić. Dla tego to u naszego Watażkę jak na białego kruka czarne kraczą :

«Ale on na to niezważa, swoje robi — i zobaczysz, że z nich zadrwimy i swoje zrobimy —» —

«Daj Boże — ale trudno i to siła Jezuiti i Rabini, a jak Moskal z Austryakiem na Polskę, tak oni z sobą się łączą w święte przymierze przeciwko kozakom. Pamiętam jeszcze, zaraz po skończeniu wojny, chciałem pogodzić stronnictwa, rozdwojenie, żeby się wzięli do rzeczy razem; nasz Watażka skłonny był do zgody, i mimo że już był sparzony, do jedności działał; przystał na to, żeby do kozaczyzny dorzucić Dragonię, której pierwszym stwórcą jest niezaprzeczenie Stefan Czarniecki, polak, katolik, nie kozak; ciągnąłem do tej zgody rzeczywistego naczelnika Katolików Polski, filar Jezuitów, na wszystko mi odpowiadał: A jak on zechce być drugim Bohdanem Chmielnickim, niemamy rękojmi, niemożemy działać na jednej drodze. Pomyślałem: biedni ludzie, co za wygórowana przezorność, jeszcze niemają Polski, jeszcze Moskale, Austryacy i Prusacy gospodarują w Polsce jak u siebie — a oni się lekają nowego Chmielnickiego, lękają się, żeby sto tysięcy Kozactwa niesunęło na Moskwę, choćby za siebie, a nie za Polskę, to jeszcze by źlej było Polsce, bo by miała ze dwieście tysięcy Moskali mniej do bicia. Aż mi w głowie się przewracało, skąd im ta obawa tak śmieszna mogła przyjść do głowy, kiedy mi wytłumaczył całą rzecz Chochlik będący u dworu tego wielkiego Mistrza katolików, tego mundurowego Generała fraczkowych i niefraczkowych Jezuitów. Chochlik ten, malutki wzrostem, ale niemalutki spirytem, jak dziś mówią

o ludziach medium, był pierwszym Sekretarzem, pierwszym Ministrem, pierwszym publicystą a nawet poetą i dworakiem, przy Hesperydzie, Wielkiej Ksieni. Hesperyda także była w medium katolickim nie obracania się stołów, ale natchnień dziwolężnych.

Otoż Chochlik, który się do mnie łąsił wszelkimi sposobami, opowiadał, że jednego wieczora, kiedy Mistrz po nieudaniach się w Stambule, pojechał do naszego Watażki, godzić się może i na prawdę, Hesperyda przechodziła się z nim, Chochlikiem, nad Bosforem. Księżyc świecił jasno na niebiosach i odbłaskiem kąpał się w czarnych wodach Bosforu — prądy szumiały i rozbijały się z hukiem o brzegi, on Chochlik opowiadał Hesperydzie, że poeci a nawet Marmut niepoeta mniemają, że to wody Dniepra, Bohu i Dniestra, połączone razem, przerzynają się morzem czarnem, niemieszając swoich wód z wodami morza i pędzą rozbić się u stóp Pałacu Sułtanów, w Stambule; że tą drogą rzek Ukraińskich, dzicz kozacza, schyzmatycka spuszczała się aż pod mury tego prawdziwego Carogrodu. Hesperyda słuchała i zamyslała, wyraźnie katolickie medium zaczynało owładywać jej myślą, jej duszą. Patrzyła to w niebo, to w wody Bosforu i głosem natchnienie wyszemrała — «A jak on zechce być drugim Bohdanem Chmielnickim - Chochlik skoczył; kto on? Watażka kozaczy, biada Katolicyzmowi, biada kongregacyi Jezuickiej. Zaraz z Hesperydą Chochlik wyjechali do Mistrza i tak mu dodali strachu, że od tego czasu zaczęła się z jego strony ta cała zagnachtwana intryga przeciwko kozaczyźnie —»

Baranowski kręcił głową — «Nic tego nierozumien, to nie przy mnie, jak to mówią, pisano, piąte przez dziesiąte się domyślam, ale to wiem, że jak mąż stary a sterany, a żona młoda, to wszystko dokaże co zechce i w duchy męża zapina, i to waszego tam jak mówisz, medium zaprowadzi, a co najpewniej, na dudka wykieruje; więc oni kozaczyzny niechcą —

Niechcą i niezechcą —

To ich diabli wezmą —

— I nas także —

— A cóż na to robić —

— Czekać i korzystać —

— To niemoja rzecz, konia, ja jadę wprost na Ukrainę. Bądź-

cie mi zdrowi, oddajcie chorągiew komu innemu, niech idzie wolno z wami — ja pojedę przodem, bo mi pilno —» krzyknął na kozaka, konia — i już Siwy stał przed progiem domu. Baranowskiemu oko błyskało jak brylant, nadzwyczajnie, ale z resztą był tak jak zawsze. Jeszcze powlewał wina w szklanki —

— Postrzemiennie — Tatarzynie i Lachu, bądźcie dobrej myśli, pójdą gorą nasi, przy nas prawda, nasze naprzód, bądźcie dobrej myśli, w krótkce się zobaczymy, może prędzej niż myślicie!

Kozakowi kazał zostać, siadł na koń i pojechał, ale nie swoim obyczajem: konia ostrogami niepołaskota, cugle puścił wolno. Koń wyciągnął szyję, spuścił głowę ku ziemi i tak wyszedł z kożan i jeździec zadumany i koń zadumany.

W kilka godzin później wyszedł z Kożan pułk kozaczy. Kirkor Bej wiódł swoje wojsko, biały ogier pod nim się czwani, trębacze grają, chorągiew zwiniętą wiezie Ałaj Czausz a sotnie za sotniami idę rażno i ochoczo, wędzidła dzwonią, brzęczą szablą a piosenkami, dumkami, z sotniami sotnie rozmawiają. Tak uszli ze dwie godziny, kiedy nagle kozak powodyr zwrócił konia w tył i przyskoczył do Pułkowodźcy. Pułkowodźca w czwał naprzód posunął i za nim Sotnicy, a tam na polu o kilkaset kroków z drogi leży Sandźaktor na ziemi, jak bez duszy, a siwy kon nad nim, nozdrzami do życia go cuci. Zleźli z koni, trzeźwią, otworzył oczy, przebąknął: — Kozacy na koń, nie wasza — a będzie nasza Polska —

I usta zawarł i oczy zamknął — i już trup —

Tak skończył Sandźaktor Kozaczy, tak owdowiała Okorągiew kozacza, ale kozacza nadzieja nieumarła, żyje i żyć będzie. Czy nas niewidomy powoła czy niepowoła, czy nas widomi niedadzą powołać, my sami siebie powołamy, w imie kozaczyzny, w imie Polski, jak przyjdzie czas — a przyjdzie ten czas; Bóg wielki, my z nim a on z nami. Zaśpiewamy mu na chwałę, w naszej kozaczyźnie, jak iść będziemy walczyć za Polskę:

Boże daj wieczny odpoczynek Sandźaktorowi, a nam pracy a pracy wojennej, póki nie staniemy w Polsce wielkiej, od Baltyku do czarnego morza; w Polsce Piastów i Jagielonów — Boże daj —

Dnia 1 Marca, 1864.

Dołma bakcze — w Stambule.

DUMA POLSKA

ŻOŁNIERZA WOJSK TURECKICH,

NAPISANA NA BABUNIE MACEDOŃSKIEJ, W LUTYM ROKU 1864.

O bracia moi — i ty moja ziemio,
Pod którą prochy wielkich ojców drzemią;
Dziś nieodrodna ich krew, z ran tysiąca
Wsiąka znów w ciebie serdeczna, gorąca,
A ty po stokroć już krwią tą z win zmyta,
Powiedz: czyś dotąd jeszcze jej nie syta?
I ileż jeszcze wylać jej potrzeba,
By woń męczeństwa doszła z niej do nieba,
I tam świadectwo dała tym przed Bogiem,
Którzy polegli, walcząc z jego wrogiem!

Oni polegli! — A ja? — Głos potomny
Bodaj nie wyrzekł, że m był wiarołomny!
Bom ja przysięgał, że pospołu z nimi
Wolność, krew, życie oddam dla tej ziemi;
A dziś, gdy oni w czarnej skonu chwili
Krwawy dług przysięg Ojczyźnie splęcili;
Ja tu bezpieczny i od nich daleki,
Śmiejem ledwie pytać: czy skon mieli lekki.
A szcęk się ze mnie, przy każdym mym kroku,
Urąga szabli, którą mam przy boku.

Tak jest — ja broń mam! A koń mój przy żłobie
Rzy niecierpliwy — nogą ziemię grzebie,
I dziwnem okiem pyta mnie: «co tobie,
«Jeźdźcu mój, powiedz, — nie poznaję ciebie,
«Tyś na wojenne sposobił mnie harce,
«Kiedy był pokój; a dziś kiedy w wojnie

